

Det äldre Trollhättan i konsten

Av Lars Myrén

Trollhättan finns avbildat av många konstnärer sedan 1600-talet och framåt. Till och med holländska målare reste hit redan under 1600-talet. Allaert van Everdingen (1621-1675) var på resa i Skandinavien år 1644, som 23-åring.

Johan van den Aveleen var här år 1705 och gjorde den kända "Cataractae Albi Gothiciad, Trollhaettan" för Erik Dahlbergs "Svecia Antiqua et Hodierna". Bröderna Martin var naturligtvis också här på 1790-talet. Elias gjorde en teckning och Adolf Fredrik gjorde ett tiotal Trollhättebilder.

Anders Fredrik Sköldebrand (1757-1834) som var i våra bygder år 1804, var kanske den som i sina bilder tydligast visade storslagenheten i Trollhättan, även om han arbetade med ett förenklat maner.

Louis Belanger (1756-1816) gjorde fem motiv i Trollhättan till sitt planchverk "Voyage pittoresque de la Suede". Carl Johan Billmark (1804-1870), en av de verkligt stora i Sverige inom litografins område, var här år 1840.

Nästan hela den svenska eliten av landskapsmålare har varit kloka nog att åka till Trollhättan, för att få en möjlighet att avbilda naturens storhet.

Gullöfallet 1644, en teckning av den 23-årige Allaert van Everdingen.

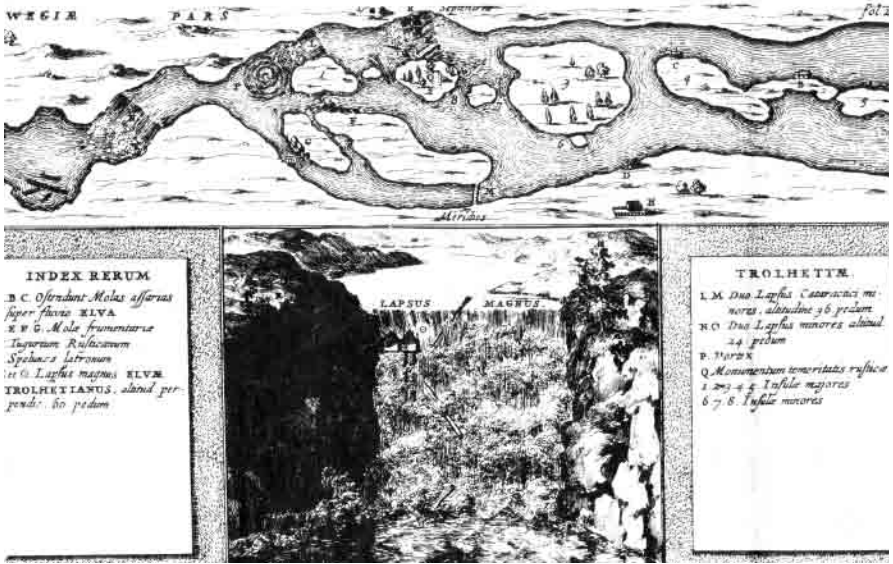
Kafleströmmen 1646, oljemålning efter tecknad förelaga från 1644 av Allaert van Everdingen.

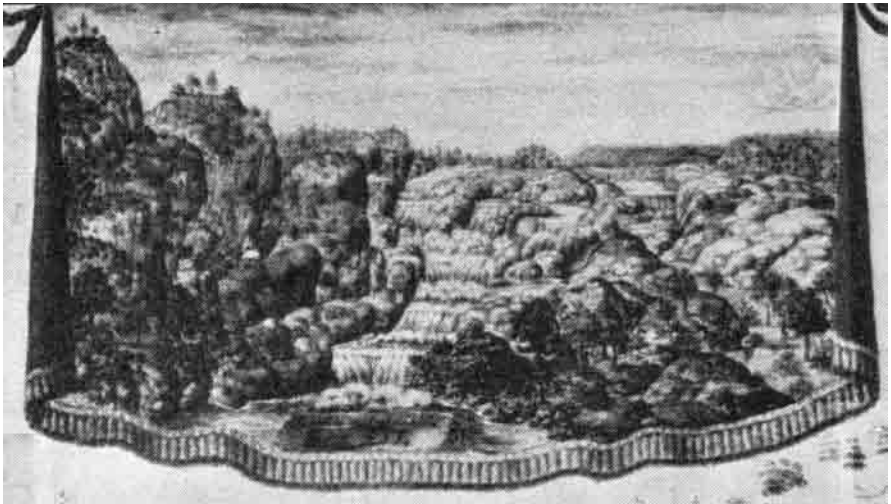
Oljemålning 1660 av van Everdingen.

Allaert van Everdingen.

År 1678, Nolströmmen med nedstörtande timmerstockar. Lapsus Magnus, ur *Dissertationes de admirandis mundi cataractis*. Kopparstick av Johannes Herbinus. Originalstorlek är 10x12 cm.

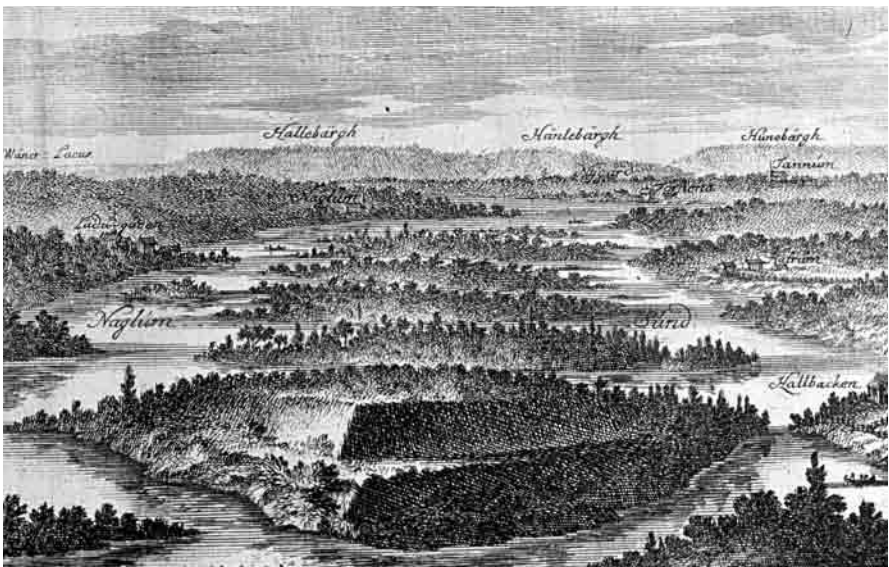
1688, Trollhättan, draperimålning från karta av Fredrik Sixtus (1650-1720). Sixtus var kapten och lantmätare i Älvsborgs och Bohus län 1684-1709.

1705, Göta Älvs fall, Trollhättan, Johan van den Aveelen.

Sveciaverket eller "Suecia Antiqua et Hodierna" (det gamla och nuvarande Sverige) är det stora klassiska verket i svensk topografi. Det tillkom 1660-1715. Utgivaren Erik Dahlberg anlidade franska, holländska och tyska kopparstickare. Under dessa mer än 50 år fullbordades verket sakta och omfattade till sist drygt 350 kopparstick. Svecian finns i ett stort antal utgåvor.

Johan van den Aveelen, som gjorde Trollhättebilderna, kom till Sverige 1698 och Erik Dahlberg karakteriserar honom som "en övermåttan god och konstig mästare, och hans arbete så skönt och nätt".

1705, Slottsön, Trollhättan.

Carl Fredrik Rango (1735-1789) var underkonduktör vid fortifikationen. Han var också lantmätare, målare och tecknare. Han tjänstgjorde år 1754 vid slussbygget i Trollhättan under Christoffer Polhem.

Bilden nedan visar den nyinvigda slussen. Invigningen gjordes den 9 augusti av självaste kungaparet Adolf Fredrik och Lovisa Ulrika, som också samma dag i Kungsgrottan ”med egen hög hand tecknade sina namn på detta berg”. Arbetet med slussen hade påbörjats redan år 1750.

Till vänster syns östra Gullöfallet och på Malgön ligger ett flertal kvarnar och sågar. Till höger den 240 fot långa Kafledammen, som blev klar redan 1751. Det var denna damm som gjorde att fallen fick sin nuvarande sträckning invid den västra stranden och att vattnet höjdes 8 fot ovan dammen.

1754, "Slussen Grefve Ekeblad", Akvarellerad tuschteckning av C. F. Rango.

Omkr 1760, "Prospekt af Trollhätte-Fallen", akvarellerad tuschteckning av A. Nordenkrantz

Anders Nordenkrantz (1738-1760) var hovjunkare och målare.

Först med bröderna Martin kan man säga att Sverige börjar avbildas kontinuerligt och detta har sedan fortsatt in i våra dagar.

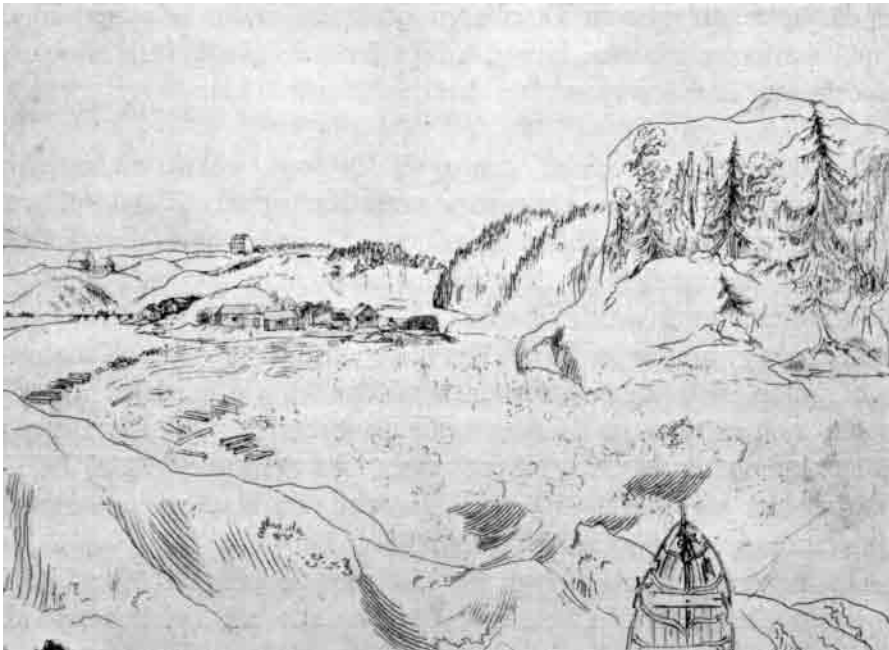
Elias Martin (1739-1762) var den ledande landskapsmålaren och grafikern under 1700-talet i Sverige. Han introducerade den engelska romantiska naturuppfattningen och skapade därmed förståelse för det tidigare mindre uppskattade landskapsmåleriet. Hans produktion innehåller ett stort antal landskapsvyer men faktiskt bara en från Trollhättan.

Brodern Johan Fredrik Martin (1755-1826) fick delvis sin utbildning och inspiration av den äldre brodern. Johan Fredrik utvecklade ett mera stringent avbildande och har därför större topografisk exakthet. Han har producerat ett tiotal Trollhättebilder.

Han kom redan vid 15 års ålder till England där han utbildas till kopparstickare. Han besökte Sverige 1776-77 men återvände till England där han graverade Elias Martins historie- och genremålningar, som även trycktes i flera färger.

År 1781 var han åter i Stockholm. Han planlägger det stora gravyrverket ”Svenska vuer” och 1784-87 reser han omkring i Sverige och genomför skisser och teckningar.

Han besöker Trollhättan år 1790.

1790, Vue af Trollhättan ifrån Gullöfallet. Akvarellerad teckning av Elias Martin.

1790 Trollbättan, J F Martin.

1790 Trollbättan, J F Martin.

1790 Trollbåtten, J F Martin.

1790 Trollbåtten, J F Martin.

Per Nordqvist (1771-1805) har målat denna mycket fritt utförda akvarell. Han var elev till J. F. Martin och var ofta med på dennes resor. Nordqvist är mest känd för sina akvareller.

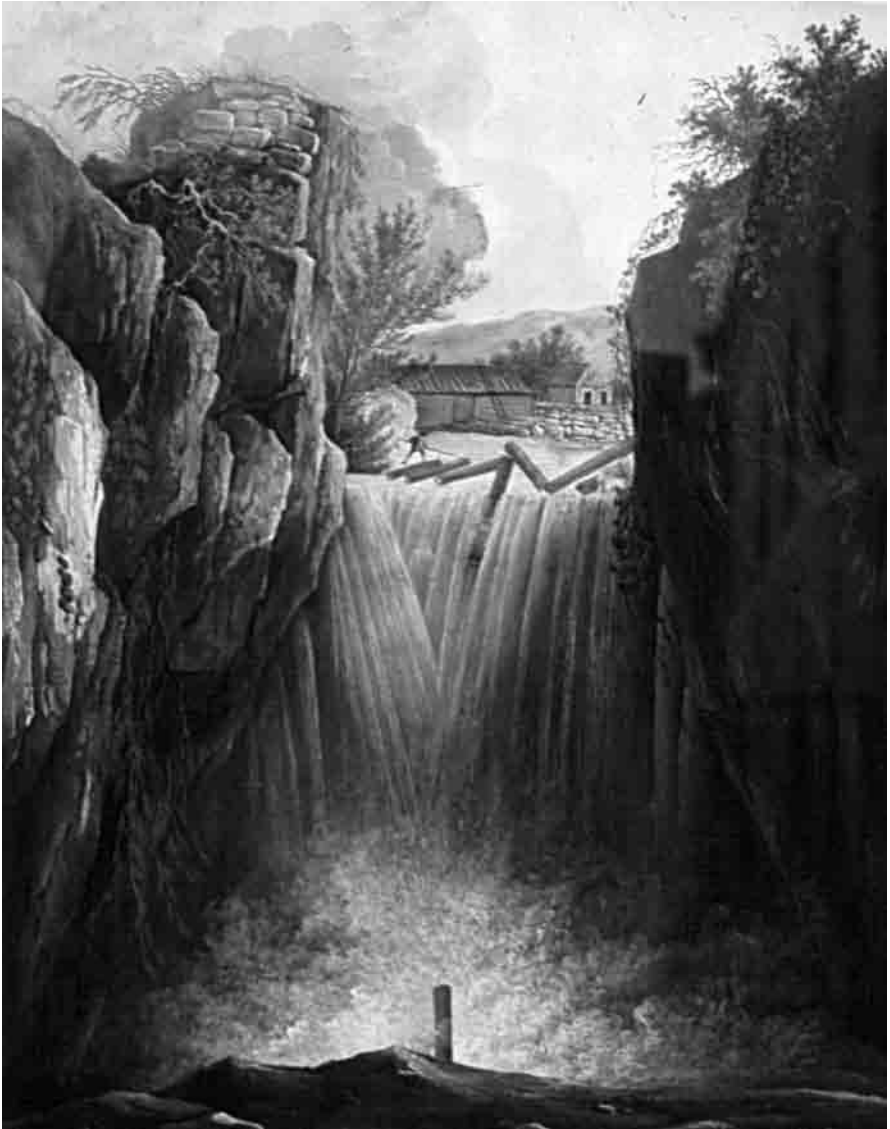
1799, "En del av Trollhättan", akvarell av Per Nordqvist.

Louis Belanger (1756-1816) var en fransk landskapsmålare som kom till Sverige år 1798. Han planerade ett stort planschverk ”Voyage pittoresque de la Suede”, som dock blev betydligt mindre än han planerat. Det blev i alla fall fem motiv från Trollhättan, som präglas av en monumentalism och klassisk stramhet, som blev det nya modet efter sekelskiftet, då den engelskt präglade romantikens period var slut.

1798, Utsikt av Trollhätte slussarbete, akvatingravyr av Cordier efter förelaga av L. Belanger med detaljvyer nedan.

1800, Polhems Sluss, akvatintgravyr av Louis Belanger.

1800, "Utsikt av helvetesfallen vid Trollhättan" akvatintgravyr av Louis Belanger.

1800, "Hvalvet nedanför Polhems sluss", akvatintgravyr av Louis Belanger.

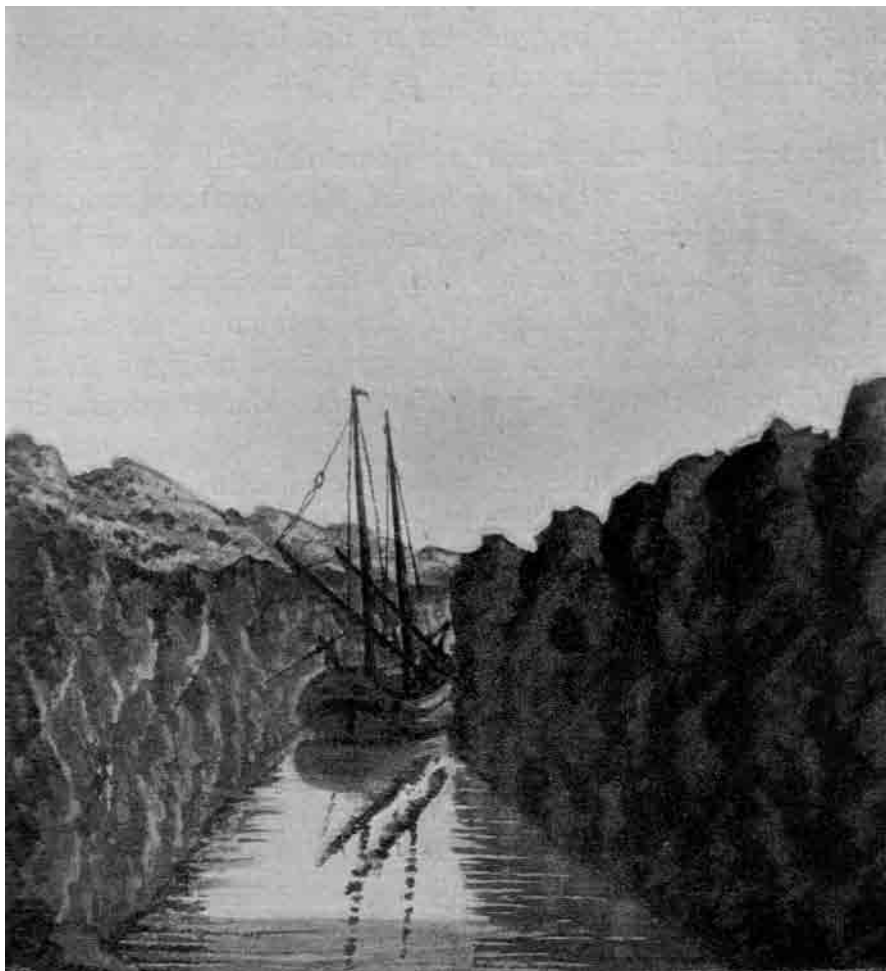

1800, "Utsikt vid första fallet och sågkvarnen vid Trollhättan", akvatintgravyr, Louis Belanger.

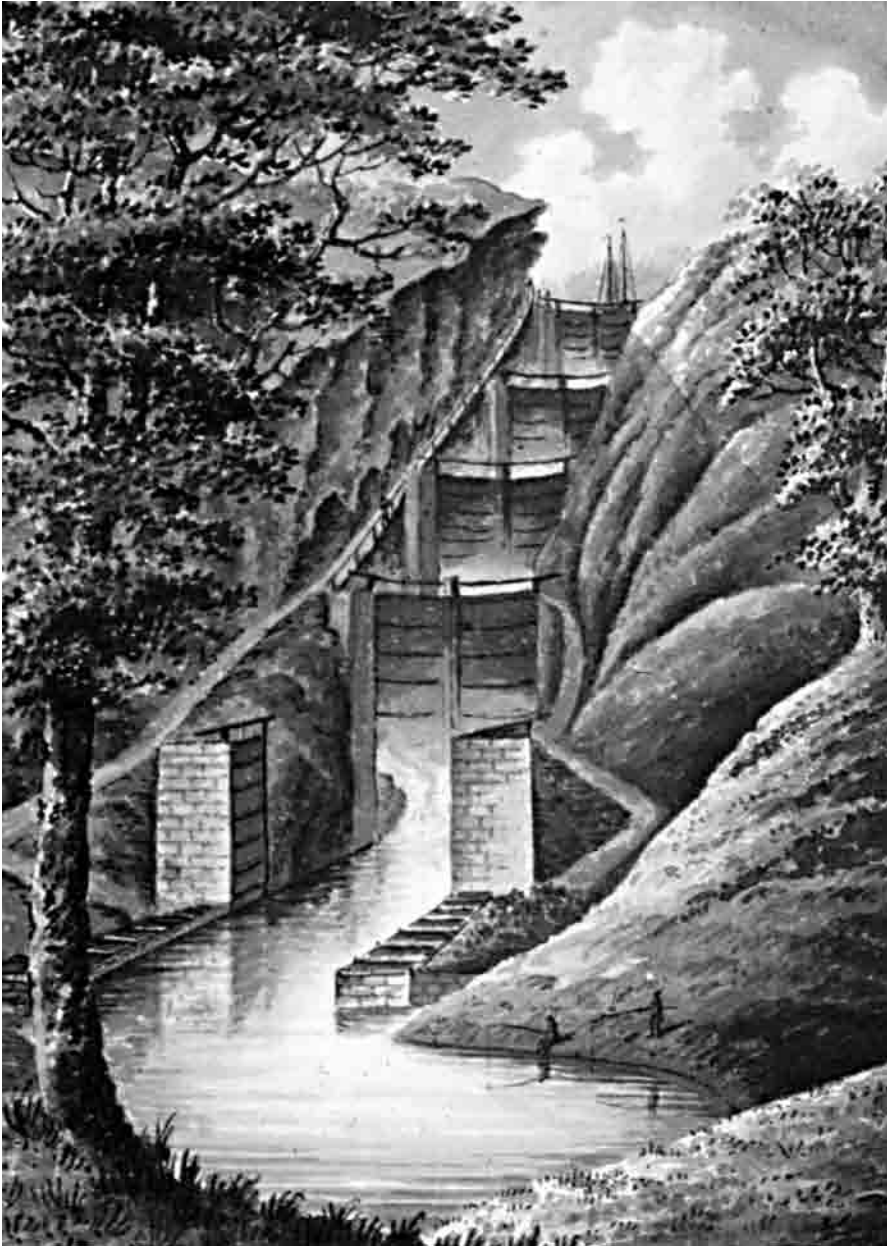

1800, Fallen från Olidehålan, akvatintgravyr, Louis Belanger.

Anders Fredrik Skjöldebrand, den kände politikern och militären utgav år 1801-1802 ett planschverk med titeln "Voyage pittoresque au Cap Nord" som innehåller sextio planscher. Han tecknade samtliga, graverade många av dessa men hade J. F. Martin, C. Akrell och R. M. Heland till hjälp. Skjöldebrand fick blodad tand och beslutade sig för att själv ge ut ett verk med fantastiska gravyrer i mycket hög kvalitet. Det behandlar Trollhättan och fick namnet "Description des Cataractes et du canal de Trollhätta en Suède". Han står bakom både teckning och gravyr och det finns även handkolorerat i tidiga utgåvor. Bilderna är enkla och kraftfulla och kanske ibland inte helt topografiskt sanna och utkom år 1804.

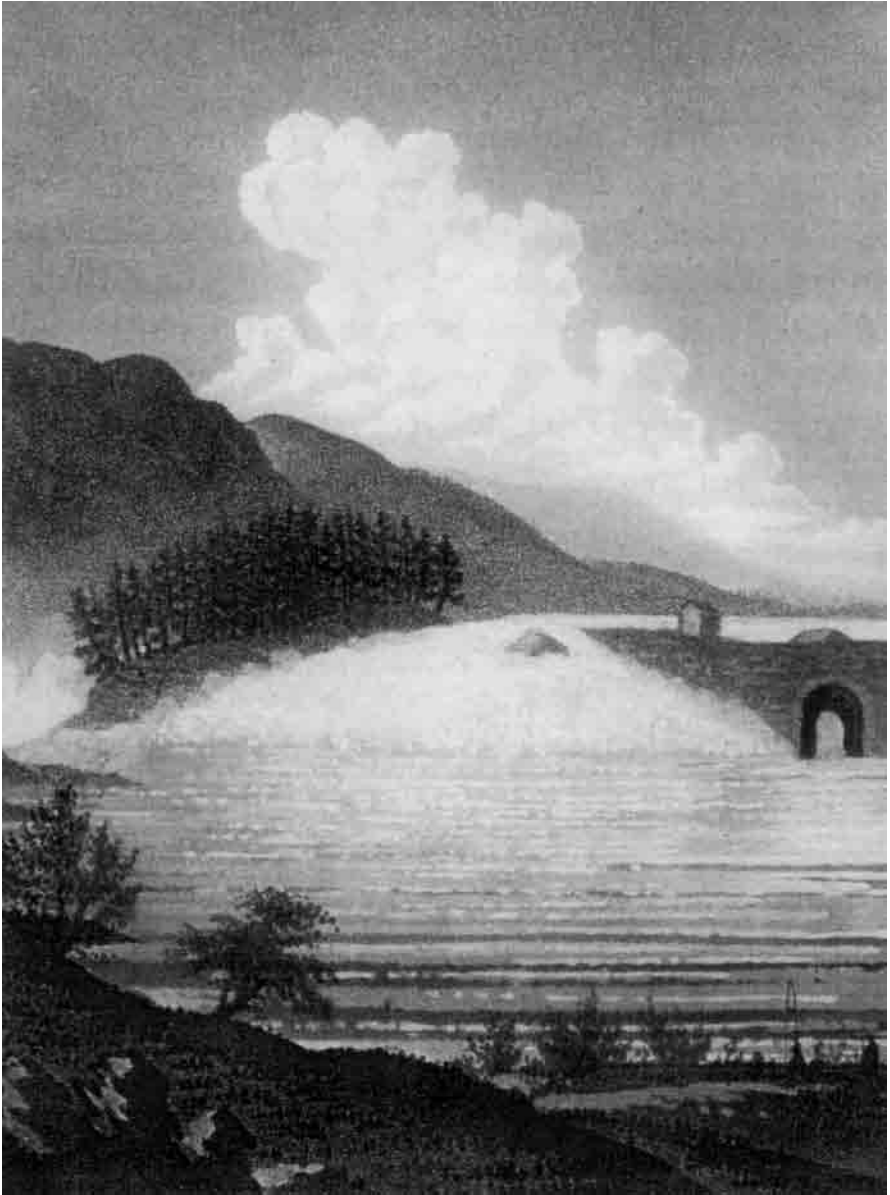

1804, "Nouveau canal", I den nedsprängda kanalen ett tvåmastat fartyg. AF Skjöldebrand.

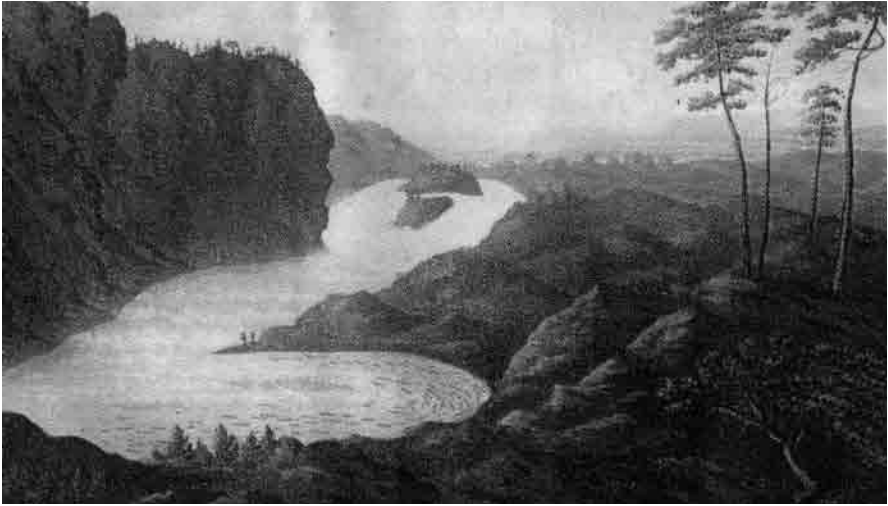

De övre slussarna år 1804 en akvatintgravyr av A F Skjöldebrand ur "Les Cataractes et le Canal de Trollhätta en Suede". Albumet innehåller 12 gravyrer och text.

1804, *Gullön och Ekeblads sluss*, A. F. Skjöldebrand.

1804, Från höjderna ovan Olidehålan, AF Skjöldebrand.

Ur Skjöldebrands beskrivning från 1804:

“Men genom denna lösning och sedan dammen fått en bredd av 90 fot, lyckades han tämja vattenflödet efter att ha arbetat med detta sedan 1751 ända till 1755, och arbetarna gick redan över till andra stranden, då plötsligt en förskräcklig händelse förstörde frukten av fem års arbete i det ögonblick då Wiman var på väg att skörda äran.

Natten mellan den 19 och 20 september, 1755 tog man sig för att kasta omkring 900 dussin stora plankor i floden ovanför fallen trots ett påbud från regeringen, som med straff nästan motsvarande dödsstraff förbjöd att på varje sätt skada arbetena i Trollhättan.

På samma gång blåste en kraftig nordvind upp, som ökade den våldsamma strömmen och stöten av plankorna. Dammen höll dock stånd mot det första anfallet, men till slut, underminerad av upprepade stötar från dessa plankor än höjda än sänkta av vågornas ojämna rörelse och genom ett slags tidvatten på två till tre fots höjd, störtade den följande morgon samman så plötsligt, att av 60 personer som arbetade där hade endast några fick tid att nå stranden. Nio soldater från Västgöta-Dals regemente omkom, och de övriga räddade sig på samma plankor; som hade orsakat olyckan.

Omdömet om det inträffade varierade. Den vanligaste uppfattningen var, att man hade kastat plankorna avsiktligt för att förstöra arbetet. Det är sant, att starka enskilda intressen motsatte sig företagens framgång och att detta var det avgörande ögonblicket ty om dammbefästningen lyckades, kunde inget hindra att båtfarleden inom kort öppnades. Det är inte mindre sant, att anstiftarna till denna olycka aldrig blev upptäckta, ett bevis för att undersökningarna inte var särskilt grundliga, ty det behövs mera än en man och lång tid för att kasta i vattnet 900 dussin plankor.”

1808, Trollhättans fall, litografi av R K Porter, ur hans bok om resor.

1810, Okänd.

1813, Trollhättefallen, kopparstick av T Ackland, ur Lamotte "Resor i norra Europa".

1819, Trollhättefallen, ur E D Clarke: Resor i olika länder.

Ca 1820, Polhems sluss, akvarell av Christian Forsell.

Christian Didrik Forsell (1777-1852) fick sin utbildning huvudsakligen i Frankrike. Han är känd för bland annat sitt och J. G. Sandbergs färggravyrverk "Ett år i Sverige". Hans sätt att arbeta påminner om Belanger även om man ser en större mjukhet. Forsell blev den siste kopparstickaren i Sverige och han fick se hur hans elever gick över till att arbeta med stentrycket. Några av hans elever var J. E. Cardon och C. J. Billmark.

1824, *Kopparklinten och Helvetesfallet*, Akvarellerad teckning av L. W. Kylberg.

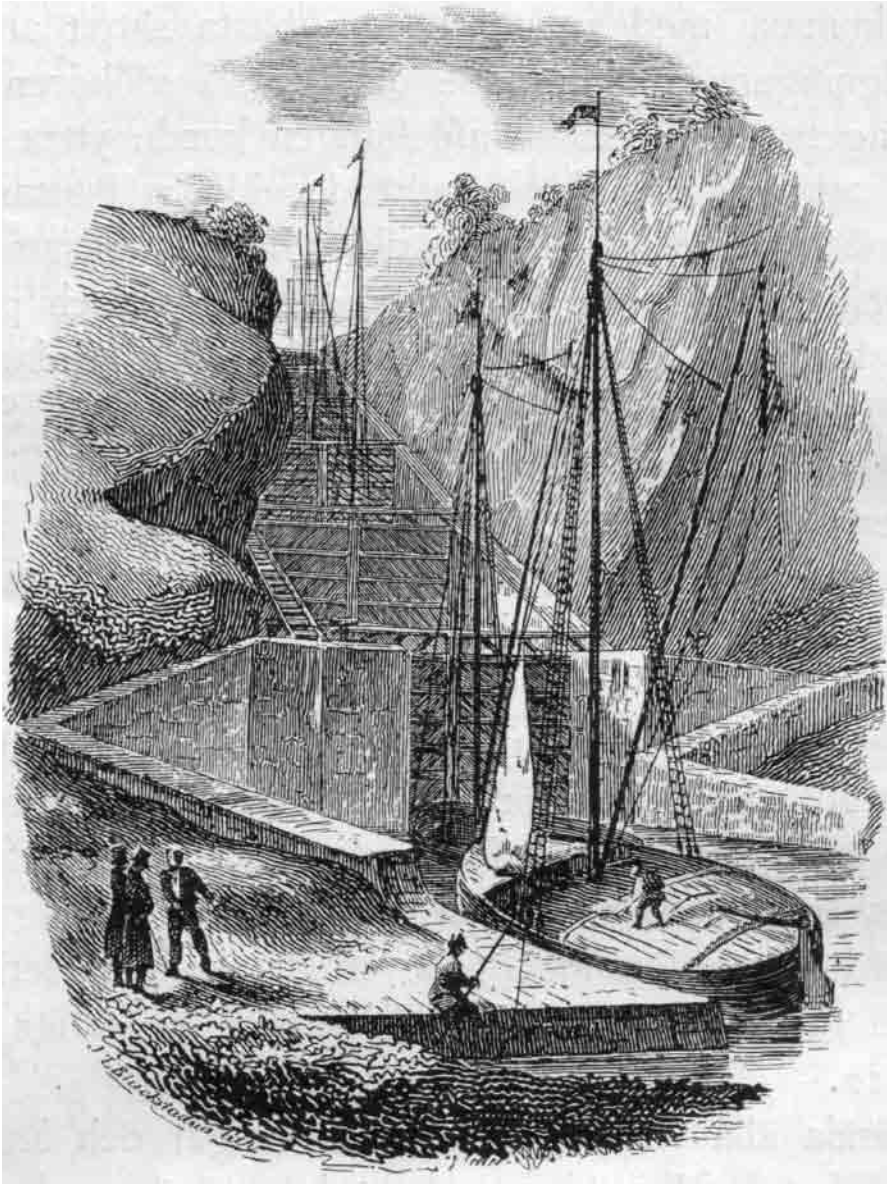
1836, "Trollbätten, de berömda fallen nära Göteborg", Oljemålning av C J Fablkrantz.

1837, Toppöfallet vid Trollbättan, ur "Sverige framställt i teckningar".

1837, Helvetesfallen vid Trollbättan, ur "Sverige framställt i teckningar".

1838, "Trollhätta öfre slussar", litografi av J Z Blackstadius, ur Ewerlöf: "En ångbåtsresa på Göta kanal".

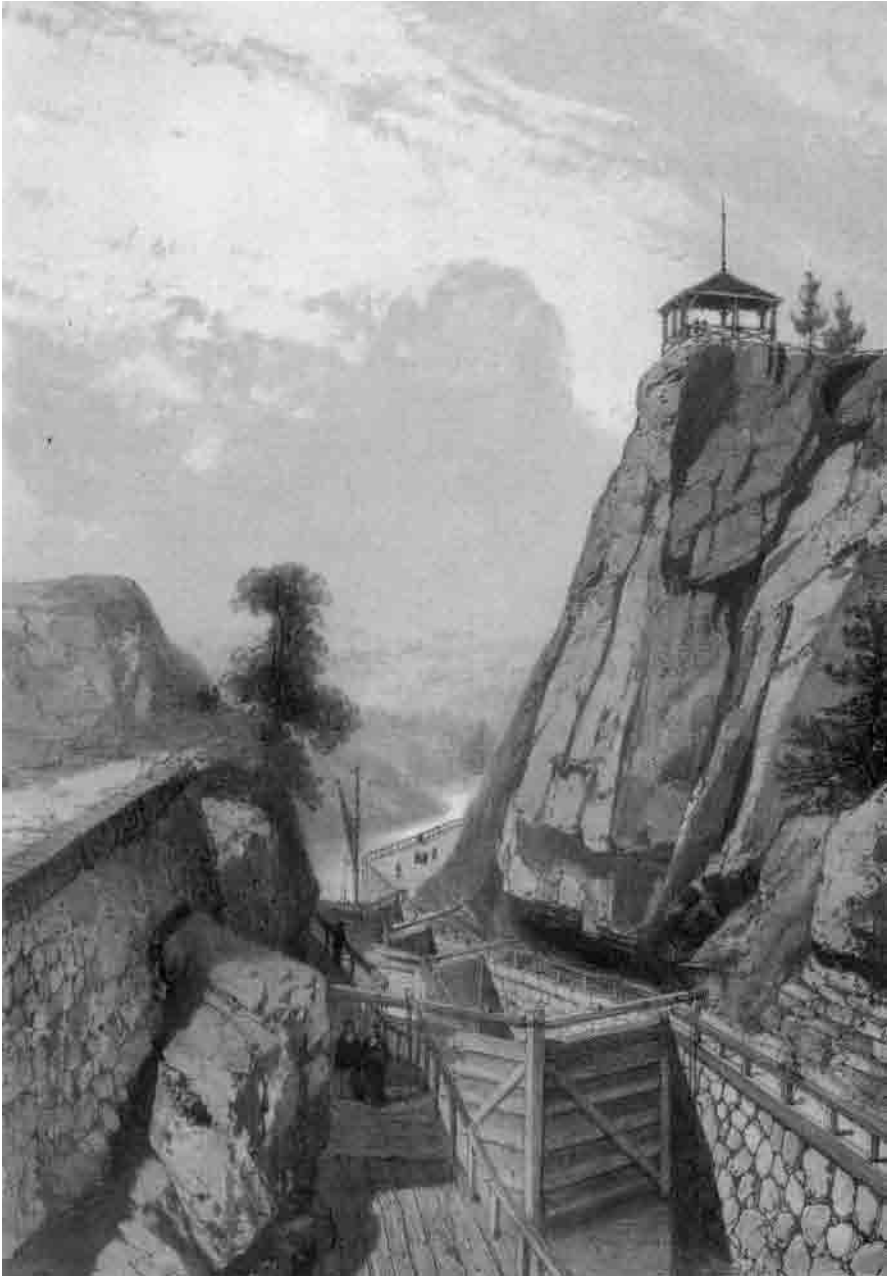

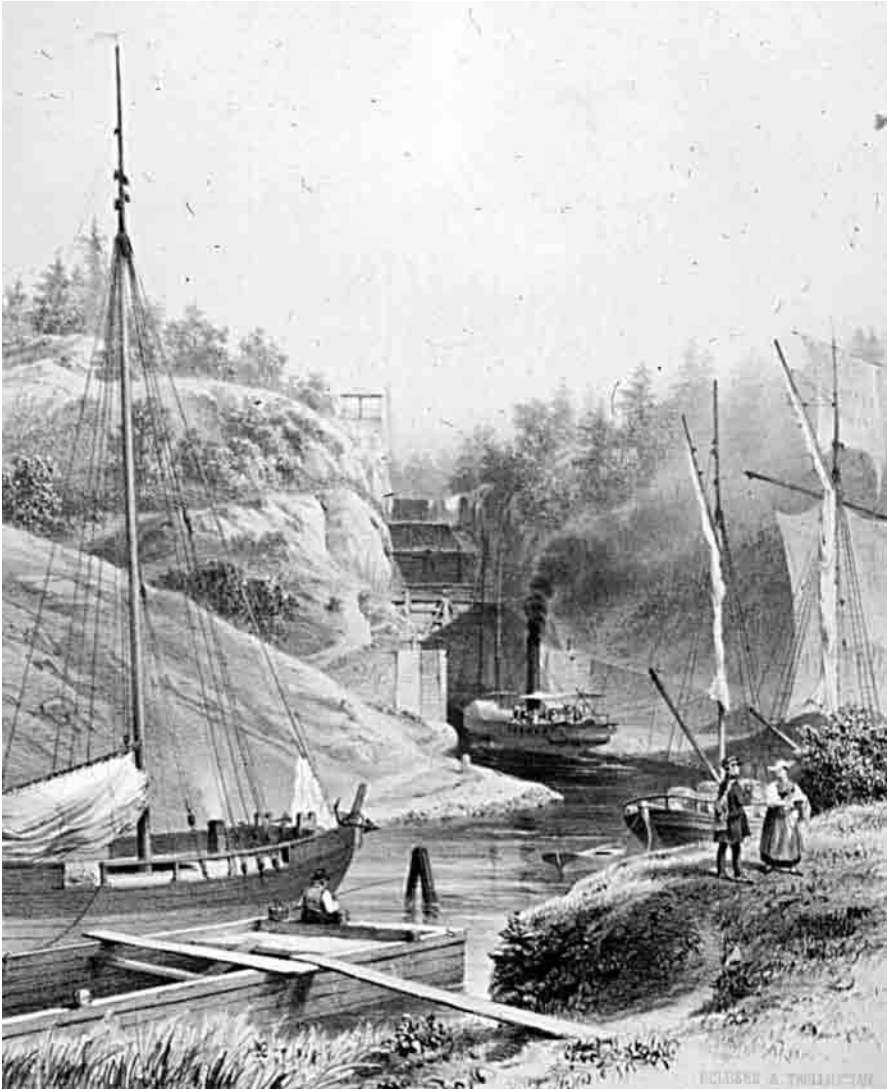
Trollhättan. Litografi av Ulrika Thersner ur "Det fordna och närvarande Sverige".

Ulrik Thersner (1779-1828) som ursprungligen var sjömilitär tecknade i samband med triangelmätningar i Skåne år 1815-17 utsikter av herresäten och kom då på tanken att ge ut ett planschverk, som skulle omfatta hela Sverige. Det fick namnet "Fordna och Närvarande Sverige" och innehöll 364 bilder som kom ut i 91 häften och är förmodligen svenskt rekord när det gäller storlek. Han var naturligtvis inspirerad av Dahlbergs Sveciaverk.

De första bladen detta sitt storartat anlagda verk utförde han under sin vistelse i Skåne, av vars herresäten de återgiva utsikter. Med kartografen C. F. Akrells skickliga biträde vid teckningarnas mångfaldigande fortskred arbetet så raskt, att 1823 hela avdelningen Skåne var färdig, och början gjord med Östergötland. 1824-25 begyntes med Uppland och Södermanland. I företaget hade redan tidigt Carpelan börjat medverka. Vid Thersners död, som inträffade i Västerås 1828 var inte mindre än 38 häften färdiga, med av honom författad text. Efter Thersners övergick planschverket i andra händer, men fortsattes 1843 av hans dotter Thora Ulrika Thersner (1818-1867) och hade vid hennes bortgång fortskridit till 364 folioblad, då det för alltid avbröts.

1840, Övre slussarna, litografi av A E F Mayer.

1840, Slussar vid Trollhättan, Litografi av Carl Johan Billmark.

Carl Johan Billmark (1804-1870) är en av de verkligt stora i Sverige när det gäller originallitografier. Han tillvaratar stentryckets alla möjligheter och är en mästare på att ta vara på ljusets spel och himlens atmosfäriska skiftningar. Han vistades en stor del av sitt liv i Frankrike men arbetade ändå mycket med svenska topografiska motiv. Slott är ett vanligt motiv i hans bilder.

1856, *Gullöfallet med sågarna på Malgön*, oljemålning av Albert Berg.

1862, *Trollhättan*, Horace Marryat, "Ett år i Sverige".

1862, "Gullöfors med sågarna på Malgön som bakgrund", oljemålning av Axel Nordgren.

1862, Trollbättefallen från söder, oljemålning av Axel Nordgren.

1865, Lyttkens.

1866, Fredrik Ludvig Storch.

Falskmyntaren Napoleon Svensson

Av Lars Myrén

Den förste juni 1882 häktades i sitt hem i Trollhättan urmakeriarbetaren Carl Napoleon Svensson. Vid gjord husrannsakan befanns han vara den, som tillverkat och använt i lokala affärer falska silvermynt med valörerna 1 krona och 50 öre.

En korrespondent på platsen skriver

I torsdags eftermiddag inträffade i Trollhättan en sorglig händelse, i det urmakaren Carl Napoleon Svensson häktades för myntförfalskning. Nämnde person har i en längre tid varit misstänkt, dock utan att man kunnat ta honom på bar gärning, tills i fredags, då han i en handelsbod härstädes försökte utprängla enkronor och 50-öringar.

Då länsman Forsell och konstapeln Pettersson därefter inträngde i hans bostad, tog han till flykten och hoppade i kanalen, antagligen i avsikt att dränka sig, vilket dock omintetgjordes genom Petterssons rådighet. Saken är så mycket mera beklagansvärd som Svensson varit en här på platsen ansedd och av sin förre principal mycket omtyckt man. Han har nämligen hos en urmakare Wennergren därstädes innehaft plats i sju år och städe uppfört sig nyktert och i allt ordentligt.

Det är inte förfall och lättja, som drivit honom till detta steg på brottets bana, utan åtrån att få medel till att realisera sina idéer. Han har bland mycket annat uppfunnit en sinnrik s.k. assuransspruta, till vilken modellen är färdig. För att få patent på densamma, vände han sig till en person på platsen med begäran om penninghjälp för att få saken genomdriven, men han fick avslag på sin framställan. Även har han förfärdigat en ångmaskin efter alldeles egen konstruktion till användning vid urfabrikation, och fanns i hans verkstad delar till cirka 200 ur färdiga, även delar och ritningar till flera andra sinnrika maskiner. Säkert är, att ifrågasvarande person har stora tekniska anlag och kunnat bliva en heder för sitt fädernesland.

Arbetsplatsen och bostaden hos urmakare Wennergren (1), Svenssons verkstad i kvarteret Duvan (2) och platsen där han hoppade i kanalen (3).

Det nybyggda centralfängelset i Vänersborg dit Svensson fördes.

Polisförhör

Vid med Svensson gjorda polisförhör erkände han sig ha tillverkat åtskilliga falska silvermynt, men ansåg sig därvid ej ha begått någon olovlig handling, då det endast var statens mynt han sökt eftergöra och ej utsläppt i vidare mån än han oundgängligen behövt för att kunna experimentera. Såsom orsak till att han börjat ett så farligt yrke angav han, att han hade på detta sätt ämnat samla penningar för uppsättande av en egen verkstad. På tillfrågan, om han hoppat i sjön för att på så sätt söka förkorta sitt liv, svarade han, att meningen inte varit den, utan endast att söka undkomma.

Herr kronolänsman J. O. Forsell, som inlagt stor förtjänst vid upptäckandet av detta brott, var, jämte nödig bevakning, förfalskaren följaktig till cellfängelset i Vänersborg, där denne nu sitter under väntan på rannsaking.

Vid myntförfalskaren Svensons häktning å Trollhättan den förste juni anträffades i hans bostad en hel del falska mynt samt i hans verkstad stansar för tillverkning av enkronor samt 50- och 25-öringar, graverstift och flera för tillverkning av mynt lämpliga verktyg samt material.

Swenssons bakgrund

Svensson uppgav sig vara född den 14 nov. 1852, men nekade att ge vidare upplysningar om sina levnadsförhållanden. Han kom till Trollhättan som urmakeriarbetare för sju år sedan. Började för cirka ett och ett halvt år sedan att tillverka falskt mynt, men utsläppte till en början endast ett fåtal. På sista tiden hade tillverkningen och utprånglingen bedrivits raskare, men hade mynt endast utgivits i mån av behov för inköp av material och utgifter till arbetsbiträden, som han behövt i och för tillverkning av ur och andra artiklar. Utprånglingen hade försiggått genom honom själv och sista tiden även genom pojke.

Kronolänsman J. O. Forsell

Tillverkningen har bedrivits av honom ensam om nätterna och alla stansar och verktyg därför har han själv förfärdigat. Material var inköpt från Stockholm. I Vänersborg hade Swensson vid ett tillfälle köpt varor för en del falska mynt. Tillfrågad om ungefärliga tillverkningsvärdet säger han sig icke med bestämdhet kunna uppgiva detta, men tror att det inte överstiger 1000 kr. Han ville inte heller uppge på vad sätt stanserna blivit förfärdigade.

Nya förhör och nya uppgifter

Sedan den häktade införts i sessionssalen fick han redogöra för fina föregående levnadsförhållanden samt uppgav då, att han var född den 14 november 1850 i Hudene socken, Gäsene härad, där fadern var hemmansägare. Så väl modern som fadern är nu döda. Sedan han lämnat hemmet, hade han vistats någon tid först i Vänersborg, därefter i Borås. Sedermera hade han såsom urmakaregesäll varit 5 år i Stockholm samt därifrån 1874 kommit till Trollhättan, där han sedan hela tiden varit bosatt.

Här hade han först haft anställning hos urmakare Wennergren samt efter dennes död hos hans son. Sin bostad hade han även haft i Wennergrens hus, men på senare tiden hade han dessutom hyrt ett rum i ett hus i kvarteret Duvan. Detta rum, som är beläget på nedre botten innanför en tvättstuga, hade han använt till verkstad samt där dels lagat och justerat ur för sin principals räkning, dels sysselsatt sig med mekaniska arbeten för egen del. Bland annat hade han gjort maskiner för tillverkning av väggur samt hade även 13 stycken sådana fullt färdiga samt delar till ännu flera. Dessutom hade han tillverkat och reparerat symaskiner.

Redan för ett och ett halvt år sedan hade han börjat myntförfalskningen. Anledningen därtill uppgav han vara de dåliga arbetsförtjänsterna under de senaste åren. Sättet att gå till väga vid de falska myntens tillverkande hade han dock förut lärt känna vid försök att göra formar för att

Kvarteret Duvan med i mitten Åstedts hus och till vänster C J Upprikts hus. Däremellan uthuset där falskmyntaren hade sin verkstad.

pressa de finare delarna till ur. Såsom material vid tillverkningen hade nysilver använts.

Sedan han med en fräsmaskin tagit runda stycken ur pisten, motsvarande de mynt han ville förfälska, hade han därefter givit myntet den prägeln genom att pressa det emellan två av honom själv förfärdigade stansar. I stället för att gravera dessa senare, hade han vid deras tillverkande använt galvanisk etsning på ett, som han trodde, av honom ensam känt sätt. Slutligen hade mynten genom galvanisering blivit försilvrade.

Ett av Trollhätte-Svenssons norska mynt.

Resultaten av husrannsakan

Vid visitationen hos den häktade hade påträffats två olika slags stansar för enkronasmynt, fem för 50-öringar samt fem för 25-öringar. Några av dem var avsedda för tillverkning av norskt mynt. Utom dessa verktyg fanns på rättens bord framlagda de falska penningar, som funnits i den anklagades bostad, dessutom en mängd falska mynt, som inlämnats till stadsfiskalen härstädes. Mynten var förvillande lika äkta mynt samt torde näppeligen utan vägning eller behandling med syror kunna särskiljas från vanligt mynt. Så väl dessa som stansarna bar vittnesbörd om stor färdighet i en konst, som är av desto mer samhällsvärdlig beskaffenhet, ju mer dess utöware är skickliga.

Den tilltalade igenkände alla dessa saker samt erkände dem vara av honom själv tillverkade. Däremot kunde han inte igenkänna eller uppge tillverkningssättet för några falska guldmynt, som förevisades honom, liksom han påstod, att han inte alls gjort något guldmynt. Hur stort belopp förfalskningen omfattade kunde han inte på ordförandens fråga uppgiva, trodde dock inte att det uppgick till 1,000 men väl till 500 kronor. Tillverkningen hade skett i mån av behov samt alla utgifter bestridits med falskt mynt. På detta sätt hade utpräntningen verkställts, dels av honom själv, dels av fyra minderåriga gossar, vilka under olika tider biträtt honom med att springa ärenden, fila, borra o. s. v. Dessa senare hade i dagpenning fått en falsk 50-öring. För nysilverplåten som han köpte i Stockholm och betalade genom efterkrav, hade han även erlagt falskt mynt.

Herr befallningsman J. O. Forssell berättade, att redan för ett år sedan hade skrivelse från Överståthållareämbetet i Stockholm ankommit, vari den förmodan fanns uttryckt, att myntförfalskning ägde rum å Trollhättan. Han hade dock inte haft någon anledning att misstänka Svensson, helst som denne förde en ordentlig och sparsam levnad. Han hade sedermera frågat Svenssons förre principal, herr J. A. Wennergren, vad den förre egentligen levde utav, samt då fått till svar, att Svensson hade få eller inga förtjänster, men först 14 dagar före häktningen hade han fått särskild orsak att misstänka denne, i det att herr A. P. Widén, som förestår C. F. Lundbergs järnhandel, kommit till honom med ett falskt 50-öres mynt med uppgift, att han mottagit detsamma av en pojke i tjänst hos Svensson. Myntet hade därefter skickats till

apoteket samt där befunnits vara falskt. Åtta dagar senare kom Widén åter med två falska 50-öringar, men då hade Swensson själv varit och handlat. Härefter företogs häktningen.

Vittnesförhör

Därefter hördes såsom vittnen hr A. P. Widén, J. A. Wennergren samt poliskonstapel A. Berg. Hr Widén omtalade, att för ungefär två månader sedan infann sig i butiken hos honom en pojke för att köpa järnskrot.

I betalning härför erlades en 50-öring, men då vittnet såg den vara falsk, nekade det att taga emot den. På framställd fråga fick vittnet veta att pojken skickats av Svensson. Emellertid sprang pojken hem efter en riktig 50-öring. En tid därefter kom en annan gosse och köpte mässingstråd. Även denne erlade i betalning en falsk 50-öring samt var skickad av Svensson. Vittnet tog emot myntet samt gick till banken med desamma, där dess falskhet genom vägning konstaterades. Därefter träffade det befallningsman Forssell samt omtalade händelsen för honom. Kort tid därefter kom Svensson själv och köpte en kran, varför han i likviden lade bland annat två falska 50-öringar. Sedan dessa undersökts på banken och befunnits falska, gick vittnet till befallningsman Forssell varefter häktningen skedde.

Poliskonstapeln A. Berg berättade, att även han mottagit falska mynt och misstänkt Svensson för att vara tillverkaren av dem, i synnerhet som det var honom bekant, att denne inte hade några förtjänster. Vittnet hade talat med befallningsman Forssell flere gånger angående denna sak före det häktningen skedde den förste juni.

Vid häktningen hade vittnet varit närvarande. Under det att Svenssons börs undersöktes, hade denne berett sig tillfälle att undkomma och sprang till kanalen. Vittnet hade dock genast skyndat efter samt varit nära att gripa honom innan han kastade sig i vattnet. Vittnet tog likväl fast honom genom att springa ut i en båt och gripa honom, då han redan höll på att sjunka. Herr J. A. Wennergren hade visserligen vetat, att Svensson hade ringa förtjänster, och under sista året hade han arbetat stort ingenting för vittnets räkning, men vittnet hade dock ingen anledning att misstänka Swensson för falskmyntning. Den

C. F. LUNDBERGS jernhandel
i Trollhättan
rekommenderar

Ena Vermlands Stångjern, alla dimensioner, Rundjern, Fyrkantjern och Bandjern, Spik, smidd, norsk, trädspik samt klippt, Byggnadsamiden, Fönsterglas, Munkjö Förhållingspapp i långa banor, Tapetar och Bårder, Fäln Röd-färg och Vitriol, Tjär, Beck och Dref, alla sorters Färgtofter för målare, m. m., m. m. till billiga men bestämda priser i

C. F. Lundbergs jernhandel.

Annons från C.F. Lundbergs jernhandel där Svensson var en flitig kund och där föreståndaren A.P. Widén blev misstänksam mot flera blanka mynt.

J. J. WENNERGREN,
Trollhättan,
rekommenderar ett ständigt lager af

Guld Cylinder- och Ankargångsar, Silfver Cylinder- och Ankargångsar, Remontör-ur i guld- och silfverfoder, Åkta Talm- och Pläterade Urkedjor, Medaljonger och Urnycklar af dyl. metall, Billiga Urkedjor och Silkesören, Amerikanska Vägur, Dropps och Regulatorer, Glasögon, Pince-Nez, Glasögonfodral, Barometrar och Termometrar, Cigarretter och Cigarretigaretter, Cigarrfodral och Cigarrunestycken, Röktobak och Rökpipor m. m., allt till billiga och bestämda priser.

J. J. Wennergren,
Trollhättan.

Urmakare J. J. Wennergren var Svenssons första chef i Trollhättan. Då J. J. avled tog sonen J. A. Wennergren över firman.

anklagade, som sade sig inte förut varit tilltalad för brott, hade under hela den tid han varit bosatt i Trollhättan inte varit mantalsskriven därstädes. Sist hade han varit skriven i Stockholm. För prästbetygs bekommande uppstötts målet till annan gång.

Ytterligare rannsaking

Sistlidne tisdag hölls på cellfängelset härstädes ytterligare rannsaking angående detta brott. På grund av rättens sista beslut hade från Överståthållarämbetet till Konungens Befallningshavande i Elfsborgs län inkommit skrivelser från pastorsämbetena i Maria och Katarina församlingar i Stockholm. I Maria församling hade Svensson inte varit mantalsskriven. I Katarina församlings kyrkoböcker kunde han eftersökas, endast om inflyttningsåret uppges.

På ordförandens fråga angående denna sak svarade den tilltalade, att han på sommaren 1876 inflyttat i sistnämnda församling samt att han under de föregående åren av sin vistelse i Stockholm varit mantalsskriven i Borås. Vid förra förhöret hade han glömt att uppges denna omständighet, ävensom att han en tid arbetat i Mariestad hos urmakaren Berggren samt i Göteborg bos urmakaren Malmsjö. Tidpunkten härför kunde han dock ej närmare bestämma än att den infallit mellan åren 1874 och 1876. För övrigt vidhöll den tilltalade sina vid förra rättegångstillfället lämnade uppgifter.

Till förhöret denna dag hade såsom vittne inkallats kassören vid Enskilda Bankens i Wenersborg avdelningskontor i Trollhättan, herr O. F. Carlsson, vilken till rätten inlämnade ett skriftligt anförande. Under den tid vittnet innehaft sin plats hade ofta falska mynt förekommit, i början av år 1880 företrädesvis guldmynt å tio kronor, år 1881 silvermynt å en krona samt på senaste tiden 50-öringar. De falska mynten undergick ofta förändringar och förbättringar, så att efterhand missbildningar i prägeln försvann och de båda sidorna på myntet fick ett riktigare läge i förhållande till varandra.

Omkring 14 dagar före den tilltalades häktande inkom herr A. Widén till vittnet, medhavande två 50-öringar, som var falska, samt berättade under tysthetslöfte, att han tagit emot desamma av en gosse, skickad av den anklagade. Vittnet rådde den förre att överlämna mynten till kronolänsman Forsell, men att för övrigt hålla saken hemlig, på det att den anklagade ej måtte få tillfälle att förstöra verktygen och rymma. Kort före häktningen kom samme person med en 50-öring, som av den tilltalade själv utpräglats och vilkens falskhet konstaterades.

På ordförandens fråga, om den tilltalade även var tillverkaren av de falska guldmynt, som förekommit i rörelsen och varav några inlämnats från Konungens Befallningshavande, svarade denne nekande. Dock hade det utrönt, att utpränglingen även av sådana mynt ägt rum i Trollhättan mer än på andra ställen. Icke heller hade han tillverkat flera stansar än dem, som vid rannsakingen förevisats, utom ett par för norska enkronorsmynt, som förstörts före häktningen.

Rätten beslöt att avsända ny skrivelse för erhållande av prästbetyg, varefter målet ånyo förekommer till behandling. Då det vore af stor vigt att få noga bestämt tillverknings sättet för de vid förfalskningen använda stansarna, beslöt rätten på framställning av allmänne åklagaren att sända några av dem till Kungliga Myntverket i Stockholm, för att få utrönt, om det vore möjligt att på sätt den tilltalade angivit tillverka desamma.

Nya förhandlingar i augusti

Sist lidne lördag förevar åter delta mål inför Väne Häradsrätt. Till denna rättegångsdag hade inkommit den anklagades prästbetyg från Stockholm, vilket utvisade, att han verkligen varit skriven därstädes sedan år 1875. Av allmänna åklagaren upplystes, att förfalskning av riksbankens sedlar för en längre tid sedan föröfvats inom den socken, där den anklagade varit född och av dennes skolkamrater. Varje delaktighet häri förnekades dock av honom. Från direktören för Kungliga Myntverket hade inkommit utlåtande angående tillverkningssättet för de vid förfalskningen använda stansarna, vari framhölls, att den metod, som begagnats, troligen vore ny och kanske av stor vikt för vetenskapen, men för att något bestämt uttalande härom skulle kunna göras, erfordrades dock närmare uppgifter. På grund härav fick den tilltalade i detalj redogöra för tillverkningssättet. För ytterligare upplysningars inhämtande uppstötts målet.

Ytterligare förhandling den 21 september

Myntförfalskaren Carl Svensson från Trollhättan var i dag uppkallad inför Väne Häradsrätt, och hade prästbetyg nu inkommit från Borås med namnet Carl Svensson, ehuru han själv kallar sig Carl Napoleon Svensson. Som handlingar från myntverket fattades uppstötts målet till annan dag och Svensson återfördes till cellen.

Rannsaking och dom

En sista rannsaking på cellfängelset i Vänersborg företogs den 30 oktober med den häktade urmakaren Svensson från Trollhättan, anklagad för myntförfalskning. Åklagaren upplyste, att de undersökningar, som gjorts för att få fram sanningen av Svenssons uppgifter angående tillverkningssättet av de falska mynten misslyckats, men att den häktade sade sig ha använt några genvägar, samt att de ritningar och papper, för vilkas inskaffande till rätten målet uppskjutits, inte kunnat påträffas i fångens bostad.

Sedan obehöriga personer fått avträda, avkunnades efter en längre överläggning dom, som i följd av de mildrande omständigheter som förekommit, såsom att fången använt de förfalskade penningarna för sina små behov samt till verktyg och materiel till sina experiment, lydde på 5 års straffarbete och förlust av medborgerligt förtroende under lika lång tid. Med de stansar och material, som Svensson begagnat, skulle så förfaras, att ej något missbruk med dem kunde åstadkommas. Vittnesersättningar skulle Swensson gälda, om han därtill ägde tillgångar. I motsatt fall skulle desamma gottgöras av allmänna medel. Svensson förklarade sig varken nöjd eller missnöjd med domen och syntes vara vid gott mod.

Svensson avtjänade sitt straff i fängelset i Malmö och utvandrade den 10 november 1887 till Amerika. Han var då 36 år gammal och seglade med Dominionlinjens agent från Malmö till New York.

Carl Napoleon Svensson

Hembygdskurserna i Trollhättan 1909

Av Lars Myrén

För ett hundra år sedan var möjligheterna till att förvärva kunskap helt annorlunda än idag. Då var man hänvisad till bibliotek, berättande tradition och tidningar, om man hade råd.

År 1909 ordnades av Uppsala universitets föreläsningbyrå genom Västgöta nation kring midsommar en veckas hembygdskurs i Trollhättan, som en del i folkbildningsmöjligheterna. Ville man gå på alla föreläsningar kostade det 2.50 kr och ett enstaka föreläsningsbesök kostade 15 öre. Mat kunde man få på Grand Hotell, Hotell Göta och nykterhetscaféet "Örnen" eller lite enklare på Trollhättans Läsestuga på Storgatan.

Programmet var mycket omfattande och ett tiotal föreläsare medverkade. De viktigaste var docent Sven Lampa, jordbrukskonsulent Arvid Lampa, överingenjör Torsten Holmgren och ingenjör K. Fröman.

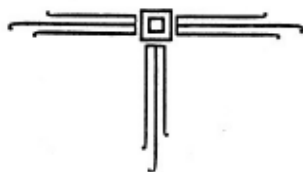
På de följande sidorna finns programmet i faksimil.

Hembygdskurserna i juni 1909 ägde rum på Sveateatern och flera av föreläsningarna kom att belysas med skioptikonbilder. Bilden är från ett annat tillfälle.

*Hembygdskurserna
i Trollhättan 1909.*

*Dagordning.
Grundlinier till föreläsningarna.*

Pris 10 öre.

Trollhättan 1909.
Oskar Malmrots Accidenstryckeri.

Program

för

hembygdskurserna i Trollhättan 19-26 Juni 1909.

Lördagen den 19 Juni.

- Kl. 10.30 f. m. Kurserna öppnas af Västgöta Nations förste kurator Fil. Dr B. KNÖS.
- 11 f. m. Docent SVEN LAMPA: Äldre kulturhistoriska och språkliga förhållanden inom Västergötland; I. Gammalt bylif.
- 3 e. m. Docent C. WIMAN: Västgötabergen och deras geologiska byggnad I.
- 6 e. m. Fil. lic. SVEN TUNBERG: Svensk samhällslära; I. Den svenska statsförfattningens grunddrag.
- 7.15 e. m. Docent C. WIMAN: Västgötabergen. II.
- 9 e. m. Samkväm. Docent SVEN LAMPA inleder diskussion öfver ämnet: Möjligheterna för utgifvande af en beskrifning öfver Västergötland.

Söndagen den 20 Juni.

- Geologisk exkursion till Hunneberg under ledning af Docent WIMAN. REKTOR NORDIN demonstrerar traktens fornminnen.
- 7 e. m. Fil. Dr S. LANDTMANSSON: Våra folkvisor.
- 8.30 e. m. *Svensk musikafton.*

Måndagen den 21 Juni.

- 11 f. m. Docent SVEN LAMPA: II. Väne härad i äldsta tid.
- 12.15 e. m. Docent G. SWENANDER: Om Västergötlands jaktbara djur.
- 3 e. m. Docent G. SWENANDER: Om Västergötlands viktigaste ekonomifiskar.
- 4.15 e. m. Professor A. NOREEN: Öfversikt öfver Sverges ortnamn. I.
- 7 e. m. Fil. lic. SVEN TUNBERG: II. Konung och riksdag.
- 8.15 e. m. Docent C. WIMAN: Västgötabergen.

Tisdagen den 22 Juni.

- 11 f. m. Professor A. NOREEN: Öfversikt öfver Sverges ortnamn II.
- 12.15 e. m. Docent G. SWENANDER: Om jaktvård.
- 3 e. m. Fil. lic. SVEN TUNBERG: III. Kommunalförfattningen.
- 4.15 e. m. Docent SVEN LAMPA: III. Några märkliga platser i Väne härad.
- 7 e. m. Skriftställare E. SVENSÉN: De nutida stormakterna. I.
- 8 e. m. Nykterhetsföredrag.

Onsdagen den 23 Juni.

- Kl. 11 f. m. Docent SVEN LAMPA: Västgötamålet i äldre och nyare tid.
12,15 e. m. Docent G. SWENANDER: Om fiskevärd.
3 e. m. Fil. lic. SVEN TUNBERG: De sociala frågornas uppkomst.
4,15 e. m. Skriftställare E. SVENSÉN: De nutida stormakterna. II.
7 e. m. Docent G. RUDBERG: Västgötsk folketro och folksed. I.

Midsommardagen.

- 8 e. m. *Orgelkonsert i Trollhättans kyrka.*

Fredagen den 25 juni.

- 11 f. m. Jordbrukskonsulent A. LAMPA: Jordbrukets historia i Västergötland: I. Jordbruk i äldre tider.
12,15 e. m. Stadsrevisor A. RAMM: Göteborgs stads historia, handel och förhållande till Västergötlands utveckling.
3 e. m. Stadsrevisor A. RAMM: Om Västergötlands kommunala finanser och ekonomiska förhållanden i allmänhet.
4,15 e. m. Sem. adj. EM. SANDBERG: Torsten Rudenschöld och folkskolan. I.
7 e. m. Ingenjör K. FRÖMAN: De byggnadstekniska hufvudragen af statens kraftstation i Trollhättan.
8,15 e. m. Ingenjör K. FRÖMAN: Några blad ur Trollhättans och Trollhätte kanals historia.

Lördagen den 26 juni.

- 11 f. m. Jordbrukskonsulent A. LAMPA: II. Det nutida jordbruket och dess utveckling.
3 e. m. Docent G. RUDBERG: Västgötsk folketro och folksed. II.
4,15 e. m. Sem. adj. EM. SANDBERG: Torsten Rudenschöld och folkskolan. II.
6 e. m. Öfveringenjör T. HOLMGREN: Hufvudragen af Trollhätte kraftverks maskinella utrustning.
7,15 e. m. Öfveringenjör T. HOLMGREN: Trollhätte kraftens distribution och användning.

A f s l u t n i n g .

Flera af föreläsningarna belysas med skioptikonbilder.

Eventuella ändringar kungöras i god tid.

Pris för medlemskort, som berättigar innehafvaren tillträde till alla föreläsningarna — kr. 2.50. För enstaka föreläsningar — 15 öre.

Inackordering anskaffas genom Hembygdkursernas Byrå, Trollhättan, som lämnar närmare upplysningar.

Anmälningar torde insändas snarast möjligt.

Aldre kulturhistoriska och språkliga förhållanden inom Västergötland

af Docent Sven Lampa.

I. Gammalt bylif.

Inledning. Med intresse omfattas numera arbetet för kännedom om äldre kulturförhållanden på landsbygden, i synnerhet som dessa kunna sägas mångenstädes vara i fullständigt utdöende. Under det senaste århundradet har landsbygden blifvit helt omgestaltad, på många orter hufvudsakligen genom det gamla bylifvets upplösning. Emellertid finnas här och där enstaka spår kvar af detta bylif.

Byarnas upprinnelse. Huruvida bylifvets rötter äro att hänföra ända till den äldsta bebyggelsen af vårt land, är oviss. I alla händelser äro de viktigaste centralpunkterna för bebyggelsen mycket gamla, här och där hänvisande t. o. m. på *stenåldern*. Faktiska bevis för de nuvarande byarnes tillvaro har man från *vikingatiden* genom de vid byarne förefintliga grafälten. — Vanligen antages, att byarna framgått ur ursprungliga samhällen, som varit sammanhållna af *släktgemenskap*, och som senare utbildats till grannelag. Af de gamla ättesamfundet hade sedan större folksammanslutningar bildats.

Byarnes jordegendom. Utmärkande för bylifvet är gemensamheten i jordegendom och däraf härflytande gemensamhet i hela samlifvet. Huru jorden under forntiden var fördelad, känner man icke; en urgammal anordning med namnet *hammarskifte* omtalas. Under medeltiden stadgades i lagarne det s. k. *solskiftet*, som innebar en noggrann uppdelning af alla inägor efter tomternas läge. Vanligen blef det lämpadt efter förhållandena i form af s. k. *tegskifte*. Olägenheterna af ägoras söndersplittring sökte man i senare tid afhjälpa först genom *storskifte*, sedan långt mera verksamt genom *ensskifte* och *laga skifte*, som sprängde byarna.

Byordning. För byamännens gemensamma bästa måste en viss ordning iakttagas i alla gemensamma ärenden. Bestämmelserna härom fortlefde i muntlig tradition, men slutligen fann man nödigt uppteckna byordningarna i skrift, och från midten af 1700-talet blefvo de på flera håll genom myndigheternas ingripande tryckta. — I byordningen stadgas rörande byns *styrelse*: man valde en ålderman och några bisittare; ären-

dena afgjordes på bystämma. En särdeles viktig punkt var den om *hågnader*, på hvilkas beskaffenhet det berodde, om den enskildes ägor kunde blifva fredade. *Brukningen* af den splittrade jorden måste ske i gemenskap, på det att ingen skulle bereda grannarne någon skada. Bland öfriga föreskrifter märkas regler för undvikande af *eldfara* i de tätbyggda byarna.

Byggnadssätt i byarna. Från forntiden ha vi berättelser om utseendet af en isländsk gård med dess många småbyggnader. Den äger ännu motsvarigheter i våra norrländska *fäbodas*. Emellertid ha nog på olika håll bostadstyperna varit olika, delvis beroende på skiljaktighet i materialet: trä, sten, ler m. m. Utmärkande för södra delarne af vårt land äro de *kringbyggda* gårdarne. — De äldsta bostadshusen antas ha varit af *rund* form (liksom lappkåtorna). Men noga känna vi endast det *fyrkantiga* huset af timmer (blockhuset). Detta bildade tidigast ett enda rum (*stugan*); sedan tillkom *förstuga* vid ena gafveln, och ofta upstod här äfven en *bod* eller *kök*. Inne i själfva stugan afskildes s. k. *framkammare*. Ursprungligen var taket fritt upp till kroppåsen (*ryggåsstugor*); ljusöppningarna sutto på taket. Från senare tid härrör innertak. Elden brann tidigast på en *hård* midt på golvet; denna ersattes sedermera af en *ugn* och slutligen af en *spis* med rökgång. Stugan pryddes ofta med *bonader*.

---

2. Väne härad.

Häradets namn och ställning i äldre tider. Den nu vanliga namnformen är *Väne härad*, men ännu någon gång kan man få liöra den älderdomliga benämningen *Vinhärad*. Äldsta formen är *Viniähärad*, innehållande ett gammalt ord *vin* = betesmark. — Häradet omnämnes första gången i ett tillägg till äldre västgöotalagen (från slutet af 1200-talet). Jämte öfriga *härad* i Västergötland ingick det såsom led i en landsindelning, hvars ursprung och betydelse ännu icke är fullt känd (kanske afsedd för utrustningen af en *här*). En annan indelning af Västergötland under medeltiden var i *bon*. Väne härad hörde (jämte Bjärke, Flundre och Ale) till "Holäsio bo" (Hullsjö). Med ledning af gamla uppgifter kan man sluta, att häradet tidigt var tätt bebyggt. På 1200-talet funnos därinom 10 kyrkor, motsvarande lika många socknar. Under nyare tid ha några af dessa socknar försvunnit såsom själfständiga, hvarjämte förändringar i sockenindelningen inträdt genom tillkomsten af nya samhällen.

Bosättning under förhistorisk tid. De äldsta antydningar om befolkningen i Väne härad ges oss genom de s. k. *stenåldersboplaisers*, som under senare år upptäckts i stor massa

vid stränderna af Vänern på ömse sidor om Vänersborg, vidare utmed Göta älf samt vid mindre vatten. Mot stenålderns slut torde befolkningen ha börjat att mera stadigvarande slå sig ned inne i landet, där *hällkistor* vittna om ett slags bosättning. Den fullt fasta bosättningen är emellertid intygad först för en senare period, *järnåldern*, och har sina hufvudpunkter utmärkta i främsta rummet genom häradets *stora byar*. Dessa äro mestadels belägna på Tunhemsslätten mellan Götaälf, Hunneberg och den söderut stigande terrängen; i öfrigt framgår, huru bebyggelsen förgrenat sig utmed vattendragen (Starfån, Visslaån).

Gamla centralpunkter inom häradet. Vid gränsen till skogbygden i sydost: *Björke* (nu deladt i särskilda gårdar), *Åsaka* (på rullstensås, med vidsträckt graffält). Å slättens södra och sydostliga del: *Gårdhem* (stort grannelag), *Lerum* (likasom föregående namn på -hem = bygd), *Börslé* (namn på -lef = lämning). Å slättens midt (kring Hullsjön): *Hullsjö* (på krosstensås, med stora grafhögar, förr socken), *Härstad* (namn på -stad = boplats), *Fristorp* (namn på -torp = gård), *Bryggum*. Vid gränsen till öfvergångsbärgen i öster och nordöst: *Hol* (rund kulle), *Forstena* (grusås med många minnen), *Rånnum* (förr socken); dessutom *Tunhem* (ej by, men med stort graffält). Västerut på slätten vid Götaälf: *Malöga* (förr socken). På andra sidan Götaälf: *Naglum* (numera Ladugårdsbyn m. m.), *Vassända* (vattnets ända). — Jämte de större byarna finnas andra platser, som genom sina fornminnen visa sig vara gamla hufvudpunkter för befolkningen. Så redan under stenåldern *Skottene*, i nordvästra skogsbygden (med hällkistor); under järnåldern *Hvittene*, längst i öster (liksom föregående namn på -vini = betesmark). Vidare dalen mellan Halle- och Hunneberg (Hednaplatsen). Mindre byar finnas särskildt i Väne-Åsaka och Gårdhems socknar, några i Vassända-Naglums s:n, där äfven större gårdar vittna om tidigare odling i vissa delar. Inom Väne-Ryrs socken finnes åtminstone numera ingen by.

Väne härad enligt äldre fastighetshandlingar. För medeltiden finnas ännu endast spridda uppgifter om gårdar. Smänningom uppträda *jordböcker*, i egentlig mening först genom Gustaf I. Kyrkliga gods förtecknas i Skara stifts jordebok 1540. Kronans jordeböcker för Väne härad börja 1542. *Längder för tionden* börja 1546. Sedan 1600-talets midt har man *landtmätterihandlingar* för byar och gårdar. Genom dessa källor får man sammanhängande öfverblick öfver äldre och yngre gårdar och kan följa bygdens utbredning till mer oländiga trakter. Utförlig redogörelse lämnar K. Ortnamnskommitténs arbete om Väne härad (1906).

3. Västgötamålet i äldre och nyare tid.

Germaniskt och urnordiskt språk. Så långt tillbaka i tiden, som vi kunna skönja, har ett och samma språk varit rådande i Västergötland, ett *germanskt språk*, hvarur vårt nuvarande tal utbildat sig. Kanske ha germanerna, den folkstam vi tillhöra, bott i Norden ända sedan stenåldern. Då deras historia börjar, bodde de kring södra Östersjön. — Det gemensamma urgermanska språket blef med tiden uppdeladt i olika grenar, och i Norden talades det *urnordiska* språket. Af detta äro minnesmärken bevarade genom *inskrifter med det äldre runalfabetet*, hufvudsakligen å stenar. Från Västergötland finnas några märkliga urnordiska runstenar, såsom den från Fyrunga (700-talet). Om språkets uppdelning i olika munarter (dialekter) vet man ännu intet.

Fornsvenskt och fornvästgötskt språk. Med vikingatiden (800) splittrades det nordiska språket i flera, och efter ytterligare några århundraden hade de särskilda ländernas språk utbildats (svenska, danska och norska, hvartill kommer isländska). Från början förefunnos endast smärre lokala brytningar i de olika trakterna. Dessa göra sig märkbara i den tidens språkliga minnen, *runinskrifter med det yngre alfabetet*. Västergötland har talrika sådana ristningar (omkring 130); de äro ännu för ofullständigt studerade för att man skall kunna säga något om deras särskilda språk. Innehållet är vanligen föga rikt, men stundom lämnas intressanta meddelanden, och någon gång finnes en hel dikt. Runor ristades äfven på kyrkliga föremål. — Af skrifna fornsvenska urkunder (hvarvid bortses från runristningarna) är den äldsta från Västergötland, nämligen *äldre västgötalagen* (1200-talet). I den finnes ett utprägladt västgötskt språk, med dialektformer som ännu äro i bruk. Flera andra västgötaurkunder finnas från den äldre medeltiden. — Vid midten af 1300-talet uppstod det *svenska riksspråket*, ett för hela landet gällande, särskildt i skrift brukligt språk. Ett riksspråk är grundadt på företrädesvis en eller ett par dialekter; för det fornsvenska riksspråket har västgötskan icke varit bestämmande. Fornvästgötskan under senare delen af medeltiden har inga viktigare källor och är ännu icke studerad.

Västgötdialekt i nysvensk tid. Med Olaus Petri börjar det *nysvenska språket*. Vissèrligen ville man nu alltfört i skrift begagna sig af riksspråk, men mycket af den skrifvandes dialekt kom vanligen med. För den äldre västgötdialekten torde en af de viktigaste källorna bli *ortnamnens* utveckling ur äldre former. Från förra delen af 1600-talet få vi viktiga upplysningar genom *Bröms Gyllenmårs visbok*, som i stor utsträckning har västgötska dialektformer. På 1700-talet börja uppteckningar af särskilda västgötaord, och texter på målet hop-

sättas. Raden af forskare öfver västgötamål öppnas på 1770-talet af den äldre dialektforskningens främste man, *Sven Hof*. I våra dagar ha dessa undersökningar och studier fått en rik utveckling. Högst betydande samlingar ha åstadkommits dels under en något tidigare period genom *Västgöta landsmålsförening*, men i synnerhet genom den ännu verkande *Undersökningen af Västergötlands folksmål*. Man vill ta vara på så mycket som möjligt af den gamla västgötadialekten, som allt mer utplånas.

Västgötamålets ställning bland svenska dialekter.

Västgötamålet tillhör den *medelsvenska* dialektgruppen, särskild från den *norrländska* och den *sydsvenska* (ursprungligen danska) gruppen. Men med den senare har det åtskilligt gemensamt i söder [*Mark och Kind*]; i norr närmar det sig dialekterna i Svealand [*Vadsbo*]. Mellan dessa områden har man egentligt *skaraborgsmål* och egentligt *älfsborgsmål*. Om målets ljudförhållanden se S. Lampa, Ljudbeteckning för västgötamålen [1897].

Jordbrukets historia i Västergötland

af Jordbrukskonsulent ARVID LAMPA.

1. Jordbruk i äldre tider.

Jordbrukets utveckling i Västergötland sammanfaller med de allmänna dragen för odlingens fortgång och jordbrukets utveckling i vårt land. Västergötland är måhända den äldsta bebyggda delen i det egentliga Sverige. Inbyggarnes utveckling från jägare och fiskare till herdar och slutligen bofasta åkerbrukare försiggår under ofantligt långa tidsperioder.

Antydningar om huru utvecklingens gång varit, lämna grafvar och afskrädeshögar. Husdjursskötseln går före det egentliga åkerbruket, när detta kräver vissa större förutsättningar; men äfven mycket gammal odling af jorden förekommer i vårt land och särskildt i Västergötland. Under tidernas lopp mer och mer förbättrad, särskildt sedan järnet blifvit känt. Under medeltiden det första större uppsvinget, tydligen påverkan genom föredömen från klostren, hvaraf flere funnits inom Västergötlands gränser. Visserligen sedan försök att upprätthålla den vunna utvecklingen, men under långliga tider stillastånd, om ej rent af tillbakagång. Lagstiftning och vetenskap ha slutligen fört jordbruket till dess nuvarande ståndpunkt.

Svärigheter möta att följa denna utveckling, när så litet finnes till ledning härvid. En god måttstock på jordbru-

kets ståndpunkt lämna dock de olika redskapen, enär de angifva, till hvilken grad bearbetning = jordbruk i egentligaste mening kunnat ske.

Lagstiftningen till jordbrukets fromma har gamla anor i Västergötland. Västgötalagen lämnar många belysande drag. I senare tider ha skiftesstadgarne, särskildt enskiftesverket, mäktigt påverkat jordbrukets utveckling. De gamla byarnes sprängning anger slutet på ett skede, då allt i landthushållningen fick sin prägel af gamla sedvänjor. Först därefter blir större möjlighet för den enskilde individen att mera fritt utveckla sig och sin näring. Vetenskapen har ock kommit jordbruket till hjälp, och inom Västergötland saknas ej dess märkesmän — Alströmer, Nonnen, m. fl.

---

2. Det nutida jordbruket och dess utveckling.

Mycket har särskildt under de senaste 100 åren åtgjorts för jordbrukets utveckling — Hushållningssällskapsinstitutionen. Mycket återstår ännu att göra.

Det egentliga jordbruket har gått framåt genom odlingsarbeten och grundförbättring af redan odlad jord. Afdikning — kronodikena i Skaraborgs län — och täckdikning. Växtodling — gemensamma drag. Utvecklingens gång: sädesbruk (tredingstråde), koppelbruk, växelbruk.

Specialodlingar: lin, tobak; baljväxtodling, ärter och bönor, klöfver; rotfruktsodling, potatis; sockerbetodling.

Än mera omhuldad har måhända husdjurskötseln, åtminstone tidvis, varit. Dess framskjutna ställning blir synlig redan i landskapslagen och gamla urkunder. Skaraborgs län och Älfsborgs län äro de på kreatur rikaste i hela landet vid nyare tidens början. — I och med nyodlingar, som inkräkta på ängens areal, skönjes visserligen en nedgång i kreatursmängden vid 1800-talets början, men genom införande af växelbruk med vallar inträder åter ett uppsving, slutligen i så hög grad tilldragande sig uppmärksamheten, att det egentliga jordbruket t. o. m. kommit något i skuggan. Premiering af nötboskapen Skaraborgssystemet. Ensidighet duger ej — hvarje afdelning bör komma till sin fulla rätt. Ökad uppmärksamhet måste i viss mån ägnas det rena jordbruket. Landets och landskapets ekonomiska utveckling stå i det hela i närmaste samband med hvarandra.

Härmed öfvergång gifven till det moderna jordbrukets utveckling i våra dagar. På det hela taget samma produktionsöfste för det större och mindre jordbruket.

Särskildt det mindre jordbruket mycket omhuldadt i våra dagar — ett nationens lifsintresse.

Statsmakternas ingripande till dess förbättring: premiering af småbruk, studieresor, odlingslån m. m. Af särskildt intresse äro de åtgärder, som vidtagits för att bereda möjlighet för mindre bemedlade att förskaffa sig egna jordbruk — egna hems-rörelsen.

Viktigare än alla dessa åtgärder är att bereda småbrukets män och kvinnor ökad yrkesutbildning. Har också behjärtats: undervisningskurser, konsulentverksamhet, befordrande af föreningsväsendet m. m.

Utvecklingsmöjligheter finnas. Om de rätt användas, och inga störande inflytelser få göra sig gällande, så skall jordbruket i Västergötland gå en ljus framtid till mötes.

De elektriska kraftanläggningarna vid Trollhättan.

Af Öfveringenjör T. HOLMGREN.

1. Hufvuddragen af Trollhätte kraftverks maskinella utrustning.

Fyra turbiner, hvardera om normalt 10,000 effektiva hästkrafter, uppställas genast. Stationen utbygges omedelbart för dubbla detta antal, alltså för normalt 80,000 hästkrafter.

Hvarje turbin drifver sin elektriska "generator", som alstrar s. k. trefasig växelström af 10,000 volts spänning. Dessa generatorer torde vara bland de största elektriska maskiner som hittills någonstädes utförts. Den yttre diametern uppgår till 6,7 m. Vid normal drift uppstår i hvarje maskin en energiförlust af c:a 4 % eller 400 hästkrafter, som omsättes i värme — motsvarande en värmemängd af omkring 250,000 värmeenheter per timme — eller samma mängd, som alstras af 35 kg kol. För bortskaffandet af denna värmekvantitet har ett särskildt luftkanalsystem anordnats. Kall luft hämtas från maskinhusets tak genom kanaler i maskinhusets väggar under golvet genom maskinerna. Den uppvärmda luften släppes ut i det fria eller användes för lokalernas uppvärmning efter behof.

För magnetisering af maskinernas magnethjul och för distribution af elektrisk ström till belysning inom kraftverket och för drifvandret af hjälpmaskineri såsom kranar, oljepumpar, vattenpumpar och dylikt har anlagts en särskild "likström"-anläggning, placerad midt i kraftverket, bestående af tre st. turbindrifna 500 hkr. maskiner och ett akkumulatorbatteri.

Maskinerna transporteras till uppställningsplatsen öfver ett särskildt anläggt spårssystem med erforderliga kranar m. m. — för 42 tons last.

Kontrollapparater, fördelningsanläggning och transformatorer för spänningens höjande till 50,000 volt äro inrymda i "ställverket", dit kraften ledes i kablar genom en tunnel.

All reglering af det hela sker på elektrisk väg från "kontrollrummet" i ställverket, "kraftverkets hjärna", hvarifrån order till maskinsalen medelas med maskintelegraf och till alla sekundärstationer i Göteborg, Alingsås, Sköfde, Skara etc. per telefon.

I kontrollrummet finns dessutom koncentreradt alla mätapparater, som ständigt utvisa, hur mycket kraft som konsumeras af hvar och en af de utgående linierna, vidare signal- och allarmapparater, som angifva när och hvar något är i olag, vare sig i afseende på transformatorernas temperatur, kylvattenanläggningen eller linierna.

2. Trollhättekraftens distribution och användning.

Den af Trollhätte kraftverk alstrade elektriska energien är afsedd att användas för hufvudsakligen följande ändamål:

1. För drifvandet af ny elektrokemisk och elektrometallurgisk storindustri vid Trollhättan.
2. För drifvandet af städernas elektricitetsverk, afsedda för belysning, spårvägar och småmotorer — samt för drifvandet af befintliga industriella anläggningar — korteligen för att ersätta nuvarande ångmaskinanläggningar.
3. För drifvandet af distriktets järnvägar — framdeles.
4. För distribution af kraft och belysning på landsbygden och i mindre samhällen — korteligen för uppammandet af ny industri och införandet af rationellare arbetsmetoder inom jordbruket och andra näringar.

För den första gruppen af nämare är under anläggning ett industriområde invid Trollhättan, Stallbacka, där hvarje fabrik får anslutning till såväl trafikkanalen som bredspårig och smalspårig järnväg. Kraften kommer där att levereras till mycket billigt pris, emedan ingen transformeringskostnad förekommer och öfverföringskostnaden är obetydlig.

För den andra gruppen af nämare äro anlagda eller under byggnad kraftledningar för 50,000 volts spänning till Skara och Sköfde, till Göteborg och till Alingsås. Alla dessa ledningar utföras med fackverksstolpar och långa spann — upp till 380 meter.

Till Göteborg skall levereras intill 20,000 hästkrafter.

För järnvägarna torde först framdeles någon energileverans komma ifråga, då privatbanorna i allmänhet äro obenägra att börja och staten ämnar först elektrifiera riksgränsbanan.

För distribution af kraft och belysning på landsbygden och i småsambhällen äro anlagda eller under byggnad stationer i Håkantorp, Lilla Edet och Nol, från hvilka ledningar för 10,000 volt byggas ut. I Gråstorp och Vara pågår energileverans sedan ett år. För jordbruket börjar elektrisk kraft nu komma till användning.

De byggnadstekniska hufvuddragen af statens kraftstation i Trollhättan.

Af Ingeniör K. FRÖMAN.

Frågan om anläggning af en kraftstation vid Trollhättan är ganska gammal, men lösningen blef länge förhindrad af de tvistiga äganderättsförhållandena. Genom dom i högsta instans 1901 fastslogs, att Kronan ägde allt vatten i Trollhätte strömmar, som ej af enskilda såg- och kvarnägare genom skatteköp förvärfvats. Kronan hade emellertid ingen mark att bygga några anläggningar på, men erhöll sådan 1905 vid inköp af Nya Trollhätte kanalbolags egendom. Den samma år nybildade styrelsen för Kungl. Trollhätte Kanal- och Vattenverk fick också genast i uppdrag att uppgöra förslag till utnyttjande af kronans vattenrätt vid Trollhättan. Till 1906 års riksdag förelåg förslaget delvis färdigt, så att pengar till arbetenas påbörjande kunde erhållas, och till 1907 års riksdag var inlämnadt fullständigt förslag, som också godkändes, hvarjämte till dess realiserande anslogs återstoden af den beräknade kostnaden, som för den första utbyggnaden uppgår till 8,500,000: —, härej inberäknadt elektriska ledningar.

Anläggningen är förlagd på östra stranden med intag från älfvens hufvudfåra strax norr om de Stridsbergiska verken. I älfvens hufvudfåra bygges på tröskeln af det öfversta fallet en regleringsdamm för att kunna hålla vattenståndet i älfven ofvanför fallet vid för sjöfarten lämplig höjd. Från intaget, där vattnet inflyter med en jämförelsevis låg hastighet (1 m. i sek.), fortsätter vattnet med en hastighet af c:a 2 m. genom en, dels utsprängd, dels utmurad, 11 å 13 m. djup kanal af 1,300 m:s längd till den så kallade fördelningsbassängen, där

vattenhastigheten åter minskas. För kanalens afstängande anbringas vid dess början en enda jättelucka och för att förmedla trafiken öfver kanalen byggas ej mindre än 3 broar. I framkanten på fördelningsbassängen ligger en byggnad, rymmande intagen till turbinerna, som blifva 8 st. större å 10,000 hkr. hvardera, samt 3 st. mindre å 500 hks. Dessa intag utgöras af murade kammare, som kunna tillslutas med stora afstängningsluckor. Från hvarje kammare leder en tub af järnplåt, hvilken inlägges i en i berget utsprängd tunnel, till en af de 11 turbinerna, hvilka äro uppställda i den vid den så kallade Olidehålan förlagda generatorstationen. I kamrarna äro uppställda galler för fiskens utestängande, och särskild väg för fiskens direkta ledande till älven anordnas. Alla turbiner hafva horitontala axlar samt äro inneslutna i plåtkåpor, som för de större turbinerna få en längd af c:a 10 meter samt en diameter af 5,5 meter. Turbinanläggningen konstrueras för en sammanlagd vattenmängd af 250 kbm. i sek. samt en fallhöjd af 30 m., motsvarande 80,000 turbinhästkrafter. I första hand insättas emellertid endast 4 större och 3 mindre turbiner. Direkt till turbinerna kopplas generatorerna.

Den maskinerna omslutande byggnaden, som gifves ett med den storlagna omgifningen harmonierande yttre, inrymmer den så kallade generatorsalen, en väldig hall c:a 100 m. lång, 23 m. bred och 15 m. hög, samt ett bakom liggande annex för en del elektrisk attiralj för den elektriska strömmens öfverförande till "ställverks-byggnaden", (se öfveringenjör Holmgrens föredrag), som är förlagd på en plats, från hvilken de elektriska ledningarna på lämpligaste sätt kunna utledas genom samhället. De båda byggnaderna stå i direkt förbindelse med hvarandra genom en tunnel för kabelledningar.

I samband med kraftsverksbyggnaden utföres en hel del husbyggnader för blifvande personal.

Byggnadsarbetet började under sommaren 1906, men bedrefs under 1906 och första delen af 1907 med endast 150—200 man. Våren 1907 utbröt sträjk, så att arbetet ej kunde börjas på allvar förr än augusti 1907. För närvarande utgör arbetsstyrkan c:a 1,500 man. hvarjämte användas arbetsmaskiner med en sammanlagd effekt af c:a 1,400 hkr., och är anläggningen afsedd att kunna tagas i bruk i januari nästa år.

Några minnesblad ur Trollhättans och Trollhättekanals historia.

Af Ingeniör K. FRÖMAN.

Trollhättan har gamla anor och själfva namnet är sedan länge känt i våra häfder. Under den tid Göta älf utgjorde gräns mellan Sverige och Norge utkämpades efter älfven många strider, hvarom åtskilliga lämningar af skansar bära vittnesbörd. Trakten tillhör för öfrigt ett af de i geologiskt afseende icke fullt stabila områdena i Sverige och älfven har under årens lopp dels därigenom, dels genom människokonst undergått rätt betydande förändringar.

Trollhättans historia i nyare tider kan sägas sammanfalla med Trollhättekanals historia. Förslag till kanal vid Trollhättan framställdes först af Gustaf I, som påstås till och med haft planer på kanal genom hela Sverige (Sveakanal). Af många skäl blef emellertid intet åtgjort, hvarken under Gustaf I eller Erik XIV, som dock var så säker på sin sak, att han underhandlade med Lifländarne om fri väg genom Sverige i stället för genom Öresund. Under Carl IX gräfdes den så kallade Karlsgraf mellan Vassbotten och Göta älf och under Gustaf II Adolf byggdes en sluss vid Lilla Edet. Kristinas förmyndareregering lät uppgöra ett förslag till kanal i dalgången mellan Vassbotten och Åkersström, och Karl den XI lät bearbeta en plan för kanalens dragande förbi Uddevalla.

Något allvarligt försök att realisera någon plan gjordes dock ej förrän i slutet af Carl XII:s regering, då den berömda Polhem uppgjorde kontrakt med svenska staten om utförande af en kanal Vänern — Kattegat efter en af honom uppgjord plan. Landets usla ekonomi efter Carl XII:s död gjorde dock, att staten ej kunde fullgöra sitt åtagande. Frågan fick därför återigen hvila i ca 30 år, till dess riksdagen år 1751 beslöt utföra en kanal i enlighet med ett nytt, af den nu nära 90-årige Polhem inlämnadt förslag, ett i tekniskt afseende synnerligen originellt och genialiskt förslag. Arbetet utfördes på entreprenad af konstmästare Wiman, men, då en dyrbar dammbyggnad i den så kallade Flottbergsströmmen synbarligen genom en olyckshändelse förstördes, förlorade arbetet förtroendet och föll i lägervall. Emellertid fullbordades på 1770-talet slussarne mellan Trollhättan och såväl Vänern som Göteborg, så att varorna, som förut måst fraktas från ändan af Vassbotten landsvägsledes (den så kallade Edsvägen)

ända till Åkersström ett par km. söder om Trollhättan, nu kunde i båtar gå ända till Trollhättan. Förbi Trollhättan anlades för transporten en 2,5 km. lång kafleväg förbi fallen, vid hvilkas fot inlastning i båtar ånyo kunde ske.

Behovvet af bättre förbindelser gjorde sig dock allt kännbarare och slutligen åstadkoms den nuvarande "gamla kanalen" förbi Trollhättan genom enigt samarbete af bruksintresset i Värmland och köpmannaintresset i Göteborg. Företaget öfverlämnades därvid till den enskilda företagsamheten, och redan 7 år efter bolagets bildande eller år 1800 kunde det första fartyget passera genom kanalen. Teknisk chef för arbetet var direktör Nordvall, som på ett synnerligen berömvärdt sätt förde förslaget igenom. Sedan Göta kanal år 1832 blifvit öppnad för fartyg af betydligt större mått än Trollhätte kanal kunde genomsläppa, blef det snart en trängande nödvändighet att göra en ny led vid Trollhättan. Denna, den så kallade nya leden, byggdes under åren 1832—1844 under Nils Ericssons ledning, och dessa båda leder förmedla ännu i dag utan några synnerliga ändringsarbeten den för hela landet oerhördt viktiga trafiken mellan Vänerne och Kattgat. Som bekant står dock nu, 65 år efter den senaste nybyggnaden, en afsevärd förstoring af kanalen på dagordningen.

Minneslista.

HEMBYGDSKURSERNAS BYRÅ i Sveahuset
hålles öppen från och med fredagen den 18 hvarje dag
kl. 10—11 f. m., 1—2 och 6—7 e. m. Rikstelefon 63.

HEMBYGDSKURSERNAS LÄSRUM

är inrymt i Sveahuset.

MATSERVERINGSLOKALER:

Grand Hotell pris per dag . . . . . 3 kr.
Hotell Göta " " " . . . . . 2 " " "
Nykterhetscaféet "Örnen" pris per dag kr. 1.50, samt frukost
50 öre, middag 75 öre, kvällsmat 50 öre.
Trollhättans Läsestuga serverar kaffe, the, chokolad, mjölk,
läskedrycker, smörgåsar, småbröd m. m. till billiga priser.

TROLLHÄTTANS LÄSESTUGA

öppen alla dagar utom Midsommardagen.

POSTKONTORET

öppet hvardagar kl. 9 f. m.—6 e. m. sön- och helgdagar
kl. 9—10 f. m. och 1—2 e. m.

Trollhättenotiser från 1925 till 1936

*Av Werner Johnsson (1963)
(materialet något omarbetat och illustrerat)*

Stor affärstransaktion

Genom uti i dagarna träffad överenskommelse har Munktells verkstads nya AB av Nydqvist & Holm återköpt det verkstadskomplex i Eskilstuna, som under några år tagits i anspråk för utförande av vissa delar av den stora ryska lokomotivbeställningen. Verkstäderna förvärvades år 1921 för vinnande av tillräckliga möjligheter att på bestämd tid kunna effektuera lokomotivbeställningen. Det beräknades då, att komplexet skulle för detta ändamål helt och hållet tas i anspråk under en tid av minst fem år, men då den ryska beställningen sedermera reducerades till hälften eller 500 lok kunde tillverkningen genomföras på kortare tid och hela leveransen är numera fullgjord.

Nydqvist & Holm kommer nu att koncentrera hela sin tillverkning till Trollhättan. När lokomotivproduktionen pågick som livligast, torde firman enbart i Trollhättan ha sysselsatt 2400 arbetare. För närvarande uppgår arbetsstyrkan endast till ett 1000-tal och Trollhättans samhälle har med anledning av driftsinskränkningen att kämpa med svår arbetslöshet. (23/1 1925)

Nydqvist & Holm konsoliderat

Planen för en konsolidering av Nydqvist & Holm i Trollhättan är nu färdig och ryktena om att företaget skulle komma att nedläggas ha därmed avlivats. Genom rekonstruktionsförslaget har bolagets tryckande, svävande skuld reducerats utomordentligt kraftigt.

Bolagets skulder har, förutom fast obligationslån på 51 milj. Kr, nedbringats från 16 till 2 milj. kr. Detta har möjliggjorts genom konvertering av vissa skulder till preferensaktier och genom avskrivning av bankkulder vid Nordiska Handelsbankens rekonstruktion i samband med upplösandet av bolagets ekonomiska mellanhavanden med Forsbacka järnverk ävensom genom avveckling av bolagets innehav av utländska skattkammарväxlar.

Efter konsolideringen kommer bolagets aktiekapital att utgöra 7,5 milj. kr, därav 4,5 milj. kr stamaktier och 3 milj. kr preferensaktier, varjämte reserv- och dispositionsfonderna komma att uppgå till sammanlagt 2.605.000 kr. Det gamla aktiekapitalet utgjorde 6 milj. kr. Till reservfonden har avsatts 1,5 milj. Kr av detta.

Direktör Gunnar W Andersson frånträder vid årsskiftet sin befattning som bolagets direktör för att helt ägna sig åt bolagets utlandsaffärer, men kommer att kvarstå i styrelsen. Till verkställande direktör har vidare förordnats ingenjör Antenor Nydqvist. (22/12 1925)

Trollhätteverket är en god affär

Statens kraftverk redovisar för år 1925 enligt Vattenfallsstyrelsens årsberättelse ett driftöverskott på över 12 milj. kr, vilket motsvarar 3,92 % ränta på det i medeltal disponerade kapitalet.

Det högsta driftöverskottet uppvisar Trollhätte Kraftverk med i runt tal 5 milj. kr, vilket innebär en förräntningsprocess på 7,17. Högspänningslinjerna längd har ökats med över 100 km. Kraftverkets leveransskyldighet omfattar sammanlagt 85.646 kilowatt men den totala energiförbrukningen har varit avsevärt större. Vattentillgången i Göta älv har under året varit relativt god, särskilt vid jämförelse med tillgången i flera andra mellansvenska vattendrag, där under hösten svår vattenbrist inträdde. För ett flertal enskilda kraftföretag med egen vattenkraft, vilken under hösten blivit otillräcklig, har krafttillgången i Göta älv dessutom utgjort en värdefull reserv. (21/8 1926)

De första turkloken

komma i dagarna att stå leveransklara hos Nydqvist & Holm. Det är ståtliga maskiner, väl ägnade att tjäna som pionjärer för svensk storindustri i det fjärran landet. Byggda enligt en vid tyska statsbanorna använd typ får loken en tjänstevikt av 125,5 ton. I den turkiska beställningen ingår emellertid en ännu tyngre typ, nämligen 6 lok med en tjänstevikt av något över 131 ton.

Loken skola köras spårledes till sin nya bestämmelseort. Detta transportsätt har kunnat väljas tack vare att Turkiet har samma spårvidd på sina statsbanor som Västeuropa. Genom att sända två maskiner åt gången avser man att förbilliga transporten. I den mån de under arbete varande godsvagnarna hinna färdigställas torde de komma att göra loken sällskap till bestämmelseorten. Redan inom den närmaste tiden bli 20 vagnar klara och 50 andra ha satts i arbete.

Ljusare tider tycks äntligen ha återinträtt för detta företag. Det råder liv och rörelse överallt. Utom den stora beställningen från Turkiet har man ej så få andra arbeten att

En stor dag i Turkiet med ett invigningståg från NOHAB.

Ferrolegeringar syns något till höger om mitten i bilden och bidrar tydligt till Stallbackaröken.

ägna sig åt. Bl.a. byggs ett par tanklokomotiv åt Grängesberg/Oxelösund och ett dito åt Nora Bergslags järnväg. Arbetsstyrkan vid Nydqvist & Holm uppgår f.n. till cirka 1.100 man. Inte minst för Trollhättans kommun är varje framgång för företaget givetvis en källa till glädje. (26/11 1927)

Ferrolegeringar – en guldgruva för staden

Regeringen och Vattenfallsstyrelsen uppvaktades den 13 dec 1926 av en deputation från Trollhättans stadsfullmäktige under ledning av ordf., kontraktsprosten Stenström, som gav uttryck för stadens bekymmer över AB Ferrolegeringars ifrågasatta förflyttning till Norge. Huruvida denna ganska skattekraftiga industri kommer att stanna i Trollhättan eller icke beror på resultatet av de förhandlingar, som för närvarande föras mellan bolaget och vattenfallsstyrelsen om priset på den elektriska energin.

I den skrivelse, som överlämnades av deputationen, framhålles, att AB Ferrolegeringar är den gamla världens största ferrokromfabrikant med egna patenterade tillverkningsmetoder, som ännu icke äro oupphunnna i Europa. Tillverkningsvärdet år 1926 torde bli 3.700.000 kr och beräknas 1927 bli 4.800.000 kr. Exportvärdet för år 1926 torde bli 3.300.000 kr och beräknas för 1927 bli 4.385.000 kr. Mot sistnämnda siffra svarar en beräknad direkt import av 1.600.000 kr.

Bolaget, som sysselsätter ett flertal tjänstemän och 140 arbetare, ger därmed försörjning åt omkring 500 personer. Staden får in i skatter från bolaget nära 20.000 kr, från tjänstemännen över 7.000 kr och från arbetarna omkring 19.000 kr. Dessa skatter utgöra 7 % av alla för den kommunala budgeten utdebiterade utskylder. Av de omkring 700.000 kr, som årligen utbetalas till bolagets tjänstemän och arbetare, går dessutom en betydande del till stadens handlande och andra näringsidkare, vilkas skattekraft därmed höjes.

Genom minskad industriell verksamhet ha bevilningskronornas antal i Trollhättan redan förut nedgått med 36% sedan år 1923. Stadens största bekymmer för närvarande är arbetslösheten, som beräknas ha kostat Trollhättan mer än 1 milj. kr. Skulle Ferrolegeringar flytta, komma de arbetslösa antal att ytterligare ökas, andra industrier och trafikaneläggningar i enskild ägo skulle förlora inkomster, så och staten själv, i vars intresse det även ur andra synpunkter borde ligga, att ej låta denna industri gå till utlandet.

Ny stor leverans till Turkiet

I dagarna har en betydande sändning rullande material avgått till de turkiska järnvägarna från Trollhättan. I motsats till de i dec förra året levererade lokomotiven och vagnarna, vilka på egna hjul framfördes till Konstantinopel för att därifrån medelst pråmar transporterats över Bosporen till Haidar-Pascha i Mindre Asien, sändes detta parti först per järnväg till Göteborg och därefter med båt till Samsoun, beläget vid Svarta Havets kust.

Sändningen, vars totala vikt uppgår till c:a 1.100 ton, omfattar 6 godstågslokomotiv med tillhörande tendrar samt 50 godsvagnar av fyra olika typer.

Vagnarna transporterats i komplett skick, under det att lokomotiven måste demonteras och packas med hänsyn till begränsade lossningsmöjligheter i Samsoun. Uppmonteringen av maskinerna i Turkiet kommer att ledas av personal från Trollhättan. (14/2 1928)

Ett turklok på järnvägsstationen i Ankara.

Rekord för Trollhätte kanal

Den av kanalförvaltningen upprättade statistiken över trafiken i Trollhätte kanal under förra året visar, att detta varit den hittills livligaste säsongen sedan kanalens öppnande. Rekordet från år 1921 har överskridits betydligt. De passerade fartygens registerton var 1.940.000, en ökning från 1924 med 7% och kanalavgifterna uppgick till 1.331.000 kr, vilket betecknar en ökning av 16,5 % jämfört med nämnda år. (26/1 1928)

Industrierna köra för fullt

Ett typiskt industrisamhälle som Trollhättan kan nu uppvisa full drift vid samtliga stora industrier såsom Nydqvist & Holm, Stridsberg & Biörck, Elektrolytiska AB m.fl. och arbetsstyrkan är den normala. Under maj hade arbetsförmedlingen endast 20 arbetsökande, en låg siffra, som dock senare på året stigit till 113, därav 60 familjeförsörjare. Häremot har man haft att uppvisa 28 lediga platser.

Anledningen till denna ökning i arbetslösheten är, att samtliga de nödhjälpsarbeten, vägbyggen etc., som Trollhättan haft folk ute på, nu äro slut och arbetarna ha återvänt. Det är dessa återbördade nödhjälpsarbetare, som kommit siffran för arbetsökande att springa upp. Det är huvudsakligen grov- och stenarbetare, som gått arbetslösa. Däremot förekommer ingen arbetslöshet bland de egentliga yrkesarbetarna.

På kvinnliga avdelningen är det i Trollhättan liksom på många andra orter större tillgång på lediga platser än sökanden. (16/8 1928)

Donation

Av donator, som önskar vara okänd, har Trollhättan erhållit 35.000 kr i donation. Den har i statsobligationer överlämnats till drätselkammaren och villkoren är, att den skall användas till prydnad av Karl Johans torg medelst ett konstverk, som donator tänkt sig bestå av en vacker kvinnofigur, placerad på en granitklippa och omgiven av en vattenbassäng, uthuggen i granit. Skulle beloppet ej räcka för det avsedda ändamålet, har donator utlovat ytterligare 5.000 kr. (22/2 1930)

En kraftig brasa

Tvenne stora magasinsbyggnader, tillhöriga AB Metallurgisk Industri (Ferro) å Stallbacka eldhärjades natten till den 13 april 1929 och nedbrunno till grunden. De båda byggnaderna, som lågo intill varandra, voro vardera c:a 90m långa, och där förvarades upplag av malm, träkol, tjära, beck och andra för fabriksdriften erforderliga materialier.

Branden torde ha uppstått genom självantändning. Byggnaderna voro försäkrade för 130.000 kr. Värdet av det förstörda torde uppgå till c:a 200.000 kr, som emellertid ungefärligen täcktes av försäkringarna.

Förevigat bryggeri

För att bevara minnet av det nyligen nedlagda J. Krönleins bryggeri i Trollhättan, vilket var ett av de äldsta och till sin karaktär mest oförändrade inom landet, har AB Pripp och Lyckholm låtit utföra en modell i skala 1:20 av den gamla anläggningen. Uppdraget har handhåfts av Tekniska Museets i Stockholm modellverkstad. Nära 10.000 små taktegel ha åtgått till detta bygge och alla maskinella och tekniska detaljer ha i detalj kopierats.

Modellen av Krönleins bryggeri kommer så småningom att av AB Pripp & Lyckholm överlämnas som gåva till Tekniska Muséet (28/1 1931)

Trollhättans jordbana invigd

De av Trollhättans SMK den 19 juli 1931 anordnade jordbanetävlingarna på den nyanlagda banan vid Skrälleberg blevo så gott som förstörda av allt regn, som översvärmade långa stycken av banan och sa småningom gjorde den okörbar.

Banan är om sorgsfullt byggd med botten av skärv precis som en modern landsväg och därovanpå ligga lager av grus, matjord och kolstybb. Dränering är också utförd, men fungerade icke tillfredsställande i den regnflod, som kom under de tre tävlingstimmarna. Det skulle ha behövts pumpar i mängd för att få bort vattnet.

Innan tävlingarna igångsattes, invigde kanaldirektör A. Norman jordbanan med ett kort tal genom högtalaren, erinrande om banans tillkomst. Han betonade motorsportens stora betydelse och hoppades, att anläggningen skulle tjäna utvecklingen av Sveriges motorcykelindustri.

Amerikagården

vid Trollhättan invigdes den 16 okt 1932 ined en enkel högtidlighet i de vackra och smakfulla lokalerna. Ett 60-tal personer med stiftelsens styrelse i spetsen hadc infunnit sig och stämningen var hela dagen den angenämaste.

Sedan sällskapet och lokaliteterna blivit filmade hölls välkomstalet av stiftelsens ordf. direktör Douglas Lundgren, Göteborg, varpå stiftelsens initiatirtagare och energiske förkämpe rek-

Amerikagården invigdes den 16 okt 1932 med ett sextiotial gäster.

tor Axel Fredenholm lämnade en kort exposé öser Amerikagårdens tillkomst. Han erinrade om det livliga intresse som mött planerna både i Amerika och i Sverige och de många vackra förhoppningar, som man med skäl kan knyta till verket. Slutligen överlämnade hr Fredenholm Uppsala colleges doktorsdiplom till kyrkoherde C. G. Klingner. Själva invigningstalet hölls av överstelöjtnant Henrik Tham i Riksföreningen för svenskhetens bevarande i utlandet. Amerikagården, som är avsedd att bliva en samlingsplats för svensk-amerikaner och rikssvenskar, har ett ovanligt fördelaktigt läge i omedelbar närhet av Trollhättan. Inredningen är hypermodern och det råder intet tvivel om, att de som gästa den skola komma att trivas.

Nydvist & Holm gör nedskrivningar

De saneringsåtgärder, som med stöd från Kreditkassan vidtogos av Göteborgs Handelsbank, förutsatte, att motsvarande avskrivningar skulle göras främst av Nydvist & Holm AB och Rederi AB Transatlantic.

Vid extra bolagsstämma den 4 jan 1933 bifölls förslaget om nedsättning av kapitalet med de 7 milj. kr, som förutsattes av Handelsbankens stämma. Stamaktiekapitalet nedsattes från 4,5 Mkr till 300 tkr och preferensaktiekapitalet från 3 milj. kr till 200 tkr genom nedskrivning av varje aktie från 750 till 50 kr. I samband med nedsättningen beslutades, att nedsättningen motsvarande belopp skall avsättas till reservfonden i ändamål att verkställa nödiga avskrivningar. Till stämman hade representanter för metallarbetarna och gjutarna insänt en skrivelse, vari verkstadsledningen ombedes att icke nedlägga gjuteriet. Man vädjar till den att besinna, att arbetslösheten icke bör ökas i dessa tider.

En ny modern folkskolebyggnad

invigdes i Trollhättan den 26 sept 1931 i stadsdelen Strömslund. De nya lokalerna kunde tagas i bruk redan vid höstterminens början. Byggnaden har dragit en kostnad av c:a 150.000 kr. Stadsfullmäktige anslog 1929 168.000 kr för skolbygget och kostnaderna ha alltså hållits inom den beräknade ramen.

Strömslunds nya folkskolebyggnad.

Den största bostadseldsvåda

som timat i Trollhättan under de senaste årtiondena inträffade på eftermiddagen den 28 okt 1935, då brandkåren kallades till de östra stadsdelarna, där eld utbrutit i kvarteret 30. Den antända fastigheten, som är ett landshövdingehus i tre våningar jämte vindsvåning, var byggt i en mängd olika vinklar och det var i den övre och äldsta av dessa som elden utbröt.

Efter tre timmars intensivt arbete var brandkåren herre över elden, men då hade också tre brandmän skadats eller rökförgiftats. Genom branden blev ett 15-tal familjer husvilla.

Det nybyggda Folkets Hus

i Trollhättan blev högtidligen invigt den 11 okt 1936. Deltagarna i invigningsfesten hälsades välkomna av byggnadskommittens ordf., stadsfullmäktigen Axel Carlsson. Denne redogjorde för det mångåriga förarbetet som föregått byggnadens uppförande, visade med siffror, att Trollhättans fackföreningsfolk genom mångårigt bidragsgivande skapat en god ekonomisk grund för det c:a 400.000 kr dyrbara företaget samt redogjorde för byggnadens inredning och de firmor, som här utfört ett solitt arbete. Högtidstalet hölls av landsorganisationens ombudsman Fritiof Thunborg. Den vackra högtiden kringramades av mycken sång och musik.

Minnessten över Trollhätte- verkens skapare

Efter att den 30 maj 1934 ha invigt och beskådat Vargöns kraftverk begavo sig konungen och de inbjudna till Trollhättan, där på torget riksdagsman Anders Hansson välkomsthälsade. Därefter talade landshövding von Sneidern, som på Älvsborgs läns vägnar frambar ett tack till statsmyndigheterna för den kulturbringande gärning, som nu utförts i Trollhättan, Vargön och Lilla Edet till fromma för länets befolkning.

Efter medaljutdelning, som verkställdes i förvaltningsbyggnaden och sedan konungen tecknat sitt namn i en nyupplagd besöksbok - den gamla, som på sin tid inleddes av Gustaf IV Adolf, var nu fullskriven - vidtog högtidligheternas sista del: avtäckningen av den sten, som rests till generaldirektör Vilh. Hansens minne. Generaldirektör Granholm inledde akten med ett hyllningstal, varefter konungen bjöd täckelset falla från minnesstenen.

Folkets Hus invigdes år 1936

Folket i Wäne härad

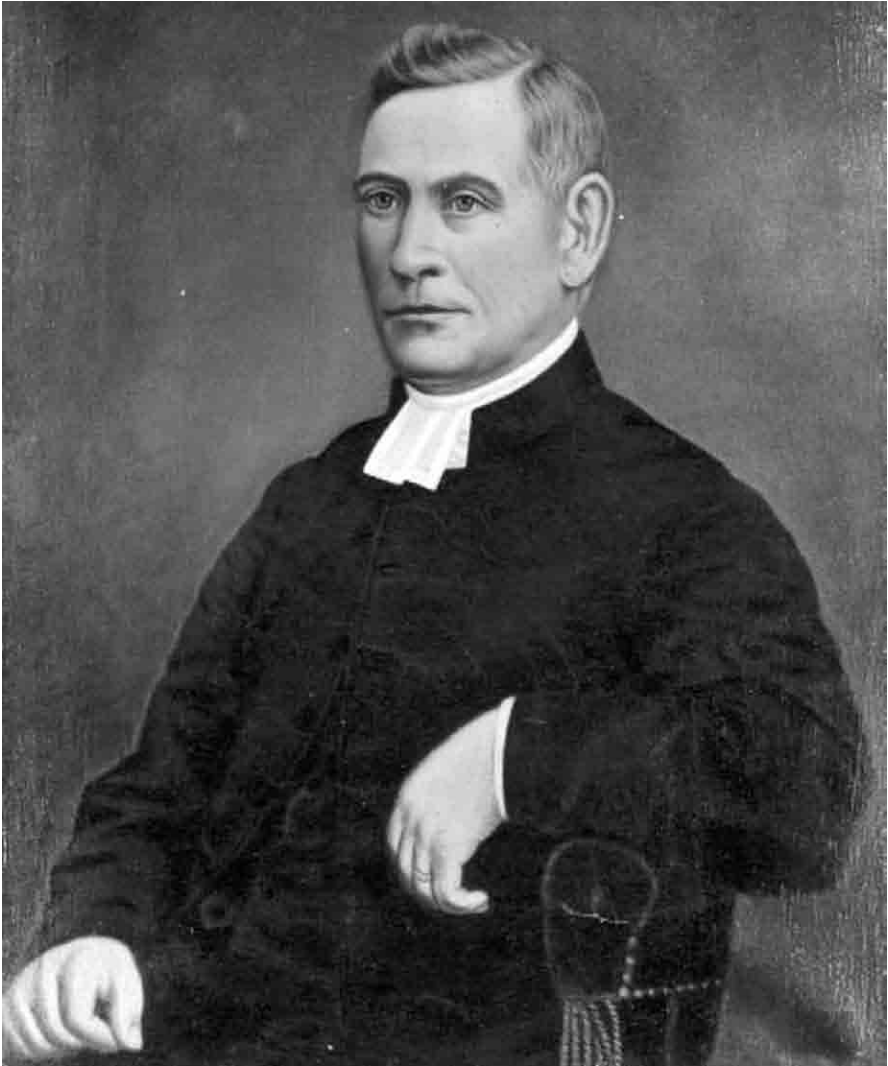
Av Claes Johan Ljungström (utgivet 1884, något bearbetad)

Befolkningen inom Wäne härad är av götiskt ursprung, ehuru man likväl finner här, som på många andra ställen i vårt land, ett eller annat ansikte, som häntyder på någon annan härkomst. Männen är i allmänhet av stark och kraftig kroppsbyggnad och ganska många är resliga och långväxta. Kvinnorna är ävenledes och i vanliga fall icke av en klen växt. Icke sällan träffas ganska vackra ansikten bland dessa.

Då man påminner sig att häradet är en del av det, som i forntiden kallades Elfvagrimarnes land och där sålunda folket nämndes Elfvagrimar, vilket - vi måste tillstå det - ingalunda har någon smickrande betydelse, samt man även ihågkommer att utefter Göta Elf färdades till havet många av dem som från trakterna kring Wenern och även från andra håll längre in i landsbygden gåvvo ut i vikingafärder, från vilka också Elfvagrimarne visst icke, avhöllo sig, så har man god förklaringsgrund till det skaplynne, som befolkningen här i orten haft och ännu icke alldeles hos densamma är utplånadt.

Wäne härad är av gammalt ursprung och den södra halvan tillhör idag Trollhättans kommun. Kartan är en del av "Karta öfver Elfsborgs höfdingadöme" utgiven av friherre S. G. Hermelin år 1808.

Claes Johan Ljungström (1819-1882) kyrkoherde i Västra Tunhem pastorat (inkl Gärdhem, Åsaka och Norra Björke), formforskare och grundare av Västergötlands Formminnesförening

Man ville möjligen mena att den prägel, som erhöles så längesedan som många århundraden tillbaka, skulle vara alldeles försvunnen, men det är en allmänt känd sak att vad, som blivit ett nationallynne, går i arv så mycket mer, som det är en sanningsenlig sats att "föräldrarnes blod flyter i barnens ådror". En utpräglad självständighet som icke gärna ger vika, ter sig därför icke sällan i folklynnets, men på samma gång möter här i allmänhet

en till och med understundom till misstrogenhet gränsande försiktighet i tal och svar, vadan den innersta tanken vanligen icke uttalas utan särdeles behov. Orsaken till detta förhållande är lätt att finna, då man erinrar sig, att detta härad gränsat intill Norges forna område och att innevånarne då måste beständigt vara på sin vakt och nödgades att i allt för många medmänniskor spåra endast fiender, helst som de också ganska ofta voro utsatta för grannarnes våldsamheter.

Att Wäne härad långt tillbaka i tiden blivit befolkadt inses lätteligen, när man tänker på dess läge utmed Göta Elf - denna som var stråkvägen för dem, vilka drogo uppåt landssträckorna kring Wenern och togo dessa i besittning. Fynd och fornlämningar av stenar, stensättningar, gravkullar m. m. lämna enahanda bevis, och ett namn, sådant som Trollhättan, säger detsamma. Det rika fisket i Elfven och jakten i skogarne och på bergen i dennas närhet kunde, ej heller annat, än locka ankommande att här stanna så många som utrymmet för detta deras levnadssätt medgav.

Ordning och sedlighet

Sedligheten inom Wäne härad kan numera sägas vara på goda fötter. Brott förekomma, om man jämför folkstocken med denna i andra härad, mera sällan här, än i åtskilliga andra delar av landet. - Så har dock icke i förra tider varit förhållandet. Inom Tunhems gäll var Rånnumsskogen ett för vägfarande ganska farligt ställe, likaså Börsledstrakten och folket vid Edsvägen inom Wenersborgs gäll var föga nogräknadt med nästans liv och gods.

Dryckenskapslasten, som flitigt övades, dels i äldre tider, dels under kronobränneriernas och de i sammanhang med dessa varande krogarnes tid, ävensom sedan av insupen vana, hade sin dryga andel i de våldsamheter som icke sällan förekomma. I samma mån som denna last avtagit, upplysningen och välståndet tilltagit, hava heder och redbarhet vunnit tillväxt. - En annan och kanske den väsentligaste orsaken till obändighet i lynnet och våldsamma utbrott av detta må icke lämnas obemärkt, och denna är det, som förut blivit omnämnt, nämligen att Wäne härad varit en gränssort.

För så vitt de gamla sockenstämmoprotokollen i Tunhem upplysa var på 1700-talet sedligheten icke särdeles blomstrande. År 1744 var slagsmål på bröllop i Malöga, Casaregården, och de häri deltagande dömdes vid stämman att vardera, plikta 2 daler. År 1750 var ånyo slagsmål på ett bröllop. Också stadgades 1771 att bröllopskalas icke finge räcka längre "än lag medgifver", och såväl värd som gäster, som häruti bröto, skulle vardera plikta icke mindre än 50 daler.

År 1745 dömdes flera flickor i Mellombergers rote till stockstraff för öknamns begagnande. Vid Majstängernas uppsättande måtte oordentligheter ägt rum, ty flera gånger höllos stämmor, då förbud häremot såsom och förbud för ungdomen att ligga ute i ladorna gjordes vid sockenstämmorna och 1745 hade t.o.m. både Landshöfdingeembetet och Consistorium skrivit att sådant icke fick äga rum. År 1770 beslutades att majstänger vid 10 dalers vite icke finge uppsättas och stockstraff följde för dem, som lågo ute, varjemte den fader eller husbonde, som tillät uteliggande, skulle böta 2 daler till de fattige.

Stockstraff väntade vid till exempel öknamns begagnande och kortspel på helgdagar. Öknamns begagnande är väl inget som en välboren Gillesbroder skulle ägna sig åt och därmed riskera stocken.

Rörande kortspel skedde även förbud år 1758. Den som övade sådant på högtidsdagar, skulle sitta i stocken med ett kort i handen, förnyades förbrytelsen skulle den hålla tvenne kort. Emellan 1770 och 1790 klagades ofta över kroglif och osedlighet och att folket länge uppehöll sig på krogarne. Lönnkrögare och lönnbrännare förelades ett vite af 100 daler. Vid stämma i Åsaka 1703 "klagades att många, som gå utur kyrkan mera bekymra sig om ölkannan än Guds ord och dem till att gömma" samt "att man ofta om söndagarne hör skrik, rop och svärjande uti Åsaka byn"; beslutades derföre att "de, som öl sälja, skola förmanas att intet mer sälja, än vad som tarivas och intet till öfverflöd".

År 1712 klagades över ölförsäljning före och under gudstjensten i Åsaka och 1714 "förmantes öltapparne på Trollhättan att icke sälja till dem, som svärja och slåss". 1760 beslutades att om gästgifvarne i Åsaka sålde öl och drucko på söndagarne skulle de böta. I Björke beslutades 1744 att "de, som öfva dryckenskap hos smeden vid Håsten, som har krögeri, skola bydrivas", och året derefter att den, som satte majstång vid sin gård, skulle böta 10 daler. Bland andra olater förekom också att man icke var nogräknad med ett godt kyrkoskick. I slutet af 1600 beslutades i sockenstämmorna att "den, som skvallrar i kyrkan, skall böta 2 mark silfvermynt"; och 1703 bestämdes att "pojkar, som trängde sig på männen i stolarne, och pigor, som trängde sig på qvinnorna skulle sättas i stocken".

Öfverste Weinholtz gick 1734 in till Landshövdingen med anhållan om vite för dem, som i Åsaka kyrka gjorde intrång i andras bänkar, och resolverades:

"På thet att förargelse och oliud samt inträngande i andras bänkar uti den här omnämde Åsaka Kyrkia må behörigen, hämmat och förekommit varda: då förbindas härmed att ingen må intränga sig uti andras Stohlrum vid förelagt Tiugo dahl. srmt vifte för

den som dermed beträdes och icke vill bruka sitt rätta tildelta stohlrum hvilka Böter komma att falla hälften till Kyrkian och den andra hälften til Sochnens fattiga, och åligger Enom Befallningsmannen samma vitesbrått af den som dertill på detta sättet gjordt sig förfallen, straxt ut Exeqvera och den bråtzlige desutan för förargelse och oliud i Guds hus lagl. tiltala. Wenersborg d: 21 Jan. 1734. Under Högvälborne Herr Baron och Landshöfdingens Johan Palmfelts frånvaro Jonas J. Hök. P. Vermeng."

"Stocken" ansågs såsom alldeles oumbärlig. År 1714 "påmintes kyrkovärdrarne i Gerdhem att en stock skulle äntligen göras till kyrkan, varuti ostyrigt folk och gossar skola sättas". Stockstraffet ådömdes i sockenstämmorna för allehanda förseelser. Så dömdes 1766 till stockstraff för uteblifvande från husförhör, och samma år beslutades att Anders Jonson i Westra Berg i Åsaka hvilken på tio år icke gått till Nattvarden samt hindrade sin hustru derifrån ävensom var elak emot sin svärfar skulle tre söndagar å rad undergå stockstraff. I Björke skulle den sättas i stocken, som hindrade kyrkvaktaren att ringa hans svinkreatur.

På vestra sidan om elfven var kanske ännu sämre bestäldt med sedlighetsförhållandena än på elfvens östra sida. Detta hade sin grund i folkets beständiga vistande på landsvägen emellan Brätte och Edet för forslande af varor. Komministern Torsten Wassenius utgaf från trycket en särskild predikan "mot Edsböndernas gräsliga svärjande".

Att ordning och skick måtte hållas i byarne så skulle "Byordningar" upprättas, och projekt till sådan inköptes på 1770-talet för en daler enligt Landshöfdingens befallning. Såsom i förra tider varande en gränsort har Wäne härad rätt ofta varit utsatt för fiendens hemsökelse och krigets härjningar.

Krigshändelser

Den äldsta bekanta uppgift om krigsförhållanden härstädes är en på Linköpings Bibliotek förvarad uppsats av Grefve Dahlberg som skrifvit: "noga efterfrågades orsaken att alle skattehemman i Wäne härad ej ränta mer är 2 skp. smör; härpå var ej svårt att svara som då lefde några som hade läset gamle Sten Stures bref, som ännu icke är igenfunnet, att en man Råmund Bassa boende på Rånnums herregård och Eskil Bubbo på Forstena med bönderna här omkring hafva värjt sig i sju års tid på Halleberg emot de Danske och Norske och än visas deras bröstvärn nedan uppgången (till?) som uppe på berget och en bro öfver ån, som kommer ifrån Hunneberg, Bassebro ännu kallad".

Tunhems äldsta kyrkobok omnämner att "Anno 1612 den 12 Februarii afbrände de Danske störste delen af denna Tunhems församling. Eodem die venit Exercitus Svecus Duce Jespero Marci qui castra posuit in Gerdhem, Danust in Holsjö, sed exiit liber per aliam viam die subsequente, nullo impediante (d. ä. samma dag kom den Svenska hären under anförande af Jesper Markusson som slog läger i Gerdhem, Dansken i Holsjö, men (Dansken) afgick en annan väg den följande dagen, utan att någon hindrade). Samma år vid Johannis Baptistae (Midsommar) tid tågade Konungen i Danmark med hela sin krigshär genom denna församlingen och häradet, uppfrätte och förtrampade all växt, hö och säd uppå marken".

Krigskarta inför Gyldenlöves anfall på grannstaden år 1676

Besynnerligt nog bekom pastor i Wassända Petrus Olavi 1613 vederlagen i Tunhems gåld, "för att upprätta sin prestgård igen, hvilken han året förut (1612) mist genom eld och brand medan fienden derstädes hade sitt läger". Även Tunhems prestgård brändes, hvarefter åbyggnaderna uppfördes på nuvarande platsen, icke på den förra ute på höjden i gårdet närmare kyrkan, vilken plats ännu kännetecknas av ett stort stenrös. Sägner är att man flyttade gården intill berget att den icke, såsom förut, skulle så lätt ses af fienden, då denne kom på andra sidan elfven. Ibland Tunhemsboerne är dock ännu sägen, att "när Danskarne voro här på 1600-talet, så skrämde de derigenom att bönderne uppförde brygge- och bykekar på Halle- och Hunneberg och skogvaktarne sköto i dessa med sina bössor, hvarigenom åstadkoms ett sådant buller att Danskarne blefvo rädda och sprungo sin kos".

Äfven kyrkorna plundrades af fienden ty 1683 är antecknad i Gerdhems kyrkobok att "många Gerdhems kyrkosaker, kalk, altarkläde, messhake etcetera berättas vid fejdettider bortkomne och bortstulne".

Såsom indirekt känning av krigen kan man räkna att årligen under åren 1712 till och med 1721 samlades här (och troligen även annorstädes) kollekt till dem som råkat i Rysk fångenskap. I samband härmed må även anföras att 1794 gjordes av innebyggarne i Wäne "Frivilliga sammanskott att understödja regeringen till bibehållande af svenska flaggans heder och rikets sjelfständighet", och uppgick summan af Tunhems gäll till 163 Rdr 44 sk. 4 rst.

Likaledes kan som känning af krigen räknas den förlust, som gjordes på Carl XII:s mynttecken. Endast Björke kyrka afskref 1726 och några följande år åtskilliga summor af denna orsak.

År 1676 fick kyrkohorden i Tunhem Asmund Scarin några års frihet för sitt pastorat, emedan det var illa medfaret af fienden. Denna medfart var förorsakad af den så kallade "Gyldenlövsfejden" 1676 om högsommaren, då Ståthållaren i Norge Grefve Gyldenlöve, som med 11,000 man infallit i Bohuslän, angrep även Wenersborg och orten deromkring.

Besättningen i Wenersborg var allt för ringa att hålla stånd emot den anfallande övermakten, varför den uppbrännande både bron öfver Carlsgraf och Rånnumsbron flydde åt Westgötasidan, der tre kompanier krigsfolk jemte allmogen i häradet sökte hindra fienden, då desse ville gå öfver elfven vid Malöga. Folket i bygden flydde med sina lösören till skogarne och bergen när slutligen fienden lyckats komma öfver elfven och på dess östra sida framfor med härjande och plundrande helt visst med samma råhet och omensklighet som på Dal och i Bohuslän där mördande, skövlande och brännande hejdlöst ägde rum.

Magnus Ladulås söner hertigarne Erik och Waldemar härjade 1304 i Westergötland och på Dal, varefter de anlade Dalaborg sedan Dal intagits.

Denna gränsort sköflades under konung Albrechts tid.

Henrik Bielche gjorde 1644 tre fruktlösa anfall på Wenersborg och dess skans, som tappert försvarades av P. Lillie.

1788 hade Wenersborg inqvartering av 1310 man som skulle göra motstånd emot Norska styrkan. Men Mansback kom med övermakt, inryckte i Wenersborg och tog dervarande magasin, sedan staden blifvit utrymd av de flyende, som avbrände bron öfver Göta Elf.

1719 och 1720 svåra inqvarteringar i följe av fiendtliga förhållanden till Norge.

1808 vargering och Landtvärn.

1811 och 1812 uppsattes förstärkningsmanskapet. Gamla handlingar härom i Tunhems pastorsarkiv upplysa att av alla mellan 20 och 45 års ålder varande manbare hemmasöner och drängar, samt torpare, sågare och mjölnare derest de voro ogifte eller gifte, men barnlöse, ävensom tjänstlöse karlar skulle bildas lottlag vardera bestående av 28 personer och i hvarje sådant lag skulle utlottning ega rum. Lottlaget ägde rätt att lega någon viss. Legan var 50 Rdr Rigsg., som garanterades av församlingen, men lottlaget kunde få öfvenskomma med den legde om legan.

Sabbaten har av ålder hållits i helgd och år 1751 beslutades inom Björke att den som om lördagen har groft arbete ute på marken eller gjorde resor på söndagen skulle plikta två daler, varförutan gästabud på lördagen förbjöds vid vite av fem daler.

Enahanda förbud skedde på flera andra ställen i Stiftet vid denna tiden. I Gudhem skulle bötas 8 öre, om man icke gick av arbetet när det ringde kl. 6 på lördags e. m.

Sjukdomsförhållanden

Pest och andra smittosamma sjukdomar hafva vissa tider rätt allvarsamt hemsökt befolkningen i Wäne.

Åren 1771, 1772 och 1773, även 1781 och 1782 grasserade svår rödsot och enligt Konungens Befallningshavandes påbud hemköptes, på kyrkokassornes bekostnad, medikamenter från apoteken i Göteborg och Wenersborg, och i sockenstämmorna förmanades folket att akta sig för omogen säd och att "väl salta i det som bakades och kokades samt att röka i husen med enris".

Åren 1768, 1769, 1777, 1778 och 1779 utgjorde kopporna en "stark farsot", vilken sjukdom liksom rödsoten rätt ofta infunnit sig. Den senare, vilken 1808 visade sig ganska svår i Westergötland var det ingalunda minst inom Wäne härad.

Koleran, som 1834 ganska svårt hemsökte vårt land, borttryckte, utom det den skördade i Wenersborg och på Trollhättan, även väl på landsbygden deromkring en ganska stor mängd av befolkningen, synnerligast barn och ålderstigna personer. Den har sedermera tätt sig här i orten under åren 1857, 1858 och rätt allvarsamt på senhösten 1866, ehuru ingen gång med sådan framfart som 1834.

Åren 1857 och 1858 infann sig även rödsot och borttryckte ganska många personer. År 1861 avled flera barn i kikhosta, enligt vad kyrkoböckerna nämna.

Skrock och sägner

Rörande Troll, Skogsrå och Sjörå o.d. äro ganska många sägner här gängse, och tron på dessa är ingalunda fullkomligt utdöd, ehuru den "stigande upplysningen" här, som annorstädes, minskat dess styrka. Vad Trollen angår, så anknyta sig sägnerna om dessa företrädesvis till Hunne- och Halleberg. Att Troll funnits vid Trollhättan är vanlig saga, men någon särskild berättelse om dessa har författaren icke hört.

Följande sägner äro meddelade inom Tunhem:

En kristen man hade för något brott blifvit lifdömd, men fick löfte att behålla lifvet, om han vågade gå igenom den gång, som lopp midtigenom Hunneberg från Tunhem till Bragnum i Flo (andra säga: från Munkesten genom Halleberg utåt Wenern). Han vågade försöket och gick in i bergöppningen. Derinne träffade han en hedenjätte, som tilltalade honom med hårda ord. Men då mannen närmare omtalade sitt öde, fick han lof att begifva sig igenom gången, dock sade jätten till honom: "skynda dig hastigt igenom, ty jag ernar rensa luften efter dig". Mannen ilade undan allt livad han förmådde, och just som han utkommit vid andra sidan af berget, rasslade det skarpt in i gången och en massa af glödgade jernstänger kommo kastade efter honom.

I en stuga nära Hunneberg inkom en jätteqvinna just som hustrun på stället bryggat dricka och lagt jätten i detta. Jättesan begärde få låna dricken, vilken anhållan beviljades, men hustrun sade: "huru skola vi få ut karet"? "Dermed är ingen nöd", svarade Jättesan, hvarpå hon lyftade på taket och sålunda tog ut karet med dess innehåll, vilket hon sedan rikligen återbetalade.

Vid ett av bergen gingo några slätterkarlar i deras arbete. Till dem utkom en Jätteqvinna och bad en av dem laga hennes ugnsraka, som gått sönder vid pågående bakning och fallit av skaftet. Mannen blev smått förskräckt, men qvinnan bad honom icke vara rädd utan hjälpa henne samt sedan lägga rakan på ett ställe, som hon anvisade. Hon gick åter in i berget och han satte rakan på skaft och lade denne på det aftalda stället. Om qvällen då han gick hem och passerade detta, så stod der en half kaka bröd med smör och ost på, honom till lön för besväret.

Denna sägen har en annan form sålunda:

En dräng, som gick och plöjde, fick höra ett brakande i berget och dervid yttrade han: nu gick gredsln af för henne, som bakar i berget". När han kom tillbaka till andra ändan av åkern, så låg der den afbrutna gredsln. Han lagade den och sade: "nu vill jag ha bakebröd". När han dernäst återkom till samma renen, så låg der en half kaka bröd med smör på, som han förtärde och mådde deraf väl.

Där landsvägen i närheten av hemmanet Mossebo framgår kom en gång på denne gående en Jättesa, som hade sju skäppor råg, vilken hon bar i sitt förkläde. Men som hon gick, började åskan gå och en thorvigg träffade och dödade henne. Som hon då föll blef hon sittande i det ena vägdiket, men fick fötterna i det andra, och var hon så stor att vägfärande kunde åka, under hennes knäveck emedan hennes knän höjde sig som spetsen av en båge över vägen.

Då en gång en bondehustru i Tunhem bryggade, så hände sig att vörten gång på gång av någon olycka slogs ut, utan att hon kunde ana orsaken. Då inkom en grannqvinna, för vilken hon beklagade sig. Denna var i syne och såg att en Bergatrollsqvinna satt der och samlade vörten i en malmgryta som hon hade bredvid sig. Grannqinnan yttrade då: "ser du intet hvad der sitter för ena, hon har din vört i sin gryta". Derefter nämnde hon Trollqinnans namn, hvarvid denna blef ledsen och började gråta samt gick sin väg och lemnade malmgrytan kvar.

En annan bondeqvinna öste upp mat, men den spilldes oupphörligen ut. Härtill var också ett Troll orsak, ty den samlade maten i sitt käril. En grannqvinna kom även då tillstädes och när hon hörde den andra beklaga sig öfver att maten utspilldes, sade hon: "du ber aldrig Gud välsigna maten". Sedan bad hon en sådan bön, och då blef ingenting utspildt.

Grefve Dahlberg i sina anteckningar gjorda på 1600-talet vid en resa här i orten skrifver:

"Folket hafver för sägen, att när någon på Wenern seglar förbi Halleberg och ropar: "Sigrid i Långnäsa", så skola stenar flyga honom bra omkring öronen."

Vid bäcken, som går ur Gransjö på Hunneberg hade bymännen i Hol ännu för få år sedan en liten qvarn. Här hände sig en gång, då det var brådtom att mala till Julen, att en natt inkom i qvarnen en obeskrifligt både vacker och fint klädd Jungfru, som stälde sig der och liksom väntade att någon skulle tala med henne. Men som mjölnardrängarna hade mycket att göra, hade de icke tid att språka med henne, utan hon stod der till inemot dager, då hon gick sin väg. Men när hon vände sig om, var hon ihålig baktill samt hade en lång svans, som släpade efter henne.

Silfverlod på Fristorp skulle tappa ut Fristorps Gransjö på Hunneberg, men huru man än sprängde i berget ville det icke lyckas. När det då syntes rent af omöjligt, så skref Silfverlod efter en person som kunde mer än andra. Denne kom, och han nedsatte rundt omkring sjön träpinnar, som voro klufna i öfra ändan, och i klyfterna satte han papperslappar, på vardera av vilka han hade skrivit någonting, som likväl ingen annan kunde läsa. Det var Sjörrået som hindrade arbetet, men nu måste hon begifva sig ur

sjön, och när detta skedde, så höjde sig denne så, förfärligt att arbetarne med svårighet kunde "springa sig till räddning" undan vattnet; och, t.o.m. han själv som "drivit" Sjö-rået förlorade "huvudplagget" (huvudbonaden). Sjörådet for då över till sjön Eldmörjan.

Olaus i Långdalen ser varje vår Sjörådet hur hon ligger skinande vit på vattnet och där snurrar rundtomkring.

Tapper i Presteklefvén gick i närheten av Igelsjö och plockade lingon ("kröser"). Då fick han höra huru det flera gånger ifrån sjön ropade: "Tapper." Slutligen gick han ditåt och då kom Sjörådet emot honom. . Han bjöd henne av sitt matsäcksförråd en smörgås som hon emottog under yttrande: "tack, det skall du icke hava gjort för intet"; men han avhörde aldrig någon belöning.

Vid Trollhättan har man ofta hört Necken spela. Och likaså vid Hols qvarn på Hunneberg. Men här hände ibland att han höll igen qvarnen så att den stannade. När man då såg efter, så satt der en liten gubbe, som höll hjulet. Somliga brukade, kasta en eldbrand åt gubben, men då började qvarnen gå med sådan fart att man trodde hvar smula skulle gå sönder; men andra brukade gifva gubben någonting och då började qvarnen gå samt gick utmärkt och ovanligt väl.

På sjön Eldmörjan på Hnnneberg hände en gång att då en karl der rodde omkring för att fiska, så kom ett Sjörå, som hade stora, tjocka och hvita armar, och fattade tag i ekan och hindrade honom att kunna komma i land. Han rodde allt vad han förmådde tills han blev alldeles utmattad, men utan framgång tills han kom sig för att läsa bönen "Fader vår". Då först släppte Sjörådet sitt tag och han kunde ro vart han ville.

En annan som der rodde fick även erfara huru Sjörådet hängde sig i bakstammen av ekan. Han rodde så att svetten lackade av honom. Slutligen släppte hon och då tog ekan sådan fart att hon stannade ett stycke från sjön vid hans laduvägg, så att han fick mycket besvär för att åter få den i sjön.

Då det nya kanalarbetet vid Trollhättan på 1790-talet fortgick, så fick man icke sprängskotten att gå. Detta berodde därpå att i Åkers sjö var ett Rå, som hindrade, och detta hinder kunde, icke undanrödjas med mindre än att ett skott lossades under vattnet i sjön. Men den, som lossade detta skottet skulle fördärvas av Sjörådet, derest han icke kunde rädda sig bakom en havande hustru. Ändtligen fanns en sådan boende uppe i bergen ett stycke från sjön. Nu sänker en karl ned en hel mängd av krut i sjön och lagade i ordning en mycket lång sprängtråd. Denne antände han och skyndade det fortaste han kunde till nämnda hustru och medhann nått och jämt att framkomma och kasta sig innanför henne i sängen där hon låg, då skottet brann av. I detsamma stod Sjörådet i dörren och talade hårda ord till honom, men hade ingen vidare makt öfver honom, utan han var räddad. Rået lämnade då sjön och flög öfver Sylte skog till Hofgårdssjön, där det sedan ofta var synligt. Efter den tiden gick det lyckligt med sprängskotten.

I ett torp under hemmanet Torp i Gerdhem bodde en gumma, som "kunde litet". I närheten av torpet jagade en skicklig skytt (vid namn Synnerblad) och som han hade

Då det nya kanalarbetet vid Trollbättan på 1790-talet pågick hade man problem med att i Åkerssjö fanns ett Rå, som hindrade arbetet. Efter ett undervattenskott och med hjälp av en havande bustru lämnade Rået till sist sjön och flög över Sylte skog till Hofgårdssjön.

två goda hundar sköt han ganska många harar, men han hade gång på gång uppe en hare, på vilken han oupphörligen sköt bom och sålunda aldrig kunde skjuta. Denne var besagde gummas mjölkhare. Samma gumma hade dock städse för sed att när hon sålde mjölk, så slog hon med stål och flinta eld över den innan hon lämnade kärlet, där hon slagit mjölken, ifrån sig. Detta skedde för att hennes mjölk icke skulle kunna "förgöras".

De, som bott, emellan bergen, der nu järn- och landsväg gå fram, hafva ofta i förra dagar sett hur bergafolket förde ut sina "brandiga" kreatur på bete.

En bonde Torsten i Storegården Rånnum hade kännedom om att nära Ättestupan i en backe vid Hästevadsstenar var nedgrävd en stor kopparkista full av penningar och andra dyrbarheter, såsom juveler och dylikt. Han tog en månljus natt 2-3 karlar med sig för att uppgräva kistan, och de öfverenskommo såsom nödigt var, att vad som än kunde inträffa, skulle de tiga. De grofvo och träffade kistan samt slogo medhavda tåg om henne och började hissa upp den. Då kommo ett par karlar som de icke kände, och dessa började tala till Torsten och hans kamrater, men de svarade icke. Nu var kistan, så högt att locket var jäms med marken, men då kom en tredje främmande karl, vilken bar en tråkloss och började av denne resa en galge. Den tredje frågade de andra: "vilken skola vi taga först?" Desse svarade: "den med röda mössan". Det var just Torsten som hade en sådan. Han kunde då icke tiga utan yttrade: "Du skall så fan heller!" Men i detsamma sjönk kistan, och de främmande karlarne och allt var försvunnet.

I Hol Skäggården bodde en bonde, som var och blev mycket förmögen, under det grannar, som hade lika, goda gårdslotter, hade svårt för att reda sig. Man undrade hvarifrån och huru han kunde få allting så, bra. Men han hade en dräng som en gång fick se att en liten gubbe kom dragande med något åt ladugården, ävensom han märkte att var gång matmodern tjärnade smör, så satte hon ut i ladugården eller i fåhuset en smörgås, som strax kom bort. Drängen började då ana att det var Tomten, som fick sin kost för sitt arbete. Sedan de gamle dött, så gick den lille gubben ifrån denne gården. En bonde mötte honom och han frågade om denne ville taga honom i sin tjänst, men bonden vågade det icke.

Öfverste Strömschöld var av folket ansedd som en ogudaktig man. Han bodde på Forstena, och alltid då han var borta, så, en stund innan han hemkom, körde det på gården så att hela stenbyggningen darrade, men man såg ingen. Han hade alltid en löpare (rännare), som efter gamla tidens sed (ett torp under Forstena betar ännu i dag Rännaretorpet) sprang före då han åkte. En sådan, men i qvinnohamn, syntes äfven efter hans död. Han begrofs i kyrkan, då en man som var i syne, såg en hop svarta korpar hoppa omkring kistan och när han var begrafven, kom en kväll en gammal bonde gående på gamla vägen, som då gick från kyrkan genom Hols by och ut till Forstena, och där kom från Forstena kulle honom till mötes, springande ett mörkt fruntimmer, som hade så långa bröst, att hon hade dem kastade bakåt öfver axlarna. Strax kom en, som hade två svarta hästar för vagnen, och körde förskräckligt fort efter henne. Den åkande frågade bonden om han sett någon springa på, vägen, vartill han svarade: "jag såg ena". Den åkande fortsatte, men innan bonden kom hem mötte han åter denne, som då hade henne med sig.

En bonde Ekelund i Mulltorp, kunde skjuta när och var han ville, sålunda även vid hemmet vad villebråd som åstundades. När i allmänhet något sådant var i närheten så knäppte alltid i bössan, och då tog han denna genast av väggen och gick ut och fällde det djur, som närmat sig. Han (Ekelund i Mulltorp) och en annan gingo tidigt en morgon in på Hunneberg och fram till Kyrksjön att der skjuta tjäder på spel. Men alldenstund de kommit för bittida fram till platsen der tuppen skulle spela, så lade de sig under en stor gran. Då fingo de höra en sång så vacker och ljuflig att de aldrig hört en sådan. Denna närmade sig till dem allt mer och mer, och fortsattes tills det var skjuteljust, men de sågo ingen.

På Hårrum var täta påhelsingar av ett Rå eller bergtroll. Den brukade lyfta på taket och titta in. Då utfann mannen på stället ett sätt att blifva av med dessa besöken. Han satte en med tjära fylld kittel på elden, och när då trollet kom, lyfte på taket och frågade: "hvad kokar du?" svarade han: "välling", och dermed tog han en slef tjära och slängde i ansigtet på henne varvid hon tog flykten åt berget och ropade: "de har varm välling i Hårrum och skarpa kattor i Håsten". Der hade de tama björnar, för vilka hon en annan gång råkat illa ut.

En torpare Lars vid Wällebo i Åsaka hade den förmågan, att om han gick omkring en våldeld eller äfven annan eld, så kunde den icke sprida sig vidare, t.o.m. om en halmkärfvve brann, så stannade elden der, han klifvit öfver kärfvven. En lada, stod i brand, men Lars gick upp över taket nära elden, och då denne nått dit der han stigit öfver, så slocknade, den av.

Vid Wällebo hade man ofta sett drakar fara fram.

Knäskålarne och mjelten voro uttagne på löpare, och vigter hängdes vid fötterna att de desto lättare måtte kunna kasta fram benen.

Sjörået sågs ofta både vid Bergsjö och Grindsjö, der det om morgnarne stod och tvätade sig vid stränderna. Det hade långt, svart hår, ville gerna sälla sig till qvinfolk och sällskapa med dem men skyndade ned i sjön när karlar kommo.

Man skrämde barnen för Tomten.

Man lägger en nål i "tånet". Den, som bär barnet får icke tappa någonting såsom handskar, näsduk eller dylikt, när presten tager barnet.

Bröllop stod ofta i fyra dagar. Brudgummen skulle hava en riksdaler i stövlarna, bruden en halv riksdaler i kängorna. Blosshållarn och brudpigan aftogo skodonen och fingopengarne.

Varjehanda försiktighetsmått emot förgöring sjukdomar å folk eller kreatur, likaså för vinnande av åtskilliga ändamål hava brukats och brukas ännu av en och annan, ehuru tämligen i tysthet.

När ett barn är fött, skall ljus eller brinnande eldbrasa icke släckas innan barnet blivit döpt. Detta kan annars bliva bortbytt. När det föres till dopet, bör det hava stål (en nål eller annat) i kläderna, ävensom något slags matsäck (en skorpa, ost och bröd, smörgås eller dylikt), men när man återkommer från dopet, skall detta gifvas åt en hund, och finnes ingen sådan i gården, gömmas det tills någon hund kommer.

Om man går öfver en hästtuml (plats der en häst tumlat sig), bör man spotta, annars får man ondt i gånglemmarne. Då man köpt en ko eller annat nötkreatur och den kommit hem, skall man slå eld med stål och flinta över kreaturet; varigenom om förtrollning ägt rum, dess kraft och verkan upphäves.

Om Påsk ritas kors öfver fähus och stalldörrar att hindra påskkäringarne att bedriva något ofog med djuren. – I fähuströskeln borras ett hål och däri insättes en fjäderpinne fylld med kvicksilfver: likaledes har brukats att i hålet insläppa en orm, varefter detta igensättes med en tapp - begge delarna för kreaturens välfärd. När man hemkommer från en resa och hästen skakar sig, bör man spotta.

Vid Julen är åtskilligt att iakttaga. Av vörtbrödet undantages vid en del, varmed både folk och dragare trakteras då arbetet om våren börjar på åkern. – Om julottan slås på fodret så väl åt hästar som åt nötkreatur något av juldricken, men denne tappas Julaf-tonen och skall stå på julbordet över natten. – Den gödsel, som på Juldagsmorgonen utföres ur fähuset skall läggas i en särskild liten hög och särdeles väl sammanpackas, så skola kreaturen hålla sig väl tillsammans, då de sedan om sommaren komma ut på bete. – Julbrasan om Julqvällen packas väl tillsammans, och de spår som sedan i dess aska synas Juldagsmorgonen, vare sig av folk eller kreatur, båda sådanes död under det kommande året.

Klädseltraditioner i Väne Härad

Någon för häradet eller orten bruklig klädesdräkt förekommer icke, och har ej heller försports att någon sådan begagnats, utan kläda sig både mankön och kvinnkön på vanligen inom landet brukligt sätt. Helgdagsdräggerna äro snygga och rätt ofta af hemma tillverkade tyger och vadmal, ehuru kläden och fabriksstyger taga överhanden. Snitten följer så småningom stadsmoderna, fastän i allmänhet sedan nya sådane i städerna antagits. Så t. ex. förekommer krinolinerna hos en eller annan kvinna ännu efter 1880. De yngre kvinnfolken följa dock snart de nya moderna, vilka de få genom sömmerskor ifrån Wenersborg eller Trollhättan. Lyxen i kläder är mera utvecklad i väster än i öster om Elfvén.

Sockenstämmoprotokollerna i Tunhem från 1700-talet omtala huru det ofta varit fråga om enkelhet i klädedräggerna. Ett sådant protokoll af den 26 Maji 1758 har följande lydelse: "Som en förnäm man och detta Stiftets högförtjente Biskop under det han besökt denna församlingen, blivit varse någon åtskilnad i denna församlingens kvinnköns klädebonad på huvudet från de andras här i Stiftet, i det de här allmänt bruka vita sammanbundna kläden över huvudet, vilken drägg allenast de kvinnfolk på andra ställen bruka, som sig med löskeläger försett, så föreställdes och beslutades att några ärliga kvinnspersoner måge kläda sig vid kyrkan och andra tillfällen likt kvinnkön i andra församlingar med hederlig mössa och lin, men löskeqvinfolken böra här, som annorstädes, binda vita kläden om sina hufvud och dem sammanbinda." - Protokoll är fördt af Prosten And. Forssenius Den nämnde Biskopen var Engelbart Halenius.

År 1778 d. 28 Maji hölls sockenstämma i Tunhem rörande den af Konung Gustaf III påbjudna nationaldrägten. Protokoll lyder sålunda:

"Sedan Hans Konglig Maj:ts allernådigste skrifvelse af d. 16 sistl. Februarii till Biskopen i Skara samt den sednares skrifvelse till Stiftets presterskap denna dag äro blefne församlingen föreläsne, begge rörande en ny national och efter vårt nordiska klimat afpassad klädedrägg, den Hans Kongl. Maj:t med sitt och hela Kongl. Hofvets höga efterdöme redan den 28 sistl. April antagit, ingick församlingen såsom trogne och villige undersäter att i denna del uppfylla Hans Kongl. Maj:ts allernådigste vilja och välbehag samt antaga en urgammal Svensk manna klädedrägg för begge könen af allmogen, i så måtto att manfolken hädanefter kläda sig i grå eller hvita vallmarskläder med hakar uti; byxorna knytnas med remmar vid knäet samt grå ullstrumpor och remmar i skorna.

Qvinhönnet med enfärgade kläder af kläde eller hemmagjordt vallmar, enfärgade mössor samt hvita halskläden, så att all utländsk grannlåt och lurendregerivaror såsom brokuta silkeskläden, brokuga mössor, Calminker, Camelatter, Carttuner alldeles afläggas, och sådant må komma i bruk som hemma i husen tillverkas kan; hvilket frivilliga begifvande till fullgörande af Hans Kongl. Majestäts nådigste vilja, Herr Prosten på vederbörlig ort, till församlingens heder, lofvade anmäla."

Enahanda beslut fattades ej allenast i övriga socknarne av Tunhems gäll, utan ock i hela Väne Härad.

Även om Väne härad inte tidigt haft någon särskild Vänedräkt, så tog textilkonstnärinnan Bertha Ågren från Trollhättan fram denna dräkt i början på 1950-talet åt kvinnliga medlemmar i Västra Tunhems hembygdsförening.

Program

vid

T. M. Kis

Hastighetstävlan

å Hallsjöns is

Föndagen den 6 Januari 1924.

ÖVERLEDNING:

Ingeniör C. V. Hallin och Direktör A. Hedberg.

Trollhättan 1924. Andersson & Strandbergs Boktr.

TÄVLANDE:

Motorcyklar: Solomaskiner.

Klass A. upptill 250 cc.

N:o 1. Gustaf Karlsson, Åmål, "Ebe".

Klass B. upptill 350 cc.

N:o 2. U. Wickström, Trollhättan, "Cleveland"
„ 3. Gustaf Pettersson, Trollhättan, "Moto-Révé"

Klass C. upptill 500 cc.

N:o 4. Magnus Nyström, Trollhättan, "Triumph"

Klass D. upptill 750 cc.

N:o 5. Algot Nyström, Trollhättan, "Husqvarna"
„ 6. Per Fjellman, Åmål, "Ebe"
„ 7. Erik Steen, Trollhättan "Indian Scout"
„ 8. Carl Bengtsson, " "
„ 9. Nils Karlsson, " "Wanderer"
„ 10. Holger Landgren, " "Indian Scout"
„ 11. Magnus Nyström, " "Husqvarna"

Klass E. upptill 1000 cc.

N:o 12. Pierre Dahlgren, Trollhättan, "H. D."
„ 13. Axel Staaf, " "H. D."
„ 14. Torsten Wall, " "H. D."
„ 15. Harald Gustafsson, " "H. D."
„ 16. Karl Lindgren, " "Indian"

Klass E. 1. över 1000 cc.

N:o 17. K. Fr. Ekberg, Trollhättan, "R. S."
„ 18. Gustaf Höög, " "R. S."
„ 19. Erik Ahnberg, " "Henderson"
„ 20. Edwin Andersson, " "R. S."

Motorcyklar med sidvagn:

Klass F. upptill 750 cc.

N:o 21. C. A. Lindgren, Trollhättan, "Husvarna"

Klass G. upptill 1000 cc.

N:o 22. Emil Gustafsson, Trollhättan, "H. D."
 ,, 23. Ossian Jonsson, Wargön, "Indian"
 ,, 24. Georg Samuelsson, Trollhättan, "H. D."
 ,, 25. Erik Aronsson, V. Tunhem, "Indian"
 ,, 26. Oskar Hulth, Torpa, "H. D."
 ,, 27. Algot Häggner, Trollhättan, "H. D."
 ,, 28. C. A. Lindgren, ,, "H. D."
 ,, 29. Pierre Dahlgren, ,, "H. D."
 ,, 30. Nils Wingqvist, ,, "H. D."
 ,, 31. Gustaf Augustsson, ,, "H. D."

Klass G. 1. över 1000 cc.

N:o 32. K. Fr. Ekberg, Trollhättan, "R. S."

Bilar:

Klass 2 upptill 3 lit. cyl. vol.

N:o 35. P. Nyström, Uddevalla, "Ford"
 ,, 36. Filip Karlsson, Trollhättan, "
 ,, 37. P. Lindevall, ,, "
 ,, 38. John Karlsson, Torpa, "Buick"

Klass 3 upptill 4^{1/2} lit. cyl. vol.

N:o 39. Fr. Wahlström, Trollhättan, "Cleveland"
 ,, 40. Thor Lindhe, ,, "Buick"

Klass 4 upptill 6 lit. cyl. vol.

N:o 41. Adolf Johansson, Trollhättan,

Special

N:o 42. Erik Ahnberg,

Konfektionsaktiebolaget Viking

Av Lars Myrén

Rörelsen etablerades 1917 under namn Sigge O. Bråthen och var inledningsvis detaljhandel. Fabriksrörelsen startade 1919 i förhyrda lokaler i kvarteret Gripen och 1934 flyttade företaget till en ny uppförd fastighet i kvarteret Angantyr. Bolaget ombildades 1942 under namnet Konfektions AB Viking, där varumärket var "Viking".

Inledningsvis tillverkades endast herrkläder, men senare också damkappor och annan konfektion. Under 1940-talet var det som mest 350 anställda, vilket senare kom att minska, år 1959 var det 159. När lönsamheten minskade söktes möjligheter för samgående med annan konfektionsindustri, vilket ledde till att företaget 1960 köptes av Konfektions AB Wettergrens i Göteborg. Detta ledde till att verksamheten helt lades ned i Trollhättan.

När företaget fyllde 25 år år 1942 utgavs en minnesskrift, som finns återgiven på följande sidor.

Herrkonfektion
Damkonfektion
Herrekipering

stort urval hos

Viking
KLÄDER

Bråthens

STORGATAN 44
TROLLHÄTTAN
TEL. 110 00

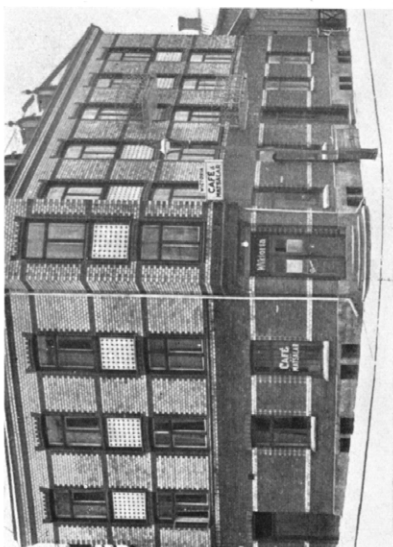
Annons från år 1949

1917 2/1942

och då nu 25 år förflutit sedan denna anspråkslösa start, se vi i dag med glädje och någon stolthet tillbaka.

Den 2 januari 1917 övertogs firma G. A. Röhsmans Beklädnadsaffär i Trollhättan av Sigge O. Bråthén, som efter praktik 1909—1913 vid Paul U. Bergströms A. B., Stockholm, beklätt posten som första man hos firma Gustav Lövgrens Klädeshandel, Motala, under åren 1913—1916. Affären övertogs under en ur kommersiell synpunkt vansklig tid, och resultatet blev därför till en början en blandning på gott och ont.

Emellertid startades år 1918 i samband med detaljförsäljningen även tillverkning av konfektionskläder efter den tidens modernaste arbetsmetoder. Nästan omedelbart började även försäljning en gros, som till en början givetvis

I denna fastighet låg G. A. Röhsmans Beklädnadsaffär och det var också här, som den första konfektionsstillverknigen bedrevs i första och andra våningarna.

Att en liten detaljaffär utgör den blygsamma början till en framåtående konfektionsfabrik är väl kanske mindre vanligt inom denna bransch. Så var dock fallet med vårt företag,

bedrevs i mycket ringa skala. Arbetsstyrkan uppgick vid denna tid till endast 12 anställda.

Företaget, som arbetade under namnet Sigge O. Bråthén, utökade efter hand både produktion och försäljning, och redan efter 2 år måste nya lokaler anskaffas. Detaljaffären inrymdes i stora och mera tidsenliga lokaler vid Strandgatan — Trollhättans "strög" — under det att konfektionsfabriken flyttades till Strandgatan. Nu följde åtta lugna år, varunder företaget konsoliderades och utvecklades. År 1927 måste vi åter flytta, då utrymmet blivit för knappt. Efter flytningen disponerade firman relativt rymliga arbetslokaler med bl. a. fabriken direkt byggd för sitt ändamål. Men glädjen blev inte långvarig, efter någon tid måste de gamla lokalerna vid Strandgatan åter tagas i bruk efter

att ha utvidgats. Dessutom förlades byxverkstaden till annan plats i staden.

Genom firmans snabba utveckling var åter arbetslokaler spridda på flera håll, varför planer på en centralisering av driften genom byg-

År 1927 tedde sig verkstaden så här...

1917²/1942

gandet av en stor fabrik uppkommo. År 1954 fattades beslut i saken och året därefter — i februari — stod den nya fabriken klar att tagas i bruk. Efter hand utvidgades produktionen här, och kvalitén kunde ytterligare höjas genom anskaffandet av en ultramodern maskinpark.

År 1952 hade även upptagits tillverkning av damkappor och dräkter, som efter en obetydlig början tog verklig fart. Den sammanlagda produktionen av dam- och herrkläder fördubblades på kort tid och under 1958—1940 blev det nödvändigt att förhyra särskilda lokaler för tillverkningen av damdräkter, byxor och västar. Ett talande bevis för företagets snabba tillväxt är ökningen av arbetarestammen, som från år 1935 till år 1940 stigit från 155 till c:a 350 per-

soner. Rörelsen räknas nu till de större inom branschen.

Under årens gång har givetvis kollektionen utökats och genomgått stora förändringar. Särskilt är detta fallet med damkapporna, där fan-

Tillskärningsavdelningen såg 1927 ut på detta sätt.

1917-1942

Interiör av verkstaden 1933.

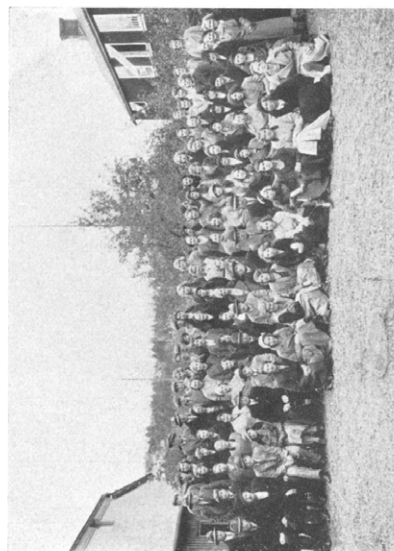
tasi och idéer spela en mycket stor roll. Kappfabrikationens nästan rekordartade utveckling får väl till stor del tillskrivas det faktum, att plaggen från första början tillverkades efter samma principer som herrkonfektionen och alltså fingo genomgå ett betydligt gedignare under-

Interiör av tillskränningsverkstaden samma år.

arbete än vad som kanske vanligen var fallet. Även herrkonfektionen har naturligtvis undergått förändringar, både ur modellsynpunkt — ehuru gränserna här som bekant äro mycket snävare — som ock i kvalitativt hänseende, där framstegen varit särskilt markanta.

1917 / 1942

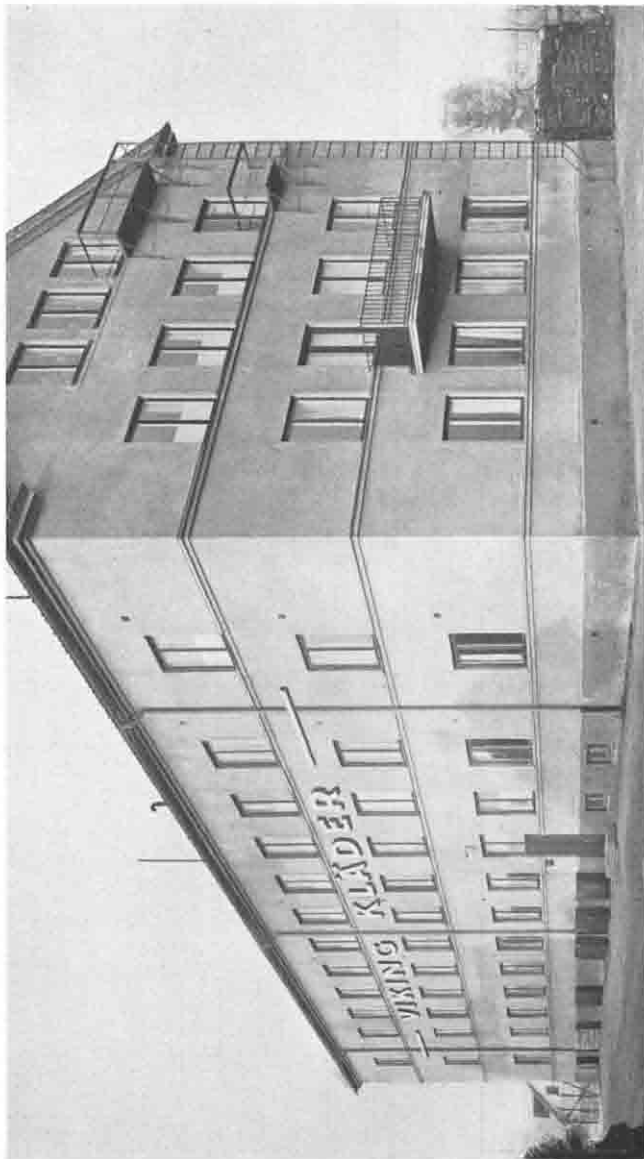
Verkstadspersonalen. Bilden tagen 1933.

1939 blev det uppenbart att en ytterligare utvidgning av fabrikslokalerna var nödvändig, varför planer på en tillbyggnad utarbetades och tomt reserverades för ändamålet. Genom krigets utbrott och därav föranledda produktionsproblem, måste dessa planer tills vidare

skrinläggas, men vi hoppas att saken åter blir aktuell så snart fredligare förhållanden inträda. I samband med inflyttningen i den nya fabriken år 1933, ändrades namnet på företaget till Konfektionsfabriken Viking. Fr. o. m. den 1 augusti 1941 har rörelsen ombildats till aktiebolag och arbetar nu under namnet Konfektionsaktiebolaget Viking. Under hösten 1941 har varumärket för herrkläder blivit omarbetat och kommer nu att ha det utseende som nedanstående bild visar.

Det nya Viking-märket, som fr. o. m. vårsäsongen 1942 kommer att finnas i alla våra herrplagg.

Konfektionsaktiebolaget Vikings fabriksbyggnad, uppförd 1935.

Några detaljbilder från

olika avdelningar

Bokförings- och kassakontor, 1941.

Lagerchefens kontor.

Lagerkontor och orderermottagningen.

Offert- och försäljningslokal.

Lager för färdiga plagg och expedition.

Råvarulager.

1917 2/1942

Tillskrämningsavdelningen.

Konfektionsindustriens nästan explosionsartade utveckling efter världskrigets slut — en utveckling som få andra branscher kunna uppvisa — beror till största delen på den ökade köpkraft, som den gradvis höjda levnadsstandarden fört med sig. Med köpkraftens stegring har

Avsnitt från sömnadsverkstaden för dampplagg.

även följt större anspråk på klädernas kvalitet, passform och stil. Pionjärerna inom konfektionsindustrin, vilken som industri betraktat endast kan räkna med en c:a 50-årig tillvaro, utgick som bekant från hantverkskrädderiet och fortsatte i dess spår efter enkla men beprö-

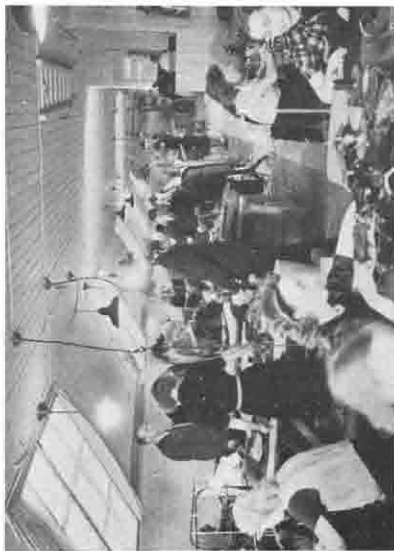
1917²/1942

vade arbetsmetoder. Man förutspådde då beställningsskrädderiets undergång genom konfektionens utbredning, men denna spådom visade sig vara oriktig. Tvärtom främja konfektionen och beställningsskrädderiet varandra. Vid en jämförelse av standarden på konfektionen nu och för 25 år sedan frapperas man

av den otroligt stora skillnaden. Denna beror, åtminstone delvis, på att nya specialmaskiner för olika ändamål konstruerats, och de vanliga symaskinernas arbetssätt gjorts mycket effektivare. Konfektions A. B. Viking har alltid strävat efter att vara à jour med den maskinella utvecklingen, och siktat på att genom anskaf-

Pressavdelningen för ådampplagg.

Absnitt från sömnadsavdelningen för herrplagg.

1917²/1942

Pressardebningen för herrplagg.

fande av de lämpligaste maskinerna möjliggöra ett högstående kvalitetsarbete till lägsta kostnader, för att därigenom kunna hävda sig i den hårda konkurrens, som råder inom branschen. Vår arbetarestam kan tävla med de bästa och det är till stor del deras förtjänst att kvalitén på arbetet kunnat gradvis höjas. Genom den

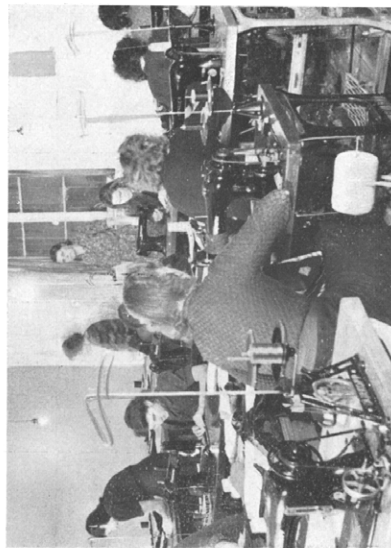
Byggedebningen.

nuvarande krisen har landet tvingats att utdryga ull- och bomullsförråden med cellull. Tyvärr har denna av allmänheten mottagits med ett oberättigat misstroende. Tyger av blandningar av cellull och annat spånads-material bli i vissa fall mera svårarbetade än "rena" bomulls- och ylletyger, men i gen-

gäld ernås ofta en väsentlig ökning av slitstyrkan.

Att vår strävan till ett förstklassigt arbete uppskattats, därom bär kundkretsens ökning syn för s ägen. Under årens lopp har denna mångdubblats och under de senare sex åren har ökningen varit särskilt påtaglig, en framgång som

Västardelningen.

Viking-kläderna faktiskt förtjäna, men som trots detta utgör en källa till glädje för oss.

*

I dag vilja vi till alla våra kunder rikta ett varmt tack för den gångna tiden. Det är naturligt att våra tankar speciellt gå till de allra äldsta förbindelserna, hos vilka den första tidens blygsamma kollektion vann avsättning.

Krigets rubbningar inom näringslivet har redan satt och kommer säkerligen att sätta mycket märkbara spår efter sig. Det är vår förhoppning att en utjämning snarast kan ske, så att affärslivet åter skall kunna utvecklas på normal grund.

I tro på en ljus framtid vilja vi arbeta i fortsättningen i hopp om ett förtroendefullt samarbete.

Kontektionsaktiebolaget Viking

KONFEKTIONSFABRIKENS UTVECKLING I SIFFROR

Vidstående tabell ger en överskådlig bild av företagets utveckling under de gångna åren. Tillverkningsciffrorna äro approximativa och utvisar toppresultaten per år för varje tidsperiod. Totala årsproduktionen under tiden 1952—1956 utgjorde sålunda c:a 14.000 plagg, och under tiden 1937—1941 ökades den till c:a 45.000 plagg, vilka siffror belysa den rekordartade utvecklingen. De anställdas antal äro baserade på samma princip.

År	Herrkläder	Damkappor och dräkter	Arbetsstyrka
1917—1920	2000 plagg	—	15 pers.
1921—1926	5000 "	—	40 "
1927—1931	7000 "	—	60 "
1932—1936	8000 "	6000 plagg	135 "
1937—1941	22000 "	23000 "	350 "

1917 2/1942

Dir. S. O. Bråthén på sitt arbetsrum.

Så startade Svenska Aeroplan AB

Av Kurt Lalander(1973)

Att jag fick förmånen att vara med från första stund i Saab-anläggningarnas tillblivelse i Trollhättan, från och med den 10 augusti 1937, sammanhängde med att jag ett år tidigare, som flygmekanisk teknolog med tre muntliga tentor kvar, hade erbjudits och tagit anställning hos Sparmanns Flygplansverkstad på Lilla Essingen i Stockholm, som assistent till beräkningschef Bo Lundberg.

Mellan direktör Edmund Sparmann, Flygvapnet och ”flygprojekteringsbolaget” Förenade Flygverkstäder samt enligt svenska regeringens intensioner, träffades nämligen i augusti 1937 en uppgörelse om nedläggning av Sparmanns rörelse, däribland konstruktionsarbete på jaktplansprojekt E4, som avsågs efterfölja förnämliga övningsflygplanet Sparmann-jagaren. Personalen, totalt 60 man, skulle där erbjudas fortsatt anställning inom planerad flygindustriupprustning, i första hand hos Nydqvist och Holm, Trollhättan, där dotterföretaget Svenska Aeroplan AB skulle etableras vid sidan av befintlig flygmotortillverkning.

Till Trollhättan

Allan Hedström, Axel Rickberg och jag var de av Sparmanns cirka 20 tjänstemän som först och med mycket kort varsel sändes till Trollhättan. De förstnämnda fick tills vidare konstruktionsuppdrag och jag fick av Nohabs direktör Dellner uppdraget att hjälpa en ”Österrike-amerikan”, Gassner, med layoutarbete och entreprenörssamband beträffande en blivande flygplansfabrik på nyinköpt område inom Älvstad, en halv mil norr om Trollhättan.

Jag fick ingen närmare orientering om Gassner, men på det kontor jag placerats i fanns projektritningar på ett bombplan som signerats av Gassner, vilket ökade min spänning inför mötet. I tre dagar väntade jag förgäves på Gassner, som sades vara på väg från USA, men som för övrigt aldrig anknöts till Saab Trollhättan, utan till projektarbete inom Förenade Flygverkstäder tillsammans med bland annat Sven Werner. Jag fick därför, av direktör Dellner, order att själv omgående starta layoutverksamheten Gassner förutan, men med god hjälp av vissa Nohab-chefer, bland annat motorverkstadens chef Karl Larsson och även av Göta Kanals direktör Norman, som engagerats som konsult.

Förenade Flygverkstäder hade nämligen inför tilltagande krigshot ute i Europa, låtit Tekniska Byggnadsbyrån i Stockholm offerera en relativt stor industrianläggning, lämplig som flygplansfabrik, vilken även kontrakterats med byggstart i slutet av augusti 1937.

Jag överhopades sålunda med befintliga och en tilltagande ström av ritningar, specifikationer och skrivelser med uppgift att granska och detaljplanera byggnadernas användning samt förbereda anskaffning av viss driftutrustning, t ex för ytbehandling och härdning, vilket ingalunda var lätt, dels eftersom det var första gången jag stod inför en dylik uppgift och dels eftersom det inte var bestämt vad det var för sorts flygplan som skulle byggas.

Första tillverkningsobjektet

Det antyddes konfidentiellt att första tillverkningsobjektet kunde bli licenstillverkning av ett bomflygplan, t ex av typ Blenheim eller Junker 86, i väntan på ställningstagande till inhemskt Saabprojekt eller projekt från ”konkurrenten” ASJA i Linköping.

Byggkontorsuppgifter blev ingalunda lättare av att redan inom ett par veckor anlände verkmästare Olsson med en stor arbetsstyrka, som snart skulle upp i 200 man, för att starta schaktning och grundläggning av byggnaderna, varför det blev en vådlig press från Tekniska Byggnadsbyrån i Stockholm och deras verkmästare på Älvstad, att få definitiva besked om mellanväggar, portar; golvkanaler etc., vilket åtminstone Göte Magnusson och KG Holmström inom nuvarande Saab Scania layout- resp. driftsavdelning förvisso förstår vad det innebar.

Utan utomordentlig hjälp av Sparmanns f d sekreterare Rut Wassberg, som senare blev fru Algot Larsson, hade jag snart drunknat bland alla handlingar, brev, besök, telefonsamtal, fakturor och snabbtryckningar till byggplatsen.

För övrigt fick Saab-embryot vid Nohab snart förstärkning genom anställning av Bertil Sjögren, som blivande planeringschef, samt Bertil Björkman, som några år senare blev chef för serviceavdelningen vid Saab i Linköping. Under hösten 1937 utsågs styresmannen vid CVV, Claes Sparre, till chef för den blivande fabriken. Om jag minns rätt tillträdde Sparre sin nya befattning den 1 januari 1938. Sparre tog för övrigt med sig från CVV under våren 1939, Jerk (Erik) Rydberg som verkstadsingenjör och Olov Holm som elingenjör. I slutet av 1937 anlände Agne Lundgren från Douglas Californien, med erfarenhet från konstruktion och tillverkning av DC:or och anställd vid Saab för att ”utrusta fabriken och starta produktionen”. Lundgren återvände efter ett par år till USA och Lockheed som chef för försöksavdelningen där, varefter Jerk Rydberg blev verkstadschef och Nisse Nilsson verkstadsingenjör.

I början av februari 1938 var det dags att ”layouta” vägar och betongplattor i och för anbud och kontrakt med särskild entreprenör som färdigställande under sommarhalvåret.

Tack vare en ovanligt blid, men på Älvstad synnerligen lerig, vinter 1937/1938 och stora personal och leverantörsinsatser, gick fabriksbyggande raskt framåt, vilket framgår av bilden från första kvartalet 1938.

Flyttning av flygmotortillverkningen

Februari 1938 innebar även att fabriken's första vidareutbyggnad blev aktuell. I företagsledningen hade det nämligen beslutats att flygmotortillverkningen inom Nohab skulle flyttas ut till och samordnas med blivande flygplanstillverkning på Älvstad.

Anbud på den stora utbyggnaden av kontor och verkstäder för motorfabrikation ankom sålunda till mitt, fortfarande personalfattiga, byggnadskontor den 11 februari 1938, för granskning och överarbetning innan beställning inom kort lades ut, även denna gång till Tekniska Byggnadsbyrån.

I slutet av april 1938 var en pumpstation med reningsanläggning så pass klar vid Götaälv-stranden nedanför fabriken att pumparna kunde startas, vilket var en väsentlig förutsättning för begynnande flyttning av flygsidans kontorspersonal från tillfälliga Nohab-lokaler till Saab Älvstad under maj 1938 och därefter allt eftersom lokaliteterna färdigställdes.

Dessa byggproblem fick jag emellertid efter en intressant och intensiv tid överlämna i andra händer 1 juli, 1938 eftersom jag utsetts till chef för blivande avdelning för tillverkningskontroll flygplan och sedermera även för flygmotorer när motortillverkningen överflyttades till Älvstad.

Under första halvåret 1938 hade beslut fattats om brådskande licenstillverkning av Junkers bombplan. Ju 86 i 40 exemplar att levereras oktober 1939 till augusti 1942, varvid några stycken i början skulle monteras med sjunkande andel skrovdelar och slutmonteringsmateriel från Junkers, samt modifiering ske till installation av vid Nohab licenstillverkade My XXIV-motorer.

Beslutet innebar enligt Junkers kapacitetsberäkning ett personalbehov av bortåt 400 kollektivanställda vid tidpunkten för första flygning.

Som bakgrund till hur obetydlig Saab Trollhättan med 400 man var i förhållande till utlandet, kan påminnas om att Tysklands flygindustri då omfattade minst 75 000 man och beträffande USA kan nämnas att Agne Lundgren, som nu lever som pensionär och bonde på Hawaii, berättade vid Sverigebesök sommaren -72, att strax före USA:s inträde i andra världskriget tillverkade USA:s tre största flygföretag i samarbete 300 bombplan i månaden, ävensom att vid en samleverans av 300 dylika obeväpnade flygplan till Hawaii, sköts samtliga ned av japanerna vid deras överfall på Pearl Harbour.

Personalanställningen skedde i stort efter Junkers beräkningar, men produktion av B3, som var Flygvapnets beteckning på svenska Ju 86, stoppades på grund av ändrade planer kring årsskiftet 1941/42 i och med leverans av 16:e flygplanet. Detaljtillverkningen var då i stor utsträckning klar för samtliga 40 flygplan.

I februari 1938 beslutades att flygmotortillverkningen inom Nohab skulle flyttas ut och samordnas med blivande flygplanstillverkning på Älvstad. Här har bygget kommit igång och älven syns i bakgrunden.

De sista flygplanen levererades för övrigt med Piaggio motorer, vilka även användes i Flygvapnets Caproni flygplan.

Arbetskamrater och kollegor

Bland personal i arbetsledande ställning som anställdes under Saab Trollhättans tre första år, minns och nämner jag gärna följande:

Chef för det växande konstruktionskontoret var sedan mars 1938, Hans Nenke (från Sparmanns). Hampus Mörner blev senare Nenkes närmaste man.

Verkstadssidan fick utöver tidigare nämnda Agne, Jerk och Nisse, god förstärkning inom detaljtillverkning och sammanbyggnad av Weiser, Fritsche, Kristenson och Erik ”Ving”-Svensson, samtliga från Sparmanns. Vidare Erland Ljung slutmontering och Erik Larsson, tidigare Nohab, som i februari 1938 inkopplades på fabriken starkströmsanläggning och senare, när Olov Holm övergick till kontrollen, på flygplanens elinstallation.

Från USA engagerades under några år Blumenthal som plåtformningsspecialist.

Ekonomifunktionen sköttes under någon tid av Wickert (från Sparmanns) och under hösten 1938 anlände kapten Uno Rydberg som inköpschef.

Från Flygvapnet kom som kontrollchef vid Saab Trollhättan, K G Berglund med O Lindfeldt som assistent för att framlägga Flygvapnets önskemål och krav på materialleveranser och flygplanstillverkning.

Kontrollverksamheten

Min uppbyggnad av kontrollverksamheten startade med egna studier, dels under juli 1938 vid CVV och dels under augusti, tillverkning och kontroll av JU86 hos Junkers i Dessau, Aschersleben och Halberstadt, samtidigt som Bertil Sjögren där diskuterade planeringsuppläggning mm och Olov Holm Ju 86:s elinstallation.

Vid hemkomsten gällde det att snabbt anpassa och komplettera kontrollunderlag, tillverknings och processinstruktioner, skaffa utrustning för kontrollmätningar och materialprovning och i övrigt bygga upp kontrollverksamheten. Sistnämnda indelades i en ankomstkontrollsektion inkl material- och processövervakningslaboratorium under Bo Bergström och en tillverkningskontrollsektion under Åke Sweno samt elkontroll under Olov Holm, som även var inkopplad på fabriken el-anläggningar. Under Sweno handlade Ove Månsson detaljavsyning och Algot Larsson sammanbyggnads- och monteringskontroll och som min assistent anställdes Åke Weimer. Till Sweno anställdes bland annat en mycket skicklig ritsare och senare förman, Rundberg, numera chef för Saab Trollhättans så kallade reamotorverkstad. Både Sweno och Larsson kom från Sparmanns.

Jag har ofta nämnt före detta Sparmanns anställda ovan. Utan denna kärna av personer med flygplanserfarenhet hade det varit mycket svårare att personellt bygga upp flygplansindustrin i Trollhättan. Den övriga personal som anställdes hade mycket sällan flygplanserfarenhet, varför de måste läras upp, vilket var mycket betungande eftersom även personalomsättningen var hög. Som exempel kan nämnas att till Sweno, som hade 130 man i kontrollen när belastningen var som störst under 1940-talet, anställdes under åren 1938-1948 inte mindre än ca 1 000 personer.

En av Sparmanns anställda som inte kom till Saab i Trollhättan var Bo Lundberg som i stället sökte sig till Götaverkens flygplansavdelning. Som bekant blev han sedermera chef för FPA, Flygtekniska Försöksanstalten.

Som väl många minns, har läst eller hört talas om, möttes Hitler Chamberlain, Daladier och Mussolini i München den 29 september 1938 i ett försök att undvika krig. Dagen därpå överföll Hitlers krigsmakt Tjeckoslovakien. Detta hindrade inte Junkers att fullfölja sina kontrakterade verktygs och materialleveranser till Saab.

Forcerad tillverkning

För oss på Saab blev det än mer angeläget att forcera tillverkningsstarten och klara vårt leveransåtagande till Flygvapnet, vilket vi också lyckades med genom att få upp första 86:an i luften den 24 augusti 1939, med Claes Smith från Linköping som provflygare och Claes Sparre som andre pilot och observatör.

Bland allt det som hände under Ju 86-tillverkningen vill jag endast nämna några exempel:

Ju 86-licensens verktygs- och jiggsats, som var en av många som Junkers tagit fram ”på sikt”, visade sig ha legat flera år ”i malpåse”, sålunda oberörd av ett stort antal utveck-

Utanför entrén till flygplans och flygmotorfabriken.

B3 eller som den ursprungligen hette Junkers JU-86 licenstillverkades i Trollhättan.

lingsändringar, vilket ledde till många obehagliga överraskningar och mycket merarbete både för oss Saabare, inte minst Sweno, och för Junkers förbindelsepersonal (Mühlius m.fl.) samt verkstadsingenjörer (Wilke m.fl.).

Inställningen till tyska förbindelsepersonalen var, speciellt på verkstadsgolvet, misstänksam pga. kriget och eftersom ”tyskarna sprang omkring med kartor och andra hysch”. Ibland blev det urladdning, såsom när Algot Larsson i samråd med Sweno under den utomordentligt pressade besiktningen (dag, natt och söndagar) av den första B3:an beordrade utbyte av en kink-skadad trimroderlina och, när Junkers monteringsinstruktör gick emot beordringen, klippte av linan. Den tyske ”gauleitern” kunde då inte i vredesmod hålla tillbaka att om och när tyskarna inom kort sannolikt skulle ta hand om Sverige, så skulle Sweno och Larsson minsann försvinna. Sweno kunde förstås inte tåla dylik antydning utan genmälde att han skulle begära hos Sparre att tysken omgående sändes hem. Tysken hann dock före till Sparre varför Åke Sweno fick ”en omgång” innan han hann förklara och stormen så småningom lade sig.

Problem vid provning

När MY-motorn i den nykonstruerade Ju 86-installationen skulle startas första gången av oss nybörjare (funktionsjiggprov förekom inte på den tiden, i varje fall ej vid Saab), vägrade motorn envetet att starta trots alla ombesiktningar efter förbiseenden på ritningar och i flygplanet. För att då eliminera ett system i taget, hängdes på K G Berglunds inrådan, ett vanligt bensinfat i en galge på lämplig tryckhöjd över flygplanets motor med slang direkt till förgasaren, och se motorn gick omgående igång vid startförsöket och på så sätt fick vi tag på en felfungerande backventil i bränslesystemet.

Ett annat problem utgjorde flygfältet, som täckdikats, planats och besåts på våren, men som vid första rullförsök med B3:an i augusti 1938, vilket skedde efter några regniga dagar, var så mjukt att flygplanshjulen försvann i lermarken en kort sträcka utanför hangarplattan.

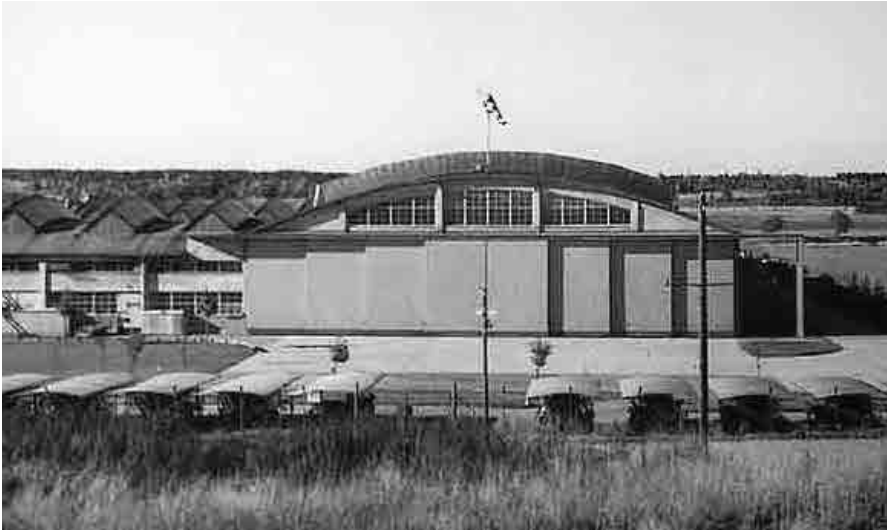
Hangaren var för övrigt inte färdigbyggd vid denna tidpunkt utan slutmonteringshallens area innanför skjutportarna användes för hangararbetena. Dess bättre torkade fältet upp relativt snabbt så att första flygningen kunde ske planenligt i närvaro av åtskilliga prominenta inbjudna.

Speciellt i tjällossningen våren 1939, var fältet så löst att vår enda chans att flyga B3 var att göra detta i gryningen medan nattfrostens fortfarande fanns kvar i fältets ytor, och ibland under förutsättning att vi fick Claes Smith att vakna.

Vid en provflygning med den tredje B3:an ovanför ett molntäcke som täckte hela södra Sverige, råkade Smith med K G Berglund som observatör ut för en mycket kraftigt luftström mot öster utan att de visste om det. När Smith efter genomfört provprogram ”över Västergötland”, gick ned genom molntäcket ”mot Trollhättefältet”, kom han ut över idel vatten som han först trodde var Atlanten och därför tänkte gå österut (vilket hade fört honom till Baltikum), men som företagen pejling visade vara Östersjön. På hemväg började bränslet tryta över östra Småland varför Smith hastigt fick sätta ned den rätt så stora B3:an på en mindre sjö, vilket visade sig vara täckt med djup snö som kanske blev deras räddning eftersom planet åkande på buken med trasigt ställ, stannade just när det kommit till den branta strandkanten på andra sidan sjön. Det var mycket nervöst innan vi sent på kvällen fick telefon från Claes och KG att de befann sig i en avsides, nästan väglös bondgård vid en tjärn några mil från Horn, som det tog oss en god stund att hitta på kartan. Bärningen blev en besvärlig historia, men om jag minns rätt kunde vi senare relativt lätt reparera och leverera haveristen.

Kristider i Skandinavien

Under 1939-1940 drogs som bekant Skandinavien, utom Sverige, in i kriget. Dels överfölls Finland av ryssarna som ville flytta sin finska gräns västerut och överhuvud taget förekomma ett tyskt anfall via Finland.

Slutmonteringshallen fick inledningsvis användas som hangar.

Dels överföll tyskarna Danmark samt något senare, den 5 april 1940, även Norge och då hängde det nog på ett hår att även Sverige drabbats. Åtminstone upplevde vi vid Saab Trollhättan saken så och under högsta spänning, eftersom tyska flygplan på väg till och från Norge, på oroande låg höjd överflog vår fabrik och flygfältet, som vi översållat med inrekvirerade civila bilar samt spanska ryttare för att söka förhindra obehörig landning. En av Norgeinvasion dagarna då särskilt många tyska flygplan var inom synhåll, var det för övrigt så kritiskt att Sparre beordrade några av sina närmaste att med vapen i fickan bevaka att ingen av tyskarna vid Saab Trollhättan gav Görings flygplan några tecken eller gjorde något annat "sattyg". På min lott föll därvid det olustiga uppdraget att under några timmar "konsultera" Nenke som fortfarande hade tyskt medborgarskap. Sparre och vi visste ju inte var nazisterna hade sina "verktyg".

Saab Trollhättan påverkades även av kriget i Finland, där ju som bekant ett antal svenskar kämpade på finnarnas sida, bland dem Lars Brising och von Rosen. Den sistnämnde behövde kulsprutetorn och bomfällningsanordning för brandbomber på den DC-2:a vilket föll på Saab Trollhättans lott att förverkliga. Finnarna köpte även ett 30-tal Brewstermaskiner från USA och ett 20-tal Fiatjaktplan samt några engelska Lysander, vilka anlände till Saab Trollhättan för hopmontering och provflygning innan de, som regel av finska förare, flögs hem till Finland.

Dessa uppdrag satte särskild färg på verksamheten i fabriken, bland annat var maskinerna intressanta att lära känna liksom servicemän och provflygare från respektive fabriker. Italienske provflygaren Cugnasca var för övrigt gift med filmskådespeler-

skan från bland annat ”Tredje mannen”, Alida Valli, och när hon satt uppkrupen på en monteringsbrygga, virkande knäskydd åt finnarna, fick Saabarna anledning att studera mera än Fiatplanen.

En kapten Bremer samt fabrikspiloterna höll en inflygningsskola med de finska förarna av vilka många endast hade några tiotal flygtimmar bakom sig. Undra på att finnarna ibland glömde fälla ut ställen så att vi fick hjälpa till med propellerbyten och bukrepationer med mera.

Ombildning av bolaget

En dag andra halvåret 1940 sammankallade Sparre sina avdelningschefer och meddelade att den helt oväntade nyheten att Saabs flygplansdel av Wennergren sålts till Wallenbergssidan för att ingå i ett ombildat Svenska Aeroplan AB i vilket även Svenska Järnvägsverkstädernas Aeroplanavdelning skulle ingå. Vidare att det ombildade bolaget skulle ha sitt huvudkontor i Linköping under dir Wahrgren samt att vi omgående måste separera från flygmotorsidan, som anslutits till Volvo och skulle få ny chef i stället för Sparre. Dvs. att vi skulle slå isär alla relativt nyligen arrangerade gemensamma avdelningar och resurser på såväl kontors- som verkstadssidan.

Så snart man hunnit slå upp provisoriska kontor inom flygmotorverkstäderna, flyttade Flygmotors tjänstemän dit och ett särande av maskinpark och processanläggningar etc. vidtog under minsta möjliga, men självfallet kännbara, störning för resp. produktioner och övrig verksamhet.

Flygplansarbetet inom Saab Trollhättan och Saab Linköping skulle samordnas varvid det tekniska arbetet koncentrerades i huvudsak till Linköping medan produktion skulle ske både i Linköping och i Trollhättan. Efter någon tid följde jag med Sparre till Linköping för att bl.a. träffa dir Wahrgren, varvid jag och Saab Linköpings kontrollchef Sigvard Larsson fick i uppdrag att likrikta kontrollverksamheterna inom Trollhättan och Linköping samt gentemot Saabs allt flera och fortsättningsvis allt oftare gemensamma materielleverantörer.

Kontrollchef i Linköping

I början av 1941 fick jag i uppdrag av dir Wahrgren att inkomma med ett förslag till central kontrollfunktion för företaget, motsvarande redan etablerad central planerings- och inköpsfunktion, direkt under VD. Mina synpunkter diskuterades och accepterades i februari varefter jag erbjöds anställning som chef för centrala kontrollfunktionen i Linköping fr.o.m. april 1941, varvid Weimar blev min efterträdare som kontrollchef i Trollhättan. Weimar flyttade dock relativt snart och efterträdades då av Lars Tullberg.

Som resultat av samordning av produktionen, fick Saab Trollhättan order att delta i tillverkning av B5 och något senare att tillverka vissa versioner av B17 (L10), som konstruerats och utprovats av Saab Linköping. En första sändning B17-detaljer av-sändes för övrigt från Linköping till Trollhättan den 29 april 1941.

Därmed vill jag avsluta mina minnesglimtar från Saab-starten i Trollhättan, vilka naturligtvis, ibland kan vara ofullständiga och måhända inte helt korrekta.

MALÖGHÄ

Byn Malöga nämns i hävderna redan år 1334, då namnet skrevs Malöghä. Namnet är en sammansättning av orden "mal" = strandgrus eller stenig strand och öghä, som betydde höjder. Höjderna får man anta skall vara kullarna, som sedermera blev utnyttjade som sandtag och som försvann, när SAAB byggde sin nya fabrik.

Rassmus Ludvigsons karta från år 1560 anger att byn skulle ha bestått av fem gårdar. Den ena är känd som Helgesgården och så heter den än idag. Det är den gård, som ligger mitt emot Flygmotors kontor.

Andra gårdar, som tidigt finns omnämnda, är Persgården, Mellomgården och Nolgården. Persgården kallades före år 1693 Kassaregården. Detta namn, som antas härleda från det västgötska dialektordet "kassare" = gårdfarihandlare (knalle), synes ha blivit återupplivat och användes på senare år oftare än namnet Persgården. Kassaregården låg ungefär vid nuvarande kontorets sydvästra hörn. Gården har skänkts till Trollhättans Fornminnesförening och står nu uppställd i fornparken vid Strömsberg. Kassaregården antas ha varit gästgivaregård under 1600-talet. Senare disponerades den som rusthåll under Västgöta Kavalleri. Nolgården har under senare år fått namnet ändrat till Nordgården och ligger ungefär mitt emot Flygmotors klinik. Längst norr ut ligger dock Mellomgården.

Älvstad

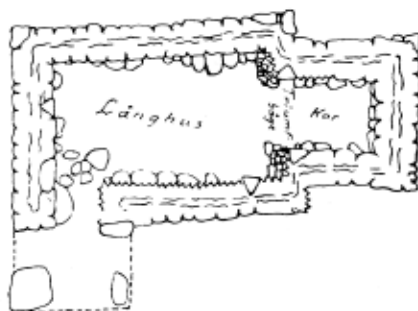
Vid laga skifte som genomfördes år 1839—44 tillkom ännu en gård, Älvstad, vars ägor var en sammanslagning

av delar från Helgesgården, Mellomgården, Nordgården och Kassaregården. Älvstads gårds boningshus och ladugården revs, när Flygmotors verkstäder byggdes upp. Boningshuset låg där vår restaurang nu ligger och ladugården där vi nu har vår klinik.

Förr hade Malöga by en stor gemensam bevattningsdamm, som låg ungefär vid vår huvudentré. Ännu när Flygmotor flyttades hit upp, fanns rester av denna damm, där vi nu har parkeringsplats utanför porten.

Dammen var att döma av gamla kartor ganska stor — c:a 100 meter lång och 15—20 meter bred. Källan i Flygmotors park ligger på gränsen till den gamla dammens område och har alltså haft en vida större föregångare.

Norr om sandkullarna låg också tre torp. Två av dessa var soldattorp under Helgesgården och Nordgården och roterade vid Västgöta-Dals regemente. Det tredje

Så här såg Hallby forntida kyrka i Västergötland ut. Det finns skäl anta att Malöga kyrka såg ut ungefär på samma sätt. Murarna var uppförda av sandstensblock på fundament av grästen. Hallby kyrkas yttre mått var c:a 6 × 12 meter.

Kassaregården revs 1943 och flyttades till Forngården. Den siste arrendatorn flyttade från gården år 1920. Därefter användes huset som hostad åt lantarbetare på Alvstad gård. Utrymmet bakom den öppna dörren användes en gång som kombinerat stall och redskaps-skjul. Bakom stugan skymtar den allé som en gång ledde ned till Alvstad gård.

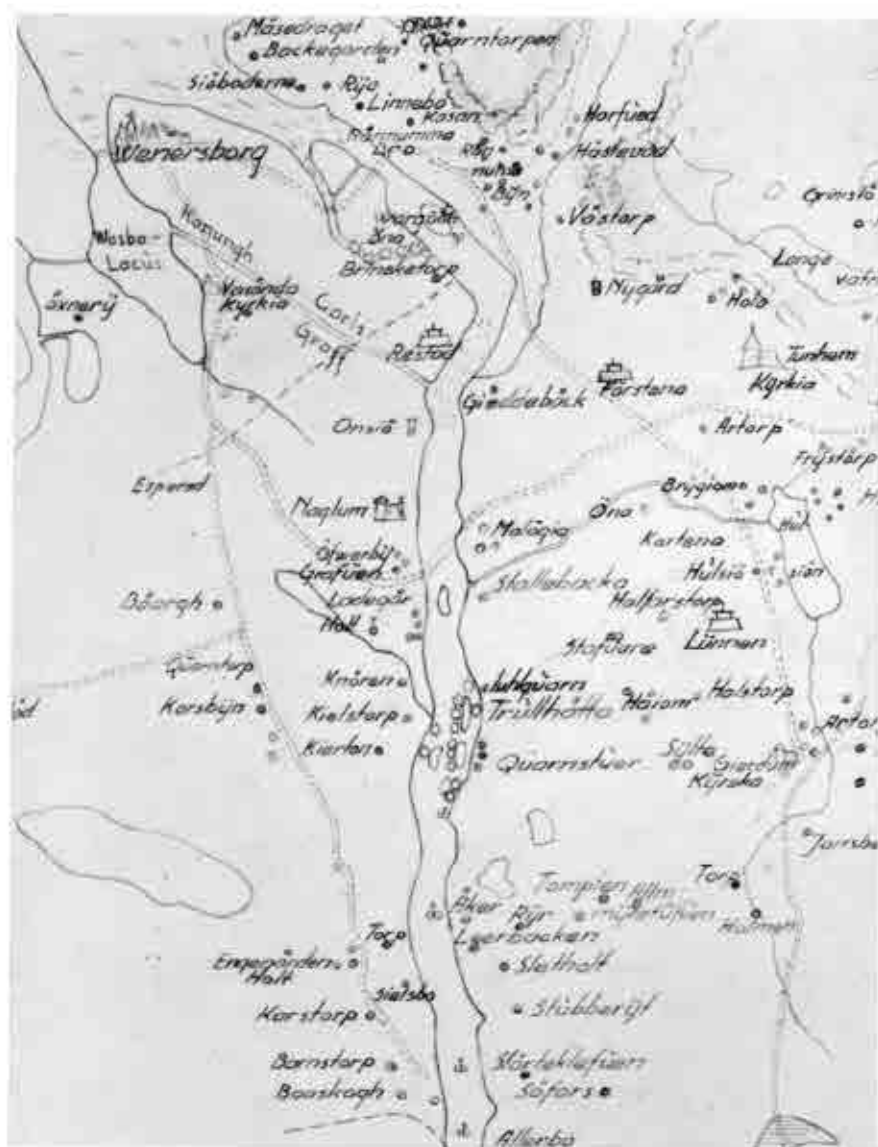
torpet tillhörde Kassaregården och utgjorde ursprungligen roteringsstom nr 33 vid Barne kompani av Västgöta Kavalleri. De tre torpen flyttades i samband med laga skifte år 1840 österut mot Bolsängen och det torp, som tillhörde Kassaregården, har nu också skänkts till Trollhättans Fornminnesförening och är uppställt intill Kassaregården.

Malöga kyrka

Malöga har också haft en kyrka. Ingen kan idag med bestämdhet säga var denna låg men man gissar på goda grunder att den låg på den plats, där SAAB nu byggt sin nya fabrik.

Malöga kyrka byggdes under kristendomens första tid i dessa trakter. Kyrkorna byggdes på den tiden ofta intill en hednisk offerplats och traditionen berättar att man här fordom offrade slavar som bundna kastades i älven. Det skall ha funnits sju sådana gamla kyrkor runt Hunneberg och de torde alla ha byggts av sten och på ungefär samma sätt.

Efter år 1234 började emellertid socknarna att slås samman till större enheter och så småningom förenades småsocknarna häromkring till Västra Tunhems socken, vars kyrka byggdes. De övriga kyrkorna, bland dem Hullsjö, Rand-

En detalj av Kettel Claessons karta av år 1651. Den visar hur den urgamla vägen ledde ner till Malöga färjeställe. Det är bitvis samma väg, som nu går förbi Saabs nya fabrik och vidare ut över fälten — en av vårt lands äldsta färdleder.

hem och Malöga kyrka, kom efter hand att överges. De förföll alltmer, stenmaterialet skingrades och till sist fanns endast traditionen om dem bevarad.

Man vågar kanske gissa att byggnadsstenarna i Malöga kyrka så småningom kom väl till pass, när ladugårdarna byggdes i Malöga by eller när förskansningar uppfördes till skydd mot danskarnas härjningar.

Krigsskådeplats

Ty många och svåra strider har utkämpats om och kring Malöga. Under det s.k. Nordiska sjuårskriget anges Malöga m.fl. gårdar ha blivit nedbrända av danskarna. År 1568 gick en dansk här, som kom från väster, över älven vid Malöga. En svensk styrka under befäl av ståthållaren i Västergötland, Bengt Gylta, drev dem tillbaka över älven vid Naglumsund. Långa och hårda stider rasade vid den tiden utmed hela Göta Älv och de stridande styrkorna på båda sidor skaffade sig proviant genom att brandskatta bönderna. Fred slöts år 1570, då Sverige första gången tvingades betala den tribut, som vi känner under namnet "Älvsborgs lösen".

Längre än till 1611 varade inte den freden. Då rasade här den s.k. Brännefejden och danske kungen Kristian IV lät bränna ned många byar bl.a. Malöga, Ladugårdsbyn och Överby, medan hans soldater "uppträtte och förtrampade all växt, hö och säd uppå marken". Dessa strider slöts med freden i Knäred år 1613, då Sverige för andra gången betalade "Älvsborgs lösen".

År 1643 var det svenskarnas tur att förklara krig mot Danmark och Göta-älvdalen fick åter känning av danskarna, som intog och brände både Vänersborg och Brätte. Under ett stillestånd 1644 uppförde svenskarna förskansningar utefter Göta Älv. Ett av de viktigaste fä-

stena anlades i Malöga. Detta krig slutade med freden i Brömsebro 1645.

Svensk-danska kriget 1657—58 berörde också dessa trakter, men de större slagen på denna front synes ha stått på andra sidan älven.

Malöga kom däremot i händelsernas centrum under det sista kriget mot danskarna 1675—79. Då var det norska styrkor under befäl av danske ståthållaren Ulrik Fredrik Gyldenlöwe som härjade i dessa trakter. Det berättas att Gyldenlöwe år 1676 lyckades ta sig över älven vid Malöga och att norrmännen brände och skövlade gårdarna och förstörde de två färjeprämar, som fanns vid Malöga. Bönderna brandskattades och blev fullständigt utarmade. För att hindra nya härjningar byggdes åter förskansningar vid Malöga och vid Gäddebäck. Resterna av dessa befästningar förstördes under arbetena med älvdiket under åren 1921—25.

Färjeläget Malöga

Största betydelsen har dock Malöga haft såsom färjeställe. Resande förslades med båtar snett över Göta Älv från Malöga (ungefär vid nuvarande gränsen mellan Saab och Flygmotor) till Naglum. Över färjestället gick en av vårt lands allra äldsta "vägar", som var förbindelse mellan det rika Västergötland och Dalsland eller Norge. Det anses att vägen och färjestället har uråldriga anor och gamla reseskildringar vittnar om att överfarten vid Malöga var ett ganska vågsamt företag. Båtarna var ranka och strömmen var på den tiden betydligt hårdare i "Naglumsund" än den är idag.

Till en början drev färjekarlarna, som bodde i Malöga by, rörelsen i egen regi. Redan på 1500-talet tycks färjetrafiken ha blivit ett allmänt intresse och uppdraget var förknippade med både skyldigheter och privilegier.

År 1657 byggdes en bro vid Rånnum, som skulle finansieras genom broavgifter. Av det skälet fick färjekarlarna i Malöga order att upphöra med färjetrafiken. De släppte inte frivilligt denna inkomstkälla och det blev bittra fejder och gräl mellan Malöga och Vänersborg. Färjetrafiken fortsatte tills utvecklingen inom kommunikationstekniken avgjorde tvisten. Ännu långt in på 1700-talet gick dock färjor över Naglumssund.

När båttrafiken på älven kom igång blev det nödvändigt med lotsar speciellt på sträckan genom Stallabacka Ström. Då slog sig några av Malögaborna på lotsyrket. Kanske var det f.d. färjekarlar, som först hade den sysslan som binäring.

En lärorik historia

Det är sålunda många näringar som under årens lopp har idkats i Malöga. Bön-

der, fiskare, präster, flottningskarlar, färjekarlar, knektar, gästgivare och lotsar har bott och arbetat på de ägor, som nu är stora industriområden. Tyvärr finns inte mycket kvar, som erinrar om deras verk. Vi som arbetar här idag har helt andra uppgifter, men vi har kanske ändå en del att lära av den sega envishet, som kännetecknade de gamla byborna. Deras gårdar skövlades och brändes, deras näringar togs ifrån dem, men byn Malöga levde vidare. Vilka mötgångar kan vi klara utan att ge tapp?

Underlag till denna artikel har huvudsakligen hämtats ur G. Lundéns bok "Trollbåttan genom tiderna". Vi tackar också stadring, Arne Arodell och landsantikvarien, dr Sven Axel Hallbäck, för värdefull hjälp.

Älvstads gårds böningshus lög där vår restaurang nu ligger. Det revs 1937. Fotot har ställts till förfogande av f.d. arrendatorn på Älvstads gård, J. L. Jonsson.

FLYGMOTORTILLVERKNINGEN

UNDER 25 ÅR

Planeringen av tillverkningen påbörjades år 1930. De två första åren gick åt till förberedande arbeten och anskaffning av maskiner, material och verktyg. Tillverkningen kom likväl igång så tidigt att ett godkänt 100-timmars tygprov med den första motorn hade körts i december 1932.

Den första motortyp, som tillverkades, var Pegasus I. Den fick i svensk version beteckningen My VI och var liksom samtliga motorer i den efterföljande My-serien konstruerad som en 9-cylindrig, luftkyld stjärnmotor. My VI hade en max. effekt av 600 hk vid 2.300 r/m, vägde 440 kg och låg väl framme i dåvarande utvecklingskede.

Denna första motortyp levererades under åren 1933—1934 och avlöstes av en serie My VII (Pegasus II). Den senare motorn (och efterföljande) skiljde sig från My VI, genom att den var utrustad med kompressor. My VI var endast försedd med fläkt. Kompressorn ökade max. effekten till 675 hk medan viktökningen endast blev ca 35 kg. My VII tillverkades i två versioner, varav den sista var avsedd för ställbar propeller, en nyhet som då började komma i bruk. Till My VII och

de fyra närmast följande motortyperna tillverkades även förgasare av typ Claudel-Hobson på licens från den engelska firmen Hobson Ltd.

Tillverkningen av My VII pågick till 1936, då bolaget tog upp tillverkning av My S2, som var avsedd till ett för dåtida

Bilden ovan visar strippingavdelningen på No-hub Flygmotorfabriker omkring år 1935. Fr.v. Henry Jersby, Thure Adolfsson, Erik Olsson, Karl Johansson, Bertil Linnarsson, Artur Persson, Arne Hällström och Thure Persson.

En luftig provbänk. Bilden är tagen någon gång omkring 1933.

förhållanden snabbt jaktflygplan Gloster Gladiator. Med denna motor kunde ungefär samma effekt utvinnas (680 hk) trots att ytterdiametern på motorn minskades och motorvikten sänktes till 445 kg.

Nästa tillverkningsobjekt, som till att börja med tillverkades parallellt med My S2, blev My III (Pegasus III). Denna

My VII

motor representerade ett stort steg framåt i utvecklingen genom att den gav en effekt av 820 hk utan större viktökning. My III vägde 475 kg. Den tillverkades under åren 1937—38.

Vid årsskiftet 1938/1939 kunde bolaget flytta in i nya lokaler vid Älvstad och såväl produktionsavdelningarna som de tekniska och administrativa avdelningarna fick nya utrymmen till förfogande. Flytt-

My III

ningen genomfördes utan större drifts-avbrott, trots att den försvårades av omläggningen från remdrift med taktransmissioner till direktdrift med elektriska motorer till varje maskin, som genomfördes samtidigt med flyttningen.

Förberedelserna för en ny motortyp var redan igång före flyttningen och några månader efter levererades de första motorerna med beteckningen My XII. De hade en max.-effekt av 920 hk och var avsedda för det tunga bombplanet B 3.

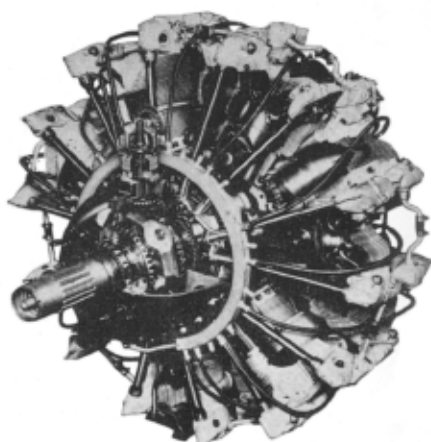

När det första ramavtalet med Kungl Flygförvaltningen trädde i kraft inträdde AB Volvo-Pentaverken i Skövde och AB Bolinder Munktell i Eskilstuna som medleverantörer och fick senare ta hand om stora delar av detaljtillverkningen. I ett senare tilläggsavtal 1942 gällande DB-tillverkningen tillkom även Wedaverken, Bröderna Söderbergs i Eskilstuna och Tönseth & Co som underleverantörer. Den sista motorn i My-serien levererades år 1942. Den kallades My XXIV och var på 980 hk.

År 1939 tog bolaget även upp tillverkning av propellrar. De första propellrarna var avsedda för skolflygplan. Det var 2-bladiga träpropellrar av typ Fixed Pitch och betecknades P 1. De började levereras år 1940. Även propellertillverkningen skedde på licens och licensgivare var The Hamilton Standard Ltd, som också lämnade licens för en 3-bladig propeller av typen Constant-Speed. Constant-Speed tillverkades i två versioner; VP 1, som var vänstergående och avsedd för flygplan B 17B och VP 2, som var högergående och monterades på flygplan B 17A och J 22.

Montering av STW C3. Montörerna heter Lenart Niklasson o. Bertil Andersson

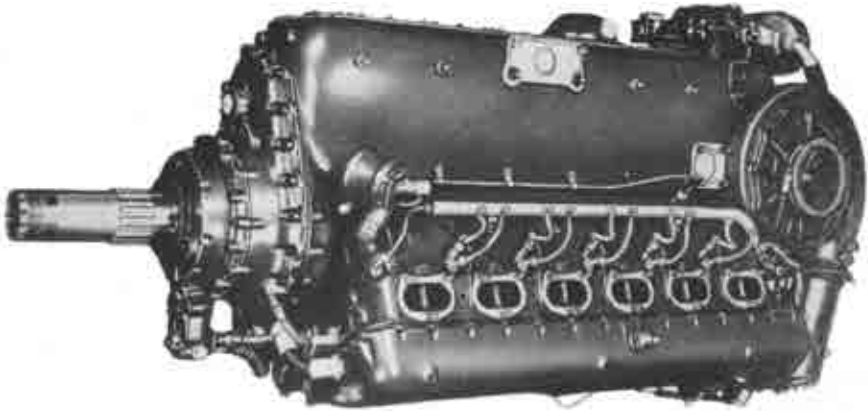

STW C3

Dessförinnan hade bolaget emellertid påbörjat arbetet med en 14-cylindrig stjärnmotor, Pratt & Whitney Twin Wasp. Denna tillverkning var inte baserad på någon licens, utan bolaget fick till sitt förfogande några originalmotorer att kopiera. Det var ingen lätt uppgift, men den lyckades och motorerna visade sig mycket tillförlitliga i tjänst.

Förberedelserna för tillverkning av STW C3, som denna motor kallades, påbörjades år 1941 och redan i mitten av 1942 kunde den första motorn provköras. Motorn hade en effekt av 1.065 hk vid 2.700 r/m och vägde 685 kg. Den levererades under åren 1943—1945. Under tillverkningens gång höjdes motorns prestanda så att den kunde utveckla en starteffekt av 1.200 hk.

Redan i mars 1943 fick bolaget en ny beställning på nästa motortyp. Flygteknikens utveckling krävde ökad motoreffekt och den motor som nu blev aktuell utvecklade 1.475 hk. Den byggdes på licens från den tyska motorfirman Daimler-Benz AG och betecknades DB-605. Motorn var vätskekyld och hade hängande cylinder-

DB-605 hade insprutningspump, som fördelade bränslet till de olika cylindrarna. Alla tidigare motortyper, som tillverkats vid Flygmotor hade förgasare.

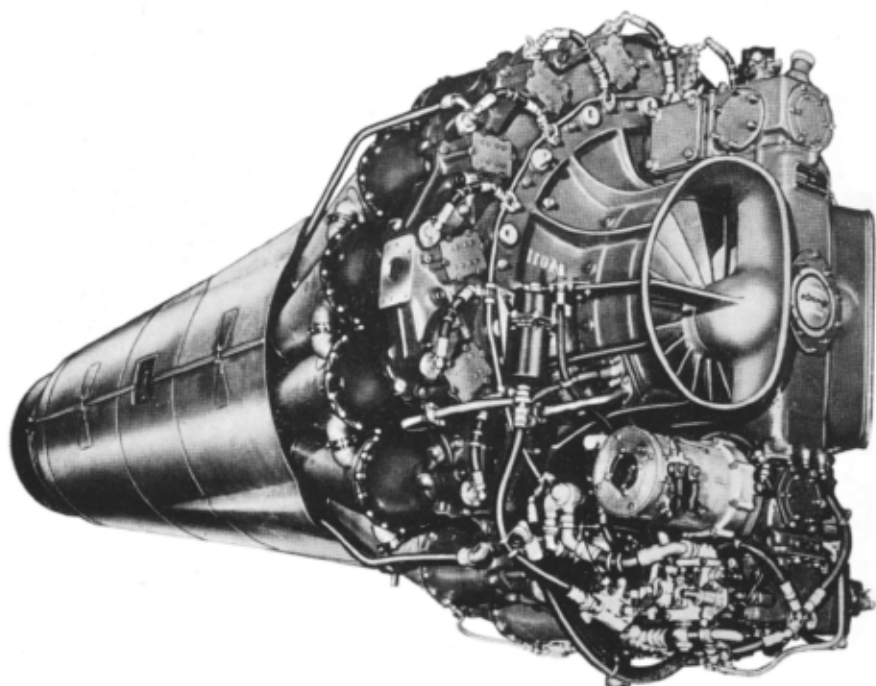
block med 12 cylindrar placerade i V-form. DB-605 tillverkades i stort antal och levererades under åren 1945—1948.

Produktionen av STW C3 och DB-motorerna skedde i en takt, som tidigare aldrig presterats. Arbetsstyrkan växte successivt för att nå en toppsiffra av 1.645 anställda 1944. De första ungarlsgårdarna byggdes 1943 för att möjligheterna skulle ökas att ge bostäder åt alla nyanställda. Verkstäderna utvidgades även 1943, då den hall, i vilken nuvarande C-verkstaden är inrymd, blev färdig. Den disponerades då till monteringshall.

DB-605 blev den sista kolvmotor för flygplan, som bolaget tillverkade. Samtidigt upphörde propellertillverkningen, som under de senaste åren pågått jämsides med motortillverkningen. De två sista propellertyperna var Hydromatic, som gjordes för flygplan B 18A och VDM. Den senare typen tillverkades på licens från Vereinigte Deutsche Metallwerke och förekom i två utföranden, dels vänstergående för flygplan J 21 och dels högergående för flygplan B 18B.

Propellermonteringen skedde i det hörn av verkstaden där ytbehandlingen nu ligger.

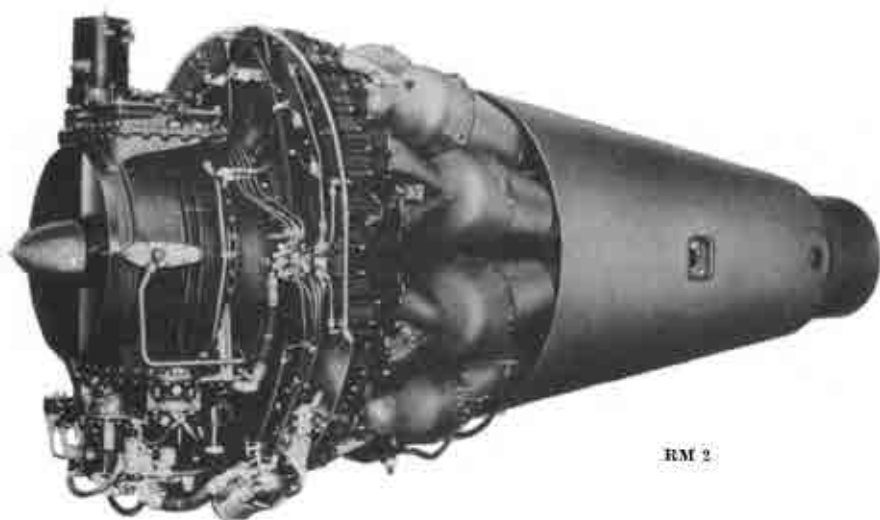
RM 1A-motorn utvecklade en maximal dragkraft av nominellt 1.500 kg vid 10.750 varv/minut. Den förbrukade då c:a 28 kg luft och 0.5 kg bränsle per sekund. När rotorn snurrade med 10.750 varv/minut utvecklade turbinen c:a 6.250 hästkrafter och kompressorhjulet hade en periferihastighet av 443 meter/sekund.

Under krigsåren skedde en oerhörd utveckling på det flygtekniska området. Reaktionsmotorn, som i princip var känd sedan 1930-talet, utvecklades till en fullt flygvärdig motor och därmed kunde flyghastigheter, som man tidigare endast drömt om, uppnås.

År 1946 träffades ett licensavtal med The de Havilland Engine Co i England om tillverkning av Goblin, som skulle bli den första svenska reaktionsmotorn.

Den första Goblin-motorn (RM 1A) blev färdig för provkörning under senare delen av 1948 och serietillverkning i full skala kom igång i början av 1949. Denna

motorserie var jämförd den tillverkningskapacitet, som bolaget då hade uppnått, ganska liten. Nästa motortyp planerades därför redan innan RM 1A-tillverkningen kom igång och innan dessa motorer slutlevererats började Ghost (RM 2), som också byggdes på licens från The de Havilland Engine Co, tillverkas. Flygvapnets beställning av Ghost blev genom senare tilläggsbeställningar så stor att denna tillverkning ännu inte är avslutad. Den första motorn levererades i mars 1951. Den version av Ghost, som inledde serien och som ännu bygges är avsedd för flygplan J 29.

RM 2

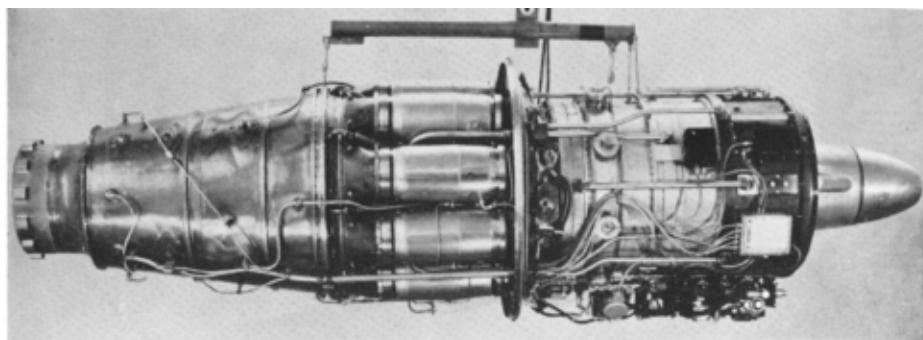
Under åren 1952—1953 byggdes dessutom Ghost-motorer (RM 2A) av delvis annat utförande, vilka var avsedda för flygplan J 33.

Ghost blev sedermera utrustad med efterbrännkammare, som gjorde det möjligt att ytterligare höja motorns prestanda. Efterbrännkammartillverkningen påbörjades 1954.

Vid slutet av 1952 undertecknades ett licensavtal med Rolls-Royce om tillverkning av den motortyp, RM 5, som inom kort skall börja levereras. Licens finns även för ytterligare en Rolls-Royce-motor. Dessa båda motorer är vida större och kräver fler arbetstimmar vid tillverkning än någon av de motortyper som Flyg-motor tidigare byggt.

RM 5

UTVECKLINGSARBETEN PÅ FLYGMOTORER

Trots att Flygmotor sedan starten tillverkat motorer på licens från utländska motortillverkare, har det visat sig nödvändigt att göra egna utvecklingsarbeten på motorerna och modifieringar, som betingats av svenska förhållanden. Nödvändigheten att arbeta med svenskt material har även medfört ingående undersökningar, innan detta material kunnat användas i motorerna.

Flygvapnet har alltid strävat att få licenser på motorer, som legat väl framme i utvecklingen. De motortyper, som kommit ifråga för tillverkning har därför varit så nya att licensgivarna själva haft liten erfarenhet av dem. Intensiva utvecklingsarbeten har ännu pågått och Flygmotor har fått deltaga i dessa.

Utvecklingsarbetena på licensmotorer har sedan reaktionsmotortillverkningen börjat, nått så stor omfattning att en stor del av det motorlaboratorium, som byggdes för utveckling av egna konstruktioner, nu används för utveckling av licensmotorer. Dessa arbeten sker i intimt samarbete med licensgivarna och ett rikt utbyte av erfarenheter förekommer.

Resurser för att utföra sådant utvecklingsarbete är numera en av förutsättningarna för att man skall kunna åtaga sig och få licenser på de allra senaste typerna av motorer.

Under årens lopp har dessutom gjorts utvecklingsarbeten på en del nykonstruktioner. Detta arbete började redan 1936 då utveckling av en 9-cylindrig stjärnmotor med slidventiler påbörjades. Motorn hade ursprungligen konstruerats av en ungrare vid namn Sklenar.

Initiativtagare till att utvecklingsarbete med denna motor igångsattes här var

direktör Axel Wenner-Gren, som redan tidigare igångsatt arbeten med denna motor tillsammans med den på den tiden välkända automobilfirman Mathis i Frankrike. Från denna firma erhöles en mindre provmotor (Mawen) av detta utförande, vilken skulle ligga till grund för

Ovan en bild av det projekt, som STAL och Flygmotor gemensamt bearbetade.

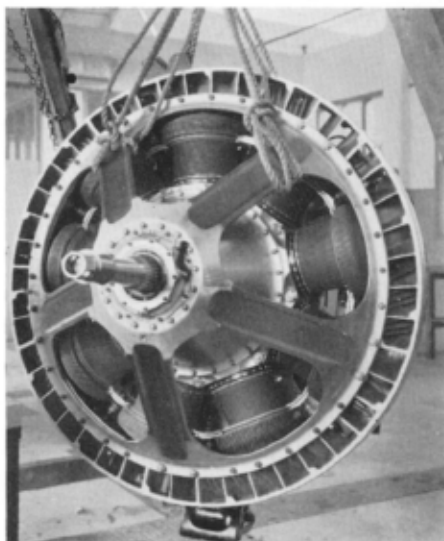
konstruktion av en större motor. En provmotor med en effekt av 100 hk tillverkades och utprovades fram till år 1939. Provmotorn fungerade tillfredsställande, men gav inga påtagliga prestanda utöver vad de konventionella ventilmotorerna presterade. Projektet lades ned vid krigsutbrottet då Flygmotors alla resurser erfordrades för produktionen.

Framtagande av ritningsunderlag för STW C3-motorerna bör också räknas bland egna utvecklingsarbeten. Det gällde att från två nya och tre skadade amerikanska motorer, som ställdes till förfogande av Kungl Flygförvaltningen, få fram ritningar för tillverkning av en exakt lika motor med motsvarande prestanda. Inga uppgifter kunde fås från originaltillverkaren. Arbetet kom därför att bestå i att rita av detaljerna, bestämma materialtyper och värmebehandlingsprocesser etc. Motorn innehöll dessutom detaljer med sådan utformning att ingående undersökningar av tillverkningsmetoder måste utföras.

Arbetet med denna motor påbörjades vid årsskiftet 1940—41 och den första provmotorn kördes i augusti 1942. Stora svårigheter återstod dock att övervinna innan leverans av motorer kunde komma igång i slutet av 1943.

Under arbetena med STW C3 märktes ett starkt behov av ett motorlaboratorium och det beslutades 1941 att ett laboratorium skulle byggas för utprovning av kolvmotorer.

I början av 1943 påbörjades konstruktion av en 24-cylindrig stjärnmotor med en effekt av 2.200 hk. Projektet kallades MX. Encylinderprov för denna motor började köras hösten 1944 och en 6-cylindrig provmotor var nästan färdig, då arbetet stoppades på grund av att motorutvecklingen under sista världskriget gick i en helt annan riktning. Konstruktionsarbetet måste därför inriktas på helt nya motortyper.

SA betecknades det intressanta objekt, som började utvecklas år 1936.

Flygmotor fick då i uppdrag att konstruera en reaktionsmotor med en dragkraft av 1.500 kilopond. Motorn skulle vara försedd med radialkompressor, då Flygvapnet ansåg att Flygmotor hade de bästa erfarenheterna av sådana kompressorer. Samtidigt fick STAL i Finspong i uppdrag att konstruera en motsvarande motor med axialkompressor. Flygmotors projekt kallades R-102 och provkördes i januari 1947.

Det skedde en mycket snabb utveckling inom flygmotortekniken på denna tid och det visade sig snart nödvändigt att konstruera motorer med dubbelt så stor dragkraft. Såväl STAL som Flygmotor fick släppa sina projekt och börja med större motorer.

Utvecklingsarbetena med reaktionsmotorer visade att de tidigare provningsresurserna inte var lämpliga för sådana motorer. Flygmotor började därför pla-

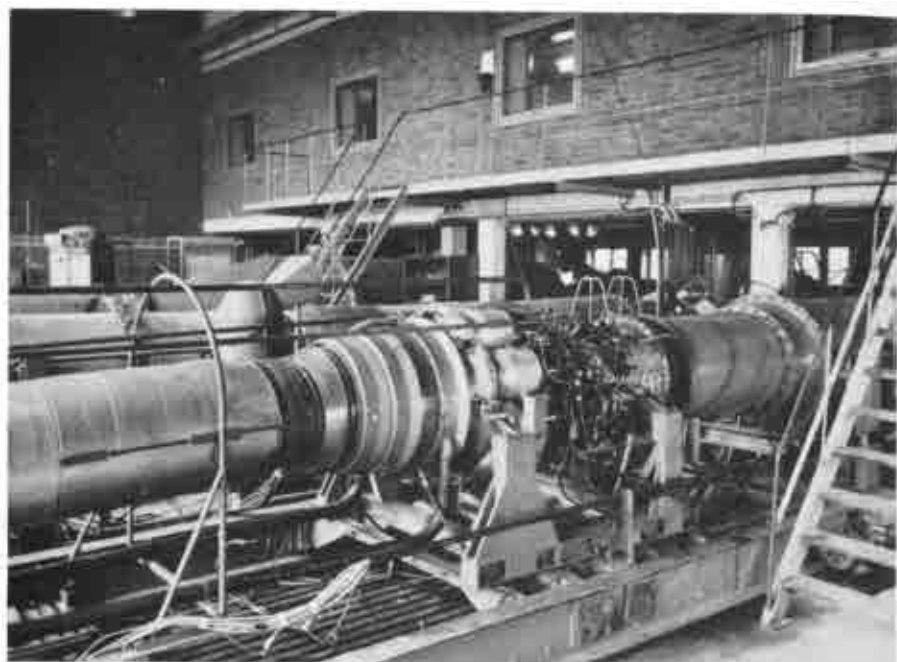

Bild från en provningshall med ramrigger i högtryckslaboratoriet.

nera ett nytt motorlaboratorium avsett för reaktionsmotorer. Problemet var därvid att få tillgång till de väldiga luftkvantiteter, som erfordras i ett sådant laboratorium. Lösningen blev ett luftmagasin nedsprängt i berg. Tillräckligt homogent berg fanns söder om verkstäderna och den omständigheten bestämde var motorlaboratoriet skulle ligga. Anläggningen fick också en ånganläggning med en ångturbin på 16.000 hk för utprovning av kompressorer. Byggnadsarbetena påbörjades 1949 och laboratoriet togs i bruk vid årsskiftet 1951—52.

Anläggningen visade sig mycket ändamålsenlig speciellt genom det lyckliga valet av anordning för tryckluftförsörjning och gav provningsförhållanden, som inte kunde uppnås på något annat håll i

landet. Av den anledningen kom laboratoriet att utökas med en vindtunnel för överljudshastighet. Denna var ursprungligen avsedd för ballistiska undersökningar och utgör nu kärnan i det aeroballistiska laboratoriet. Vindtunneln används numera även för aerodynamiska undersökningar av flygplansmodeller.

Under denna tid konstruerades dessutom en mindre motor avsedd för robotvapen. Några provmotorer färdigställdes och provkördes, men arbetet måste därefter läggas åt sidan i avvaktan på robotvapnets vidare utveckling.

Konstruktionsarbetet med de tidigare nämnda större reaktionsmotorerna bedrevs fortfarande parallellt på STAL och Flygmotor fram till 1950, då man insåg att dessa arbeten var av sådan omfattning att

man inte längre kunde driva fram två projekt samtidigt på två olika företag.

Flygvapnet bestämde därför att arbetet skulle fortsättas med STAL:s projekt. Denna motor, som hade axialkompressor, ansågs ha störst förutsättningar för fortsatt utveckling. En motsvarande övergång från radial- till axialkompressorer har även skett utomlands.

Flygmotors projekt R-201 lades sålunda ned och STAL och Flygmotor skulle tillsammans slutföra utvecklingsarbetet med axialmotorn, varvid Flygmotors nya laboratorium skulle utnyttjas.

För att vinna tid gjordes tidigt förberedelser för att ta mot denna motor i produktionsavdelningarna. Samtidigt undersökte Flygvapnet möjligheterna till en licenstillverkning för att ha ett alternativ

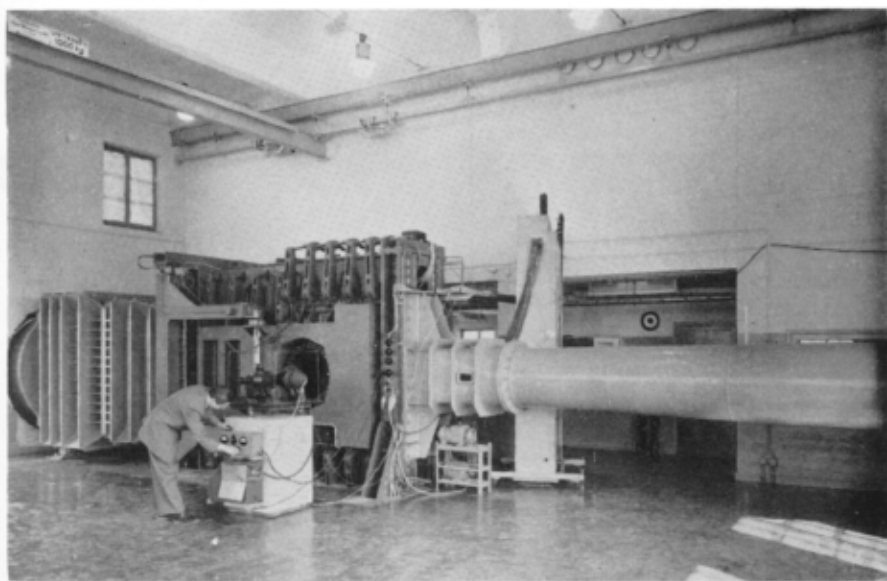
Mot slutet av 1952 hade Flygvapnet ett licensavtal klart med Rolls-Royce och

man stod i valet mellan att försöka få fram den svenska motorn i tid till nästa flygplantyp eller att åter börja bygga på licens. Efter en omfattande undersökning av det svenska projektets möjligheter beslöt Flygvapnet att välja licenstillverkning av Rolls-Royce motor, som vid den tidpunkten redan var utprovad. Det svenska projektet lades ned.

Denna utveckling betydde en avsevärd nedgång i motorlaboratoriets verksamhet. För att utnyttja befintliga resurser utökades laboratoriet med en aerodynamisk avdelning. Samtidigt fick man nya uppgifter att lösa på helt nya motortyper, som krävde synnerligen omfattande provningsutrustningar.

I samband med arbetet på det nedlagda projektet pågick utvecklingsarbeten med en efterbrännkammare. Detta arbete och

Vindtunnel för överljudshastigheter i det aeroballistiska laboratoriet.

FLYGMOTORER 1930—1955

Effekt:
600—980 hk

S 6 B (My VD)

J 8 (My S 2)

B 4 (My VII)

B 3 (My III, XII och XXIV)

My-motorer användes även i flygplan
Tp 2 A, S 5, S 9, B 5, B 17 B och Tp 9

1930

MY

1942

S 18

J 22

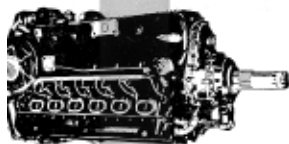

Effekt:
1065 hk

1942

STW C3

1946

Effekt:
1475 hk

B 18

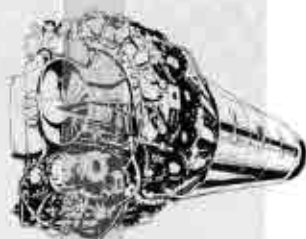
J 21 A

1945

DB - 605

1948

Dragkraft:
1300 kp

A 21 B

J 28 B

1949

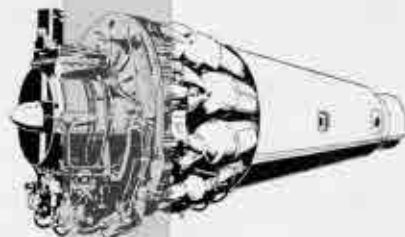
RM 1A

1952

J 26

J 33 (RM 2 A)

Dragkraft:
2300 kp

1952

RM 2

RM 2A

1955

Dragkraft:
Drygt 2000 kp

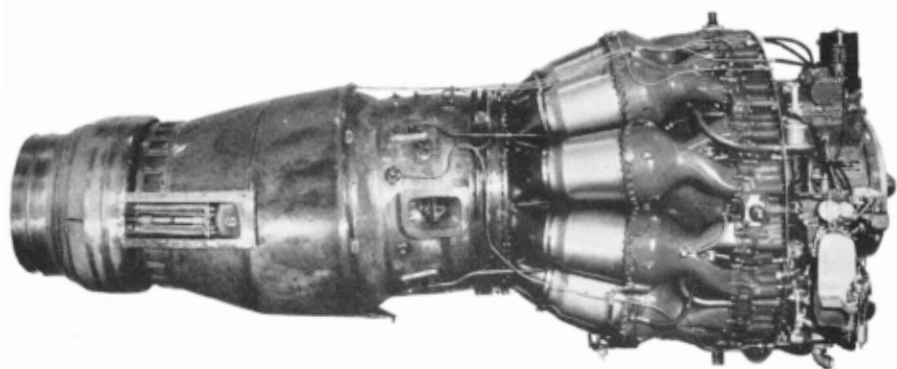
A 32

En reaktionsmotors dragkraft mätes i kilopond (kilogram). Man kan däremot inte säga att den utvecklar en viss effekt, men om flygplanets hastighet och motorns dragkraft vid denna hastighet är kända, kan en likvärdig effekt beräknas. Dessa blå fält motsvarar beräknad max-effekt i proportion till de effekter, som angetts med blå staplar för kolvmotorerna.

1955

RM 5

En RM 2-motor utrustad med efterbrännkammare (ebk)

UTVECKLINGSARBETEN . . .

konstruktionsarbete med ett tillhörande bränslesystem utfördes vid Flygmotor.

När RM 2 senare skulle utrustas med efterbrännkammare, visade det sig lämpligt att till denna använda detta bränslesystem.

Detta utvecklingsarbete har resulterat i att en version av flygplan J 29 nu utrustas med svenska efterbrännkammare. Dessutom har en licens på bränslesystemet sålts till en amerikansk firma.

Efter flygets enorma utveckling under kriget antog man att privatflyget skulle genomgå en motsvarande snabb utveckling, som skulle skapa förutsättningar för tillverkning av motorer till sportflygplan.

Flygmotor började därför 1945 att konstruera en 4-cylindrig luftkyld flygmotor "Trollet", med en effekt av 145 hk. Privatflyget utvecklades emellertid inte så som beräknats och avsättningsmöjligheterna blev inte så stora att en lönsam tillverkning kunde startas.

Efter några år uppstod ett behov av luftkylda motorer för fordonsdrift, varför Trollet vidareutvecklades för att passa ett

sådant ändamål. Detta utvecklingsarbete har nu resulterat i att en produktionsserie lagts upp av den 4-cylindriga motorn. Samtidigt har även en 6-cylindrig version utvecklats.

För närvarande pågår projektering och framtagande av experimentexemplar av helt nya motortyper. Dessa arbeten ställer stora krav på utvecklingsavdelningarna, som även i fortsättningen kommer att få ständigt nya och intressanta uppgifter.

*

LEVERERAD EFFEKT

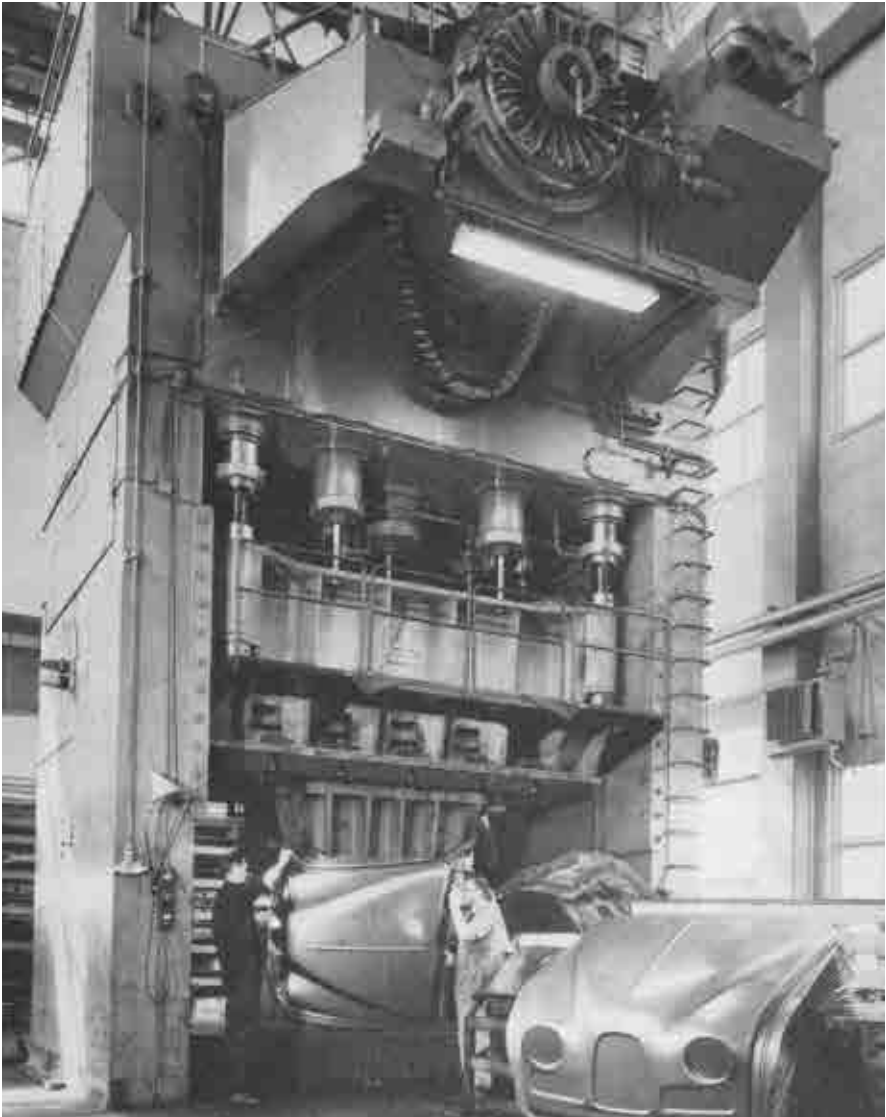
Om man för varje verksamhetsår räknar samman max-effekten på de motorer, som levererats, får man en ganska talande bild av Flygmotors och motorteknikens utveckling:

År 1935 levererades	20.000 hk
År 1940	88.000 hk
År 1945	167.000 hk
År 1950	1.163.500 hk

(Den sista siffran gäller reaktionsmotorer, varvid dragkraften "översatts" till jämförligt antal hk).

SAAB för 50 år sedan

Några bilder från SAABs produktion för 50 år sedan. Bilproduktionen startade år 1950 med 1.200 producerade bilar och 1960 var produktionen 28.000 bilar.

Från pressverkstaden där plåt mellan 0,9 och 2 mm pressades till bilens olika delar.

Antalet anställda var år 1960 cirka 2.750 varav 650 i Göteborg. SAAB 96 introducerades år 1960 och SAAB 95 (kombi) 1959. För den lite mer sportige fanns ju också möjlighet att köpa SAAB Granturismo 750.

Bilens karosseri, tak, golv, hjulhus mm sätts samman.

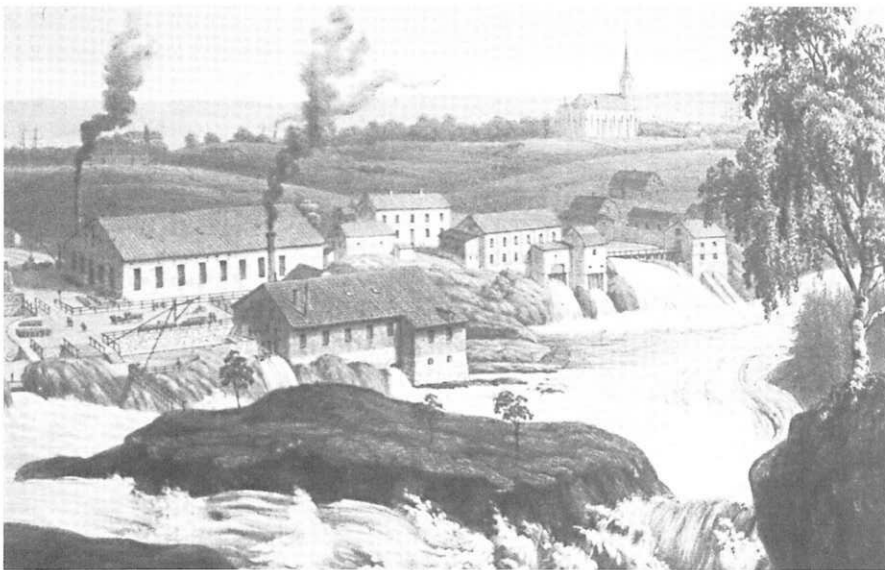

Slutmonteringen har cirka 40 stationer och en ny bil rullar av bandet var fjärde minut.

Arbetareupproppet vid Önans trämassefabrik 1868

Uppsats vid Göteborgs Universitet av Lars Andrée (1968), lätt bearbetad.

Avsikten med denna uppsats är att utreda och källkritiskt granska en tidig händelse i den svenska arbetareklassens historia, som är tämligen obekant för både vetenskapen och den historiskt intresserade allmänheten. Upploppet vid Sveriges första trämassefabrik vid Önans i Trollhättan firar i år också 145-årsjubileum vilket gör det speciellt uppmärksammat. Notabelt är för övrigt att de tidigare strejkerna i den svenska arbetareklassens historia är påfallande dåligt uppmärksammade av forskningen. Vad som hittills skrivits om Önansupproppet har gjorts av framstående bygdehistoriker men tidigare har inget specialarbete presenterats. Jag har under arbetets gång funnit att händelsen är väl värd att uppmärksammas.

Önans Trämassefabrik anlades år 1857 av Rosendals fabrikers aktiebolag och var det första träsliperiet i Sverige. Bilden från 1872 då arbetsstyrkan var 130 personer. Gamla fabriken, närmast, hade nio slipmaskiner och nya fabriken hade tio slipmaskiner.

Uppsatsen bygger främst på de primära källor som finns kvar från tiden för upploppet, nämligen kommunalstämmе- och kommunalnämndsprotokoll samt domböcker. Dessa har källkritiskt granskats och jämförts med notiser och kapitel i de arbeten som under åren utgivits om Trollhättan och dess historia.

De problem som jag främst har intresserat mig för inom ämnets ram är bakgrunden till upploppet samt den efterföljande rättegången. Vad gäller bakgrunden har frågeställningen helt enkelt formulerats: Varför inträffade upploppet? I samband med rättegången har min främsta frågeställning varit: Varför utdömdes så hårda straff att man t. o. m. på den tiden reagerade för dem?

I övrigt har jag sökt anknyta upploppet till den allmänna utvecklingen i landet vid denna tid. Dessutom har jag emellertid funnit det lämpligt att ge en ganska utförlig skildring av själva händelseförloppet. Detta för att upploppet är okänt för de flesta och att det utan förloppet blir ganska svårt att förstå mina resonemang. Slutligen har jag studerat upploppets följd och då främst ställt frågan: Kom upploppet att betyda något för arbetarnas villkor i Trollhättan?

Nödår i Sverige i slutet av 1860-talet

”I november 1867 sedan det konstaterats att årets spannmålsskörd slagit gruvligen fel utgick från länsstyrelsen en cirkulärskrivelse till kommunerna där dessa uppmanades vidtaga åtgärder för att lindra den nöd som sannolikt skulle komma att drabba de fatiga och arbetslösa ...”

”..Den felslagna skörden 1867 följdes av ännu ett år, det svåraste i mannaminne. Nöden blev skriande. Landshövdingen i länet som tidigare bekymrat sig över den stigande välmågan och den därmed följande lyxen fick i sin femårsberättelse för åren 1866-1870 anslå ett nytt tonfall: Redan på hösten samma år började en allmän nöd visa sig i de mellersta och södra delarna av länets fasta land och på öland. Det var i synnerhet den lösa arbetarebefolkningen som råkade i trångmål emedan arbetstillfällena minskade, arbetslöserna nedsattes och de flesta levnadsförnödenheter stego i pris, spannmålen till nära två gånger det vanliga.”

Denna skildring av situationen för folket under nödåren 1867-68 görs av Knut Pettersson i sin biografi över fadern den svenske bondepolitikern Alfred Pettersson i Påboda. Skildringen gäller visserligen Kalmar län men ändå är den typisk för denna tid och kunde likaväl gälla Trollhättan eller någon annan del av Sverige.

Skörden hade nämligen under 1867 slagit fel och eftersom man på den tiden sällan garderade sig mot missväxt fick denna katastrofala följd. Skördeutfallet detta år var det lägsta på många år. Missväxtens orsak var extrema väderleksförhållanden och den kom att sträcka sig ända till 1869. Den dåliga skörden drabbade främst Norrland men

även de södra delarna av landet råkade i svårigheter. Sverige var på denna tid exportör av spannmål. Trots detta var kommunikationerna dåliga och gjorde det svårt att forsla spannmålen från överskottsområden till där den bäst behövdes.

Som synes av det inledande citatet var det främst arbetarna i de nya industrierna som drabbades av missväxten. Överallt fick kommunalmän anmodan från länsstyrelserna att ordna offentlig utspisning av de fattiga och hårdast drabbade. I många kommuner räckte emellertid inte ens denna hjälp till utspisning åt alla. Fattigvården var också mycket dåligt utvecklad och de hatade fattigauktionerna var vanliga företeelser. Jordbrukets underklasser drabbades jämte arbetarna hårdast. Resultatet av nödåren kom snart att visa sig. I befolkningsstatistiken infördes dystra siffror. Åren 1868 och 1869 var jämte år 1880 de enda år under senare hälften av 1800-talet som redovisade en folkminskning i Sverige. Minskningen var följd av både en stor emigration och en stor dödlighet. Enligt statistiska centralbyråns beräkning kunde av missväxten orsakade dödsfallen inom landet i dess helhet antas uppgå till flera tusen. De höga emigrationssiffrorna berodde som tidigare nämnts också på den dåliga konjunkturen. ”Då drivs de i höjden samtidigt som de skriande sociala motsättningarna framträder med stor skärpa” skriver Albin Widen i sin emigrationsavhandling ”Vår sista folkvandring” ganska träffande. Widen lämnar och siffror över emigrationen som belyser det hela:

Emigration från Sverige (antal personer)

1854	4.243
1860	348
1866	7.206
1867	9.334
1868	27.024
1869	39.064
1870	20.003

Följden av dåliga konjunkturer och emigration blev givetvis en svår nöd i bland befolkningen i de lägsta klasserna. Sjukdomar bättrade på den förtvivlade situationen och oron och misnöjet började breda ut sig lite här och var. Motsättningarna mellan arbetarklassen och den nya medelklassen framträdde också allt skarpare. Widen lämnar en belysande skildring av vad en huvudstadstidning skrev 1868:

”Hovet dansar, societeten dansar, vinerna strömmar, kapunerna släpper till sina unga liv ... Pengarna sätts i rörelse. Måtte några av dem komma ned till Kalmar län där mitt under det att dansmusiken ljuder häruppe barn och fullvuxna bedja om bröd till deras röst tystnar och deras liv slocknar ...” Under de svåra förhållanden som många levde i i slutet av 1860-talet var många gånger den enda utvägen för arbetarna strejker och upp-

lopp. Under åren 1867-69 förekom också mängder av upplopp och liknande runt om i landet. Antalet personer som dömdes för stöld och liknande brott steg till mycket höga siffror. Från 1866 till 1868 var det ungefär en fördubbling. Ture Nerman har i sin bok Svensk arbetarrörelse under 100 år kartlagt strejker och liknande händelser och kommit fram till att under 1868 förekom minst fyra större arbetsnedläggelser. I samma bok skriver Nerman: "Med 1860-talet börjar överhuvudtaget arbetsnedläggelserna komma tätare och det blir omöjligt att notera dem alla. Bland notabla strejker och upplopp i Västsverige 1868 nämner Nerman en byggnadsarbetarestrejk i Uddevalla och upploppet vid Önans i Trollhättan. Nermans uppgifter bestyrks av tidningsuppgifter från den tiden där man på flera håll noterar den ökade oron bland arbetarna och jordbrukets underklasser. Ett av de upplopp som alltså på flera håll nämns bland de största detta år var det vid Önans trämassfabrik i Trollhättan den 14 mars och som här skall behandlas.

Trollhättan 1868 - en ort i utveckling

Innan själva upploppet behandlas måste en blick på platsen för det hela, Trollhättan, ges. Vad var Trollhättan i slutet av 1860-talet?

Trollhättan var vid denna tid en helt ung skapelse och ett samhälle stätt i snabb expansion. Även om planer på bebyggelse och kanalbyggen vid och kring trollhättefallen

Önanområdet omkring år 1862. Gamla fabriken ligger bakom det ljusa huset och nya fabriken är ännu inte byggd. Bilden tagen från det nybyggda kyrktornet av Dahlöf.

funnits sedan 1500-talet hade inget hänt som knuffade utvecklingen framåt förrän år 1800. Detta år hade den nya slussleden förbi fallen blivit färdig. Efter denna milstolpe i Trollhättans historia hade emellertid samhället expanderat i en allt snabbare takt. 1844 stod en ny slussled färdig att tas i bruk och Trollhättan började nu bli ett känt namn runt om i landet. Genom slusslederna hade samhället fått mycket goda kommunikationer. Detta i förening med tillgången på energi i form av vattenkraft gjorde att industrigrundare nu började visa intresse för det lilla samhället vid Göta Älv. I maj 1847 började uppförandet av vad som senare skulle bli världsföretaget NOHAB, och under 1850-talet sökte allt fler industrimän mark längs stränderna av Göta Älv. Befolkningen steg nu hastigt i Trollhättan. 1850 räknade man 1.200 innevånare och tio år senare var det 1.800. Den utgjordes till största delen av arbetarna vid industrierna och de små sågar som sedan länge funnits vid älven. År 1857 kom en ny större industri till Trollhättan. Rosendals AB i Mölndal började på Önan bygga Sveriges första trämassfabrik. Det var vid denna fabrik som upploppet bröt ut.

Befolkningen kom under 1860-talet att stiga allt mer i Trollhättan. Werner Johnsson har gjort en sammanställning av folkmängden i sin bok *Stranna och Strannas barn*.

1860	1.871	innevånare
1865	2.147	”
1866	2.224	”
1869	2.583	”
1875	3.148	”
1879	3.704	”

Belysande är att Trollhättan vid ingången av år 1863 med sina närmare 2.000 innevånare var större än flertalet av rikets städer. I och med expansionen på 1850-talet började man allmänt tala om att Trollhättan borde bilda egen församling, och 1857 skiljdes Trollhättan från Gärdhems församling och blev sin egen. Den förste kyrkoherden blev Per Magnus Åberg. I och med att församlingen grundades fick Trollhättan också egen sockenstämma och sockennämnd och efter kommunalreformen 1862 kallades de kommunalstämma och kommunalnämnd.

Industrialiseringen och expansionen skapade emellertid dittills okända problem i Trollhättan. Fattigdomen i den nya församlingen var stor och den sociala standarden bland arbetarna låg. Dessutom hemsöktes Trollhättan med jämna mellanrum av epidemier som skördade många offer. Samhället hade visserligen haft en fattigvårdsinrättning sedan 1842 men denna hade inte utträttat något mer anmärkningsvärt. Gustav Lunden skriver i *”Trollhättan genom tiderna”* mycket belysande om fattigvården: *”... under förutsättning att den behövande var bofast och oförskyllt råkat i svårigheter. Humanitet mot sköteslösa och samhällsskadliga element var ännu något okänt”*. Under 1860-talet

Trollhättan år 1871. I förgrunden Prins Oscars skola och till vänster Grand Hotel. Till höger om hotellet ligger "Klubben", där oroligheterna ägde rum.

hade befolkningen ökat snabbare än någonsin och svårigheterna för kommunalnämnd och kommunalstämma att vidta åtgärder var större än någonsin inte minst därför att man hade ont om pengar. De allmänt dåliga tiderna drabbade givetvis också Trollhättan. Vilka styrde då Trollhättan vid denna tid? När kommunalnämndsledamöter och kommunalstämmeledamöter skulle tillsättas gick man efter den s. k. fyrskalan. Detta innebar att kanalbolaget som var den ojämförligt största skattebetalaren i församlingen kom att inneha inte mindre än 1.500 röster. Bolaget avgjorde under lång tid så gott som ensamt de kommunala besluten i stämman. Annars var det kommunalnämnden som styrde och dess åtgärder tillstyrktes i regel av kommunalstämman. I nämnden var en av grundarna till NOHAB patron C. O. Holm såväl ordförande som sekreterare och kassör. Detta innebar att Holm fick ett mycket stort inflytande över Trollhättans affärer och de kom att skötas från NOHABs kontor.

De stora inkomstkällorna i Trollhättan vid denna tid var skatter från företag som kanalbolaget, Önans trämassfabrik och NOHAB. De bägge sistnämnda industrierna hade visserligen en del röster när de betalade skatt men det bör än en gång betonas att när meningarna skiljde sig kunde de inte hindra kanalbolaget från att driva sin vilja igenom. Ett bra exempel på detta är när kanalbolaget utfärdade nya tomtregler för samhället. En het strid uppstod år 1865 som reglerna. Befolkningen hade fått en talesman i kyrkoherde Åberg men det hjälpte inte. Direktionen för kanalbolaget förklarade bara att man hade rätt att förfara enligt lag och ordning med tredskande tomtinnehavare och befolkningen måste svälja förtreten och rätta sig efter bolaget.

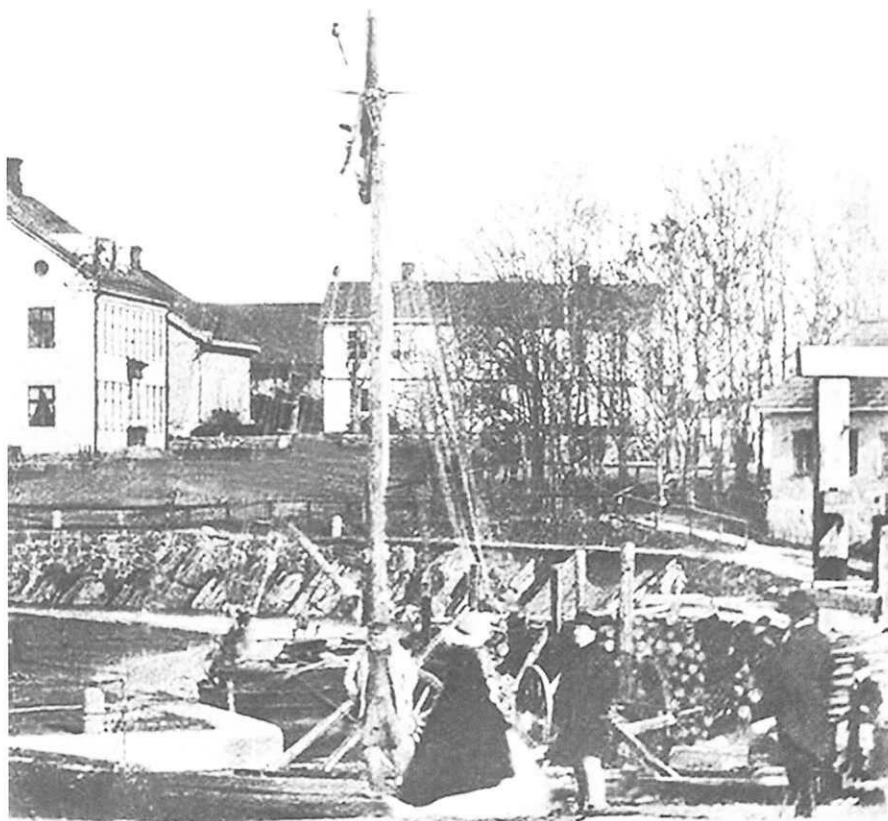
En annan stor inkomstkälla vid denna tid var brännvinsmedlen. Församlingen hade en egen brännvinsbutik som sköttes av en kommunalt anställd.

Händelseförloppet

Meningarna om vad som hände på torget i Trollhättan och på den s. k. klubben (en lokal för samhällets honoriatores) på aftonen den 14 mars 1868 var helt naturligt redan vid rättegången som följde mycket delade. Främst hade man givetvis olika mening i skuldfrågan men även själva händelseförloppets detaljer skiljer sig ganska markant i vittnesmål och förhör. Vissa huvuddrag har emellertid kunnat utskiljas både i domsagens protokoll och hos de författare som sysslat med ämnet. De fylligaste skildringarna av händelseförloppet har lämnats av Gustav Lunden i "Trollhättan genom tiderna" samt av Sten Söderberg "Saga och Teknik". Werner Johnsson berör i sina böcker händelsen mer i förbigående och förefaller ha stött sig på Lundens skildring. En viktig skildring har också lämnats av dåvarande kyrkoherden i Trollhättan Per Magnus Åberg vilken har publicerats av Werner Johnsson i Lignells bok "Elfsborgs län under 100 år."

Redan i februari hade disponenten vid Önan D. O. Francke från Göteborg sänkt lönerna för vissa arbetare sysselsatta med kapning från 2 Rdlr per dag till 1.50 per dag. Då disponenten något senare varit i Trollhättan hade han uppvaktats av en deputation från arbetarna som vädjat om att de skulle få behålla sina löner. Francke hade emellertid kört dem på porten utan att ge med sig något. Denna händelse som inte kom fram vid rättegången omvittnas av kyrkoherde Åberg i hans skildring. Både Lunden och Söderberg nämner den. Några dagar innan den 14 mars hade förvaltaren vid Önan Gustav Hedlund fått ett nytt meddelande från Francke om lönesänkning. Denna gång skulle ett antal arbetare få nedsättning från 1.25 Rdlr till 1.10. Detta hade kommit till arbetarnas kännedom och på kvällen den 14 mars när arbetet var slut för dagen sändes en deputation till Hedlund för att förmä denne att skriva till Francke i saken.

Förvaltare Hedlund lovade då arbetarna att ingen lönesänkning skulle ske nästkommande vecka och att han snarast möjligt skulle kontakta Francke. Hedlund uppgav själv vid förhören att han haft besök av två representanter för arbetarna och att han lovat dem att ingen lönesänkning skulle ske innan han kontaktat Francke om han så med egna medel skulle betala mellanskillnaden. De bägge arbetare som talat med Hedlund verifierade dennes ord. De bägge arbetarna lämnade därefter Hedlund och begav sig för att meddela de övriga om Hedlunds svar. Gustav Lunden menar sedan att arbetarna inte litade på Hedlunds löfte och säger att de beslöt sig för en demonstration. Han får här stöd av Sten Söderberg: "Arbetarna litade emellertid inte på löftena utan beslöt tåga upp till torget och där söka honom (Hedlund)".

Från vänster vårdshuset, handlande Pettersson hus och i bildens mitt den sk "Klubben". Bilden från 1860-talet. När klubben, som ägdes av NOHAB, stormades under demonstrationen slogs åtta dörrar in och 28 fönsterrutor krossades. Patron Holm på NOHAB begärde ingen ersättning för det förstörda.

Kyrkoherde Magnus Aberg skildring säger emellertid inget om någon demonstration. Åberg menar istället att arbetarna var nöjda och lovade fortsätta arbetet. De tågade hemåt under sång som sed var bland Trollhättans arbetare. Flera vittnen och även de åtalade bestyrker vid rannsakingen den 15 mars och den 7 april att avsikten inte var att demonstrera. En av arbetarna uppger att man skulle tåga till torget och där skingras. Även förvaltare Hedlund uppger vid sitt första vittnesmål att "arbetarna verkat nöjda och lovat fortsätta arbetet".

Seden vid denna tid i Trollhättan var att arbetarna efter avslutat arbete på kvällarna tågade hemåt i samlad trupp sjungande. Detta skedde ofta vid NOHAB och hade även ti-

digare skett vid Önan. Så hade man tydligen gjort även denna kväll. Det kan därför inte anses styrkt i källorna som Lunden menar att det skall ha varit fråga om en organiserad demonstration. Några bevis för sin uppfattning har han inte heller lagt fram i sin bok.

Sten Söderbergs bevisföring är ännu märkligare. Han säger först: "Arbetarna litade inte på löftena utan beslöt sig tåga till torget och där söka honom (Hedlund).

Här säger han klart att det var fråga om en planerad demonstration. Några rader längre ned i sin bok kommer han helt överraskande med en ny uppfattning: "Troligen bara väntade de sig ett omväxlande upptåg lite skällning med herrarna och kunde inte ana till vilka svårartade följder affären skulle utvecklas.

Eftersom i detta fall domböckerna uppenbarligen är den enda primärkällan är det av vikt att i första hand ta fasta på vad som sägs där. Detta har uppenbarligen varken Lunden eller Söderberg gjort. Vid en kritisk jämförelse mellan domboken och kyrkoherde Åbergs skildring (som skrevs cirka 2 veckor efter upploppet) finner man att de i vissa delar stämmer väl överens. Även om dubiösa punkter finns hos Åberg och man kan räkna med att han haft tillfälle att påverkas av de avgivna vittnesmålen verkar hans berättelse tillförlitlig. Man kan därvid fastslå att arbetarna tågade hemåt som de var vana vid utan att ha planerat någon demonstration. Någon avsikt att ställa till oroligheter fanns inte. Däremot kan man räkna med att arbetarna var missnöjda och att något lätt kunde hända om någon försökte ofreda dem i deras marsch. Här bör man också hålla i åminnelse att de var påverkade av sprit som de förtärt.

Den springande punkten blir då: Vad hände som utlöste oroligheterna hos arbetarna? Detta blev inte klarlagt vid förhören och är oerhört svårt att fastslå. En möjlig förklaring har dock givits av kyrkoherde Åberg och han får här stöd av flera vittnesmål från såväl de åtalade som åskådare till det hela. Kyrkoherden säger: "Ankomna till torget möttes de av fjärdingsmannen, som tilltalade dem med hårda ord eller hotade dem med inhysning i kurran. Dessa hans obetänksamma ord retade de för tillfället lättretliga och genom det uppkomna grälet med fjärdingsmannen eggade de upp sig själva till ett genom under tiden bekommit brännvin ytterligare stegrat raseri. Flera av de åtalade säger att fjärdingsmannen bad dem hålla tyst och hotade den som ledare utpekade A. M. Andersson. Fjärdingsmannen medgav själv vid första förhöret att han sagt till dem att hålla sig lugna och tysta.

Allt tyder alltså på att fjärdingsmannen Johannes Olssons hotelser och uppmaningar till arbetarna gjorde dem rasande. Det verkar därför rimligt att det kan ha varit den gnista som tände krutdurken. Några egentliga bevis finns emellertid inte för uppfattningen men det är den enda rimliga förklaring som står att finna i källorna. Enligt både förhörsprotokoll och vittnesutsagor utvecklade sig sedan händelserna snabbt. Under marschen hade även arbetare från andra fabriker slutit sig till tåget och folkmassan uppgick enligt Åberg till 300-400 personer.

Disponenten vid Önans Trämassefabrik D. O. Franke

Man samlades nu utanför klubben som låg vid torget och krävde att få tala med "herrarna". Kronolänsman Hugo Ågren i Trollhättan och fjärdingsman Olsson försökte tala folket tillrätta och uppmanade dem att gå hem men förgäves. Snart stormade man helt sonika klubbhuset i vilket förvaltare Hedlund, några ingenjörer samt en handlare Petterson befann sig. Större delen av inredningen blev sönderslagen och förvaltare Hedlund blev misshandlad. Upploppet inne i klubbhuset som ackompanjerades med

Kronolänsman Hugo Ågren

stenkastning pågick i nära tio timmar och upphörde inte förrän långt in på natten. Allt var förvirrat och alla slogs mot alla. Vid rättegången kom det att bli mycket långa utredningar om vem som slagit vem och vilka som varit inne i huset. Detta ledde till att

rättegången blev så utdragen. Antalet vittnen var också osedvanligt stort. När upploppet hade pågått några timmar sökte handlare Pettersson en utväg att stoppa det hela. Han var föreståndare för brännvinsmagasinet och öppnade nu detta och bjöd samtliga gratis på brännvin. Söderberg berättar att det emellertid inte lyckades: "Detta gjorde att stämningen blev ännu vildare. Han (Pettersson) måste låsa in sig i lagrummet där han varjde sig med ett skarpladdat gevär tills undsättning kom."

I upploppet hade deltagit såväl Önanarbetare som andra. Detta att andra än de vid Önan anställda hade spelat framträdande roller på torget och i klubbhuset var man mycket noga med att betona i den tidens beskrivningar av det hela. Kyrkoherde Åberg säger exempelvis: "Knappast mer än en tredjedel av Önans arbetare voro närvarande och det bör anmärkas att det var just tre av Önans arbetare som räddade Hedlund och ingenjör Edgren."

Orsakerna till att sådana påpekanden gjordes var flera. Trollhättan hade en nybildad arbetareförening i vilken flera arbetare från Önan var framstående medlemmar. För föreningens skull var det av vikt att poängtera att ingen av dess medlemmar hade med det hela att göra. Sten Söderberg har observerat detta: "Det i sammanhanget viktigaste är dock att arbetareföreningen inte hade något med själva upploppet att göra. Kyrkoherde Åberg lät också snabbt sammankalla arbetareföreningens medlemmar som sände ut bevakningspatruller och genom detta visade sin samarbetsvilja och sitt avståndstagande från upploppet. Vad man visste om bolaget och hur detta skulle komma att behandla arbetarna efter upploppet gjorde också att det var av vikt att poängtera att endast en minoritet deltagit. Kyrkoherde Åberg satte också in sin auktoritet för att följderna skulle bli så lindriga som möjligt. Han skrev: "Envar som närmare känner förhållandet vet att de vid Önans bruk anställda arbetarna äro. . . . på ett framstående sätt nyktra, redbara och ordentliga. . . , man hoppas nu att hr Francke skall med hänsyn till den dyra tiden behandla sina arbetare såsom de förtjänar som gå deras billiga önskningar till mötes."

Efter det att oroligheterna upphört begärde kronolänsman Ågren på söndagen efter att 50 man ur Västgöta-Dals regemente skulle inkallas till Trollhättan för att upprätthålla, ordningen. Framställningen avslogs emellertid.

Från Vänersborg kom istället order till en länsman Berggren att starta utredning av hela affären därför att Ågren ansågs jävig och olämplig för detta. Ågren sände efter avslaget bud till överbefälhavaren för skarpskyttarna i Trollhättan och dessa kom att bestrida vakthållningen.

Några nya oroligheter inträffade emellertid inte och på måndagen anlände 50 man ur Västgöta-Dals regemente sedan en ny framställning om militär hjälp godkänts. Dessa kom sedan att förbli i Trollhättan en tid samtidigt som utredningen startade. Nu stundade efterräkningen för arbetarna. Innan denna del skall behandlas skall bakgrunden till det hela studeras.

Förvaltaren vid Önans trämassfabrik, Gustav Hedlund

Bakgrunden till upploppet

Som framhävts i föregående kapitel finns det inget i källorna som tyder på att upploppet var organiserat eller på något sätt var förutbestämt till den 14 mars. Tvärtom synes det hela ha varit en desperat handling av arbetarna och att det var tillfälligheter som utlöste hela händelseförloppet. Detta är emellertid endast en ytlig förklaring. Själva bakgrunden ligger betydligt djupare och här får man beakta vad som hänt i Trollhättan några år innan 1868. Med andra ord: Hur hade arbetarnas situation varit i samhället under 1860-talet. Vid en sådan undersökning finner man snart att det inte var någon tillfällighet att upploppet inträffade. Det hela var istället den naturliga protesten mot alltmer försämrade eller konstant dåliga förhållandena under 1860-talet.

Som berörts i de två inledande kapitlen inträffade i Sverige i slutet av 1860-talet två på varandra följande missväxtår. Dödligheten ökade och emigrationen fick en omfattning av dittills ej skådat slag. I nödens spår följde epidemier och andra lidanden för befolkningen. Även i Trollhättan drog nöden in.

Trollhättan var i slutet av 1860-talet en ort stadd på frammarsch. Industrierna som startades under 1850-talet började nu få fastare mark under fötterna och nya industriidkare sökte sig till platsen. Allt fler arbetare drogs till Trollhättan, som emellertid hade svårt att ta emot dem och ge dem en dräglig tillvaro. Redan 1850-talet hade varit en svår tid för befolkningen. Vid mitten av detta årtionde inträffade t. ex. våra nödår. Orsaken den gången var att vattentillgången i älven blev mindre och industrierna stod utan energi till driften. De stoppade därför i stor utsträckning och arbetarna blev utan inkomster. Vid denna tid steg också livsmedelspriserna och mindre oroligheter blev följden. Situationen var i mångt och mycket parallell med den i slutet av 1860-talet. När nu orsakerna till 1860-talets upplopp skall penetreras måste en uppdelning i två delar göras även om de i mångt och mycket är sammanflätade: 1) De direkta orsakerna, d. v. s. det som hände inom Önanfabrikens ram och 2) Det som hände samhälleligt, m. a. o. de indirekta orsakerna.

A) Direkta orsaker

Vad gäller de direkta orsakerna är det framför allt en fråga som kräver svar: Varför sänkte disponent Francke lönerna i februari och sedan ytterligare en gång i mars 1868? Frågans vikt understryks av de samtida källorna som anger dessa lönesänkningar som huvudorsak till upploppet.

Disponent David Otto Francke var en av pionjärerna inom svensk skogsindustri. Han var bosatt i Göteborg och hade redan 1856 bildat Rosendals AB genom sammanslagning av flera industrier bl. a. i Mölndal. Han var verksam inom både pappersbranschen och inom textilbranschen. På papperssidan hade han 1855 grundat Korndals pappersbruk i Mölndal och då han 1857 inköpte patentet på slipmassa beslöt han anlägga en

massafabrik för råvarutillverkningen till Korndal på Önan i Trollhättan. Denna satsning visade sig vara ett lyckokast av Francke. Industrierna lönade sig utmärkt under hela 1860-talet och nya investeringar och utvidgningar gjordes. Professor A. Attman anmärker t. ex. Korndal: - "Särskilt framstår pappersbruket som betydande och Korndal var utan jämförelse det största i landet". Professor Attman presenterar också en tabell som belyser lönsamheten. Där kan man konstatera att utdelningen på aktierna i Rosendals AB 1868 var 175.000 kr och omslutningen var hela 7,5 miljoner kr.

Just dessa nödar vid 1860-talets slut var alltså en blomstringstid för Franckes företag. Av detta skäl fanns alltså ingen rimlig anledning att sänka lönerna i Trollhättan. En ingenjör Edgren som befann sig i händelsernas centrum vid upploppet var f. ö. i Trollhättan på uppdrag av Francke för att leda arbetet av en ny fabriksbyggnad på Önan.

Önan och hela Franckes imperium var emellertid kapitalistiskt organiserade företag som grundades på utländskt (framför allt engelskt) kapital. Detta gjorde att imperiet vilade på en mycket bräcklig grund och att känslan av ansvar för arbetarna när dessa drabbades av sjukdom och fattigdom var svagt utvecklade i just denna typ av företag. Disponent Francke var också känd för att hålla låga löner.

Skillnaden mellan trämassfabriken och patron C. O. Holms NOHAB var t. ex. mycket stor både när det gällde omsorgen om om arbetarna och lönernas storlek. Detta med skillnaden mellan olika företags ansvarskänsla för sina arbetare förekom överallt i landet vid denna tid. Eli Heckscher konstaterar i boken Svenskt arbete och liv: "Men det är i alla fall ett faktum att brukspatronerna på patriarkalisk grund sörjde för sina arbetare i helt annan grad än vad som var fallet med arbetsgivarna i någon annan näring. Francke hörde utan tvekan till den typen av storföretagare som såg sina arbetare som en handelsvara och inget annat. Han var också känd i landet för detta inte minst genom de många skillingvisor som var mycket fräna mot honom. Förklaringen till Franckes lönesänkningar var tydligen helt enkelt den att han ansåg att arbetarna fått för höga löner och att man här kunde göra en besparing. Någon annan förklaring är inte möjlig sett utläsa ur det tillgängliga källmaterialet. Förvaltare Hedlund säger också i ett vittnesmål den 7 april 1868 på en fråga varför Francke sänkte lönerna att han inte kunde ge någon förklaring: "Dock", poängterar han, "var arbetslönerna för ett par år sedan mindre än under tiden före nedsättningen". Möjligen kan också Francke ha velat klämma åt sina arbetare av rädsla för att en organiserad arbetarrörelse skulle uppkomma inom hans företag. Han hade ju genom sina intima kontakter med engelska företagare och kapitalister sett hur våldsamt det gått till där under 1850- och 1860-talen när arbetarna började organisera sig och krävde bättre levnadsförhållanden.

Att Franckes lönesänkningar skulle bero på att hans företag var konkursmässiga i slutet av 1860-talet som hävdats av flera forskare kan emellertid avvisas. Rosendals AB och hans andra företag upplevde sin största blomstringstid just då, det visar både räkenskaper och andra källor.

B) Indirekta orsaker

Disponent Franckes lönesänkningar har av många trollhätteforskare framhävts som den helt dominerande orsaken till upploppet på Önan. Detta är emellertid en uppfattning som inte håller streck vid en grundligare undersökning. Tvärtom finner man att Franckes åtgärder endast var det som gav utlopp åt ett latent missnöje med förhållandena i Trollhättan som funnits under hela 1860-talet. Bristen på organisation och själva det kommunala representationssystemet gjorde det omöjligt att med fredliga medel komma tillrätta med missförhållandena och upploppet blev istället arbetarnas reaktion. Missnöjet låg med andra ord i tiden. Vid en närmare blick på samhället finner man att det främst var fem frågor som skapade problem för arbetarebefolkningen:

- 1) Fattigvården och principerna för denna.
- 2) Handlarnas och böndernas livsmedelspriser.
- 3) Kolerapedemierna.
- 4) Superiet och brännvinsfrågan.
- 5) Kanalbolagets "kommunala diktatur".

Fattigvården

Trollhättan fick en fattigvårdsinrättning 1841. Beslutet om denna fattades av kanalbolaget och tanken var att de många fattiga som efter det pågående kanalbyggets avslutande blev arbetslösa inte skulle behöva tas om hand av bolaget utan av kommunen, som då var Gärdhem.

Kanalbolaget understödde emellertid fattigvårdsstyrelsen under de första åren. 1859 ville kanaldirektionen emellertid inte längre befatta sig med fattigvårdsfrågorna utan sköt över det hela till den nybildade församlingen som nu fick stå för hela kostnaden." Kommunen ställde emellertid mycket höga krav på dem som ville åtnjuta fattigvård liksom kanalbolaget och Gärdhems församling gjort tidigare. Det blev med andra ord inte lättare för de medellösa efter 1859, snarare tvärtom. Kommunalnämnden deklarerade t. ex. som allmän princip för fattigvård 1866: "Källbackero, och andra fridstörande personer få icke bo i fattighuset utan endast snygga och välfejdade personer".

Principen var alltså hellre för lite än för mycket välgörenhet i form av fattigvård. Två exempel från 1860-talets mitt i Trollhättan är belysande för hur man såg på fattigvården:

a) 1865 begärde en person skriftligt full försörjning. Kommunalnämnden lämnade emellertid beskedet att hans hustru redan fått 30 rdr årligen och att hon skulle dra omsorg om mannen. Nämnden tillade sedan: att då man väl kände till hans skrivklåda men däremot inte hans behov av hjälp kunde intet avseende fästas vid hans begäran.

b) I november 1866 begärde en änka understöd av fattigvården men nämnden ansåg detta olämpligt. Ty sade man: Alldenstund hon hyllar och vårdar sin supige son som ej vill sköta något arbete vill nämnden på så intet vis lägga hyende under lasten och kan f. n. inget göras för henne.

Fattigauktionerna var vanliga företeelser under 1860-talet i Trollhättan och det förekom ofta att barn och föräldrar till stadens arbetare och andra fattiga försåldes offentligt till den lägsta bjudande. Så försåldes t. ex. 1868 6 gummor och 21 barn i prins Oscars skola i samhället.

Förhållanden som dessa gjorde att arbetarna inte var hågade att vända sig till fattigvården i sina svårigheter och att avskyn för fattigvården och dess inrättningar var stor i Trollhättan. Fattigauktionerna var också hatade tillställningar bland Trollhättans lägre klasser och Gustav Lundén påpekar att protesterna ofta kunde ta sig aggressiva uttryck. När nu därför svälten och hungersnöden drog in i Trollhättan vintern 1867-68 var man bland arbetarna inte hågade att vända sig till fattigvården. Där var ingen hjälp att vänta det var man säker på, och många såg det motbjudande, att överhuvudtaget försöka. Visserligen ordnade kommunen nödhjälpsarbete vintern 1867-68, men vid kyrkan där stenpackning var nödhjälpsarbete kunde man inte tjäna mer än 50 öre per dag.

Fattigvården var överhuvud således en missnöjesanledning i samhället och många fruktade mycket att de under nödtider skulle bli sålda på auktion eller tvingas in på fattighuset. Denna fruktan blev särskilt stark under de svåra åren i slutet av 1860-talet.

Livsmedlen och handlarna

I och med missväxten steg priserna på matvaror och detta utan att lönerna följde efter. Det fattiga Trollhättan hade vintern 1867 inte råd att köpa mat i de affärer som fanns i samhället. Orsakerna var inte bara missväxten. Inom handeln hade en rad skeva förhållanden uppstått under årtiondets lopp i Trollhättan. Ursprungligen hade det endast funnits tre handlare i Trollhättan som haft rättigheter att bedriva handel. En mängd smyghandlare hade emellertid uppträtt på platsen i början av 1860-talet. Detta föranledde de lagliga handlarna att klaga hos kommunalstämman 1863 om den olagliga konkurrensen. Stämman beslutade om böter för de smyghandlare man kunde uppbringa. Året efter blev emellertid handeln i hela riket fri genom riksdagsbeslut och detta ledde till etablerandet av en rad nya affärer i Trollhättan. Gustav Lundén som forskat i lanthandelns historia i Trollhättan menar att detta var till skada för livsmedelspriserna i

samhället. Kommunalnämnden var också oroad av förhållandet och konstaterade redan 1865: ”Som Trollhättan... redan nu är försedd med fem öppna handelsbodas vilka är nu mer än tillräckliga för behovet och då inte mindre som det säges tio nya sådana lära vara påtänkta borde någon gräns uppdragas mot sådant raseri ty kommunen är bättre belåten med fyra eller fem välfurnerade köpmän än med en massa sådana som litet eller intet har att sälja varför ifrågasättes om inte nämnden borde få ge sitt förord innan bolaget (Kanalbolaget) medgiver rättighet.”

Många av dem som startade affärer visade sig också olämpliga. Priserna hölls onödigt höga och anskaffningen av varor missköttes. Gustav Lunden konstaterar också att ett välmotiverat missnöje började sprida sig bland arbetarbefolkningen med krav på ändring i dessa förhållanden.

Lundens åsikt stöds av källmaterialet. Speciellt på vintern 1867 blev det svårt då bönderna själva höjde spannmålspriserna. Handlarna lade sedan på ytterligare och den dåligt avlönade arbetarbefolkningen hade ingen möjlighet att vända sig till köpmännen för att handla till sig och sina familjer. Missnöjet blev allt större och högljuddare bland industriarbetarna. I detta läge ingrep den nybildade arbetareföreningen i Trollhättan. Föreningen hade bildats i juli 1867 och dess ordförande var kyrkoherde Åberg. I stadgarna som då antogs stod bl. a. inrättandet av en försäljningslokal varest goda livsfröndheter m. m. tillhandahålles mot billigt men bestämt pris. På senhösten 1867 när livsmedelsläget blev allt svårare och missväxten var ett faktum, insåg man inom föreningen att det måste göras något till vintern när kanalen stängdes och befolkningen helt var hänvisad till de lokala handlarna. Dessa begärde enorma priser för livsmedlen. En tunna råg kostade t. ex. 40 rdlr. Den 11 november togs saken upp i kommunalnämnden. Patron C. O. Holm föreslog att man skulle hemställa till arbetareföreningens styrelse att denna skulle tillhandahålla spannmål och mjöl till hela Trollhättans befolkning, alltså även andra än medlemmarna. Nämnden skulle enligt Holms förslag gå i borgen för ett lån på 5.000 rdlr för arbetareföreningen i Vänersborgs bank. Förslaget motarbetades dock av bruksförvaltare Sam. Andersson som förklarade att endast kommunalstämman kunde besluta i ärendet. Holm drog då tillbaka förslaget och förklarade sig vilja lösa frågan på annat sätt.

Bakom Holms förslag kan man spåra arbetareföreningen och dess ledning. Även ett förslag om offentlig soppkokning vid samma sammanträde bar arbetareföreningens signatur. De bägge förslagen kom upp på kommunalstämman den 26 november 1867. En del mindre summor anslogs och borgenssumman på 5.000 rdlr reducerades först till 2.700 kr. Förvaltare Andersson som även hade säte i stämman fällde emellertid hela förslaget om inköp av spannmål tillsammans med kanalbolagets kamrer Bagge. Dessa bägge kunde ensamma avgöra det hela då de tack vare fyrkskalan förfogade över en klar majoritet i stämman. Kanalbolaget hade t. ex. 1.500 röster ensamt. Kyrkoherde Åberg och arbetareföreningen tog då saken i egna händer och rekvirerade 25 tunnor spannmål från en göteborgsfirma. Han fick också anstånd med betalningen. Arbetareföreningen

kunde nu sälja spannmål nära 11 rdlr billigare än de andra handlarna i samhället. Kommunalstämman hade den 26 november beslutat om anslag till soppkokning. Dessa planer måste nu när nöden var som värst under vintern 1867-68 realiserats ty de fattigaste kunde inte ens betala arbetareföreningens pris för spannmålen. Man sålde portioner för 10 öre st. Fattigportionerna var snart uppe i 250 per dag. Trots alla dessa initiativ försämrades situationen för de fattiga och i mitten av mars var det åter lika svårt som i början av vintern.

Superiet och brännvinsfrågan

Soppkokningen som anordnades vintern 1867 utnyttjades av många som alltså köpte portioner för 10 öre st. De behövande som fick stöd tilldelades emellertid inga pengar att köpa soppan för utan poletter. Detta förhållande speglar ett svårt problem i Trollhättan under 1860-talet: brännvinsfrågan. Om man istället för en polett hade lämnat pengar hade dessa i de flesta fall ofelbart omsatts i brännvin. Werner Johnsson konstaterar mycket riktigt att 1850- och 1860-talen är superiets värsta tid i Trollhättan. Redan på 1850-talet hade kanaldirektionen sökt att genom förordningar stoppa spritfloden. Följden hade istället blivit att ett stort antal lönnkrogar uppstod i samhället och dessa undandrog sig kontroll. För att få slut på lönnkrögeriet beslöt sockenstämman 1861 att församlingen självt skulle anhålla om rättighet att sälja brännvin. Detta blev beviliat 1864 men då det inte ansågs lämpligt att kommunen själv hade hand om brännvinsbolaget beslöts att en handlare Pettersson skulle sköta om det hela. Detta bolag skulle tjäna dubbla syften. Dels skulle lönnkrögarna stoppas och dels skulle kommunen få inkomster av brännvinsförsäljningen.

Denna inkomst av brännvinsförsäljningen blev med tiden ganska betydande och var jämte industriernas skatter kommunens främsta inkomstkälla. Kommunen var här dock i ett dilemma. Man var å ena sidan beroende av inkomsterna för spriten och kunde inte kämpa för ett spritfritt Trollhättan, som många på den tiden förordade. Samtidigt fick man emellertid vara försiktig med försäljningen eftersom följden för många ofta blev fattigdom och sjukdom, som sedan lade kommunen till last.

Trots kommunens ansträngningar var det inte lätt att ta död på lönnkrögeriet. Det var speciellt de fattiga som lockades att ta till spriten i sina svårigheter och typiskt är att kommunalnämnden 1866 ålade arrendatorn av gästgivaregården i Trollhättan att vid förlust av rättigheten ej boga ut brännvin till arbetareklassen.

I samband med själva Önan-upploppet spelade också brännvinet en framträdande roll. Förmannen Anders Magnus Olsson som vid rättegången utpekades som ledare för upploppet erkände t. ex. att han före oroligheterna förtärt en hel del brännvin och samma var fallet med flera av de andra anklagade. Under upploppets gång bröt man sig också in hos handlare Pettersson i hans brännvinsbod och styrkte sig ytterligare, vilket understryker brännvinets roll i händelserna.

Epedemier

Brännvinet hjälpte som tidigare understrukits sjukdomarna på traven. I Trollhättan härjade under 1860-talet många allvarliga epedemier som spred sig snabbt framför allt inom de lägre samhällsklasserna. Framför allt var det kolera- och tyfusedemier som härjade, med jämna mellanrum. Lördags- och söndagsdygnen var de mest kritiska då man söp mer än annars och sjukdomarna fick mer näring. En annan viktig orsak till att sjukdomarna härjade så svårt i Trollhättan vid denna tid var det dåliga älvvattnet och 1861 hotade sockennämnden att gå till högre ort med föreläggande om inte en ingenjör Wallström lagade så att avfallet som slängdes på kanalbanken blev borttaget ty det "förgiftar älvvattnet som är det enda kok- och dricksvatten som finns att tillgå". De epedemier som härjade drabbade som tidigare påpekats främst arbetarklassen i Trollhättan som hade de sämsta bostäderna och hade minst möjligheter att sköta hygien. 1866 drabbades Trollhättan av en koleraepedemi. Orsaken var förmodligen det dåliga älvvattnet. Det uppges att många hem i Trollhättan hade sjuka i koleran. Kommunen anställde sjuksköterskor och man inrättade också ett slags isolering i den s. k. slöjdskolan i samhället, för de som inte kunde vårdas hemma. Man hade emellertid brist på både rum och material och detta gjorde åtgärderna ganska resultatlösa.

De flesta fick vårdas hemma. Där var inte hygien den bästa och många dog i koleran framför allt bland industriarbetarna. Denna epedemi och andra sjukdomar gjorde att många barn och arbetarhustrur blev utan försörjning och fattigdomen ökade.

Kanalbolagets "kommunala diktatur"

Arbetarna i Trollhättan liksom överallt i Sverige hade mycket lite eller inget alls att säga till om i kommunala angelägenheter. Kommunalnämnden och kommunalstämman valdes på grundval av den s. k. fyrkskalan vilket innebar att man fick röster i förhållande till den skatt man betalade. Då arbetarna hade mycket små inkomster var det oftast omöjligt för dem att göra sig gällande i kommunala sammanhang. Många beslut gick också dem emot och gynnade de högre klasserna i samhället. Detta innebar alltså att de lagligen inte hade någon möjlighet att påverka det samhälle som krävde deras insatser och som de hjälpte till att bygga upp. I ett sådant läge ligger utomparlamentariska metoder nära till hands och 1860-talet är också en tid i Sverige då arbetarnas enda möjlighet att göra sig gällande är upplopp och strejker. Strejkerna börjar också ta fart på allvar just vid denna tid. Viktigt är emellertid att påpeka att dessa tidiga arbetarprotester inte har någon ideologisk förankring. Socialismen är en senare företeelse.

I Trollhättans fanns vissa framsynta män som patron Holm och kyrkoherde Åberg som stödde arbetarklassens sak. Inte ens de hade emellertid trots sin ledande ställning i det lilla samhället alltid möjligheten att styra besluten till befolkningens bästa. Fyrkskalan

i Trollhättan gav nämligen kanalbolaget så gott som diktatorisk makt i det beslutande organet kommunalstämman. Bolaget hade 1.500 röster.

Kanalbolaget hade kommit tidigt till Trollhättan och länge dirigerat samhället. Under 1840- och 1850-talen hade det emellertid tillkommit en rad nya industrier i samhället och nya grupper som hotade bolagets position. Direktionen för kanalbolaget såg inte utan oro på detta förhållande och överste Nils Eriksson ifrågasatte 1863 om det var lämpligt att Trollhättans vidare utbyggnad fortgingo. 1865 uttalar kanaldirektionen att en tomt med uppförda byggnader endast fick försäljas till personer som bodde i Trollhättan och inte till någon från en annan församling. Kanalbolaget började således öka trycket på samhället under 1860-talet och en slags maktkamp uppstod. Resultatet av denna maktkamp blev ofta att arbetarna och den övriga befolkningen fick sitta emellan. Det finns otaliga exempel från denna tid hur kanalbolaget med sin röstövertikt stoppade kommunala åtgärder som skulle gagnat samhället. Kanalbolaget slogs således med näbbar och klor för att behålla sitt inflytande över det Trollhättan som höll på att växa direktionen över huvudet. Det tidigare refererade exemplet hur kamrer Bagge med kanalbolagets röster stoppade lånet till arbetarebefolkningen vintern 1867 är ett gott exempel på bolagets politik under dessa år. Än mer belysande är striden om tomtkontrakten 1866. De gamla tomtkontrakten löpte ut 1865 och kanalbolaget upprättade då nya regler för arrendet av bolagets tomter. De nya kontrakten innehöll bl. a. bestämmelsen att tomt inte fick säljas till person boende utanför Trollhättan. En annan bestämmelse var att ingen främmande person fick bo på tomten längre än 2 dagar med mindre än att han hade av polisen godkänt arbetsintyg. Åter en annan paragraf stadgade att inga inhägnader fick uppföras utan direktionens godkännande och att inga nybyggnader eller överhuvudtaget andra förändringar fick företagas förrän direktionen godkänt ritningar och planer. Dessa regler gav upphov till en häftig opposition bland tomtägare bland vilka många var arbetare. Man fick nu en talesman i kyrkoherde Åberg som gick i spetsen för oppositionen. Man krävde att reglerna skulle ändras enligt en skrivelse som ingavs till direktionen annars skrev man inte under de nya kontrakten. Direktionen begärde yttrande av Nils Eriksson som emellertid svarade att man kunde förfara enligt lag och ordning mot tredskande tomtinnehavare, d. v. s. köra iväg dem. Någon äganderätt för tomtinnehavare ansåg han olämpligt och avstyrkte det. Direktionen beaktade helt Nils Erikssons synpunkter vilket gjorde att kanalbolaget sågs med allt hätskare blickar av Trollhättans befolkning.

Kanalbolagets ”diktatur” har inte i tillräckligt hög grad beaktats av de forskare som sysslat med Trollhättans historia. Det är uppenbart att bolagets åtgärder och ökade tryck på samhället under 1860-talet skapade ett starkt missnöje bland arbetarna och en stor del av den övriga befolkningen i Trollhättan.

Som här visats fanns det en rad förhållanden i Trollhättan som var mycket otillfredsställande för arbetarna under 1860-talet och därför är det uppenbart att Önan-upploppet

i motsats till vad som tidigare hävdats i mångt och mycket var en protest från arbetarna mot deras villkor i det samhälle de levde i.

Upploppets efterspel - rättegången

Dagen efter upploppet dvs. söndagen den 15 mars anlände kronolänsman C. G. Berggren till Trollhättan för att inleda polisundersökningen och för att höra de inblandade. De som hördes denna dag var förvaltare Hedlund vid trämassfabriken, handlare J. Pettersson, kronolänsman Ågren, fjärdingsman Olsson samt 17 av de arbetare som deltagit i upploppet eller varit närvarande på annat sätt. Redan vid detta tillfälle utpekade såväl förvaltare Hedlund fjärdingsman Olsson som länsman Ågren några av de arbetare som sedan skulle komma att få de hårdaste straffen. Märkligt är emellertid att handlare Pettersson trots att han var i händelsernas centrum under hela upploppet inte kunde nämna någon av de medverkande vid namn. De som av de tre andra främst nämndes som ledare och anstiftare var förmannen vid Önan Anders Magnus Olsson, arbetarna Anders Magnus Andersson, Janne Olsson, Johan Andersson Maler, Johan Lindgren, Johan Jakobsson, Fredrik Olsson och Erik Olsson. Här slås man omedelbart av det märkliga förhållandet att förvaltaren, kronolänsman Ågren och fjärdingsman Olsson är kapabla att peka ut över 10 personer som ledare och anstiftare. Detta trots den totala förvirring och det mörker som rådde under större delen av kvällen och natten under upploppet. Samtliga de utpekade nekade till att ha begått våld men så gott som samtliga erkände att de befunnit sig vid torget. Kronolänsman Berggren beslöt redan i detta stadium utan att ha hört några vittnen att på grundval av förvaltarens, kronolänsmannens och fjärdingsmannens uppgifter häkta Anders Magnus Olsson, Janne Olsson, Johan Andersson Maler, Erik Olsson och Johan Jakobsson som anstiftare. De häktade fördes till cellfängelset i Vänersborg.

Nästa fas i det utdragna målet kom den 7 april. Då hölls den första rannsakingen i Vänersborg, Konungens befallningshavare utsåg kronolänsman Berggren som åklagare i målet.

Konstatning med arbetarne från Troll-

hättan, hwilka natten till den 14 sistlidne Mars gjort upplopp å Trollhättan, företogs å cellfängelset härstädes tisdagen den 7 dennes kl. 11 f. m. Regementsauditören hr v. häradsbörding G. Sandberg är af Göta hofrätt förordnad att handlägga detta mål och såsom ållagare uppträdde hr kronolänsmän C. E. Berggren.

Upplysningswis hördes nu förvaltaren wid Önans pappersmassfabrik hr Anders Gustaf Hedlund, handlanden hr J. Peterson, ingenjören hr Karl Gustaf Julius Edgren, kronolänsmannen Hugo Agren och sjerdingssmannen Joh. Olsson, hwilka berättade:

1:o hr A. G. Hedlund, att han varit i 10½ år anställd wid Önans pappersmassfabrik, tillhörigt Rosendals fabriks aktiebolag. Under en längre tid hade ingen märkbar nedsättning af arbetslönerna inträffat, ehuru ibland så många arbetare ej samma dagspenning kan utdelas, men måndagen den 9 mars erhöll herr Hedlund bref från disponenten för bruket gross-andlanden D. C. Francke, hwari denne befallde, att arbetarnes dagspenning skulle nedsättas, för en del arbetare med 5 öre och en del med 15 öre pr dag, hwilken nedsättning skulle gälla ifrån den 16 samma månad. — Herr Hedlund förklarade på domarens fråga, att han ej hade sig bekant hwad som kunde vara orsaken till denna nedsättning, ty disponenten hade för honom endast förklarad, "att den största sparsamhet bör iakttagas" och detta ej blott wid aflöningen utan wid alla andra utgifter. Herr Hedlund kände lika litet huruvida priset på fabrikatet fallit eller ej, emedan pappersmassan konsumeras på ett annat fabriks, Kornbal (i Mölnedal). Till följe af Franckes skrifvelse tillkännogaf herr Hedlund om lördagen den 14 för den ene af förmännen,

Början på en detaljerad artikel om rättegången i Tidning för Vänersborg stad och län från tisdagen den 14 april 1868.

Kronolänsman C. G. Berggren var åklagare under rättegången

Vid detta tillfälle hördes Ågren, Olsson och Hedlund på nytt och de angav ytterligare några arbetare som deltagare i våldshandlingarna. Vid detta tillfälle hördes de häktade. Anders Magnus Andersson och Janne Olsson gjorde vissa medgivanden medan däremot förmannen Anders Magnus Olsson nekade till att ha begått något våld. En intressant uppgift lämnades av en arbetare Johan Eriksson som berättar att den av Ågren och Olsson utpekade Anders Magnus Andersson vid flera tillfällen tidigare blivit hotad av Ågren och också misshandlad av denne länsmannen. Arbetaren Johan Lindgren ger också en intressant uppgift då han enligt flera vittnen vid upploppet sagt på den fråga varför han deltog:

”Det är så gott att taga fästning eller spinnhus som att gå här och inget ha att göra.” Detta är ytterligare ett belysande av arbetarnas situation vid tiden för upploppet. De tilltalade medgav också vid förhöret den 7 april att de druckit sprit samma dag. Ett vittne som inkallades stödde Anders Magn. Olssons berättelse och sade att denne inte begått något våld. Vid rannsakingen den 7 april beslöts om häktning av ytterligare en arbetare, Johan Lindgren. Denne hade emellertid rymt från trakten. Häktningsyrkandet mot Johan Eriksson den arbetare som lämnat uppgifterna om Ågrens misshandel bifölls däremot inte. Nästa rannsaking beslöt hållas den 24 april.

Den 24 april erkände Anders Magnus Andersson och Janne Olsson delar av vad som lagts dem till last, medan Anders Magnus Olsson, och Johan Jakobsson fortfarande nekade, och vidhöll tidigare uppgifter. Vid detta tillfälle inkallades 14 nya vittnen. Flera av dessa angav att de sett Anders Magnus Andersson och flera andra begå våld men ingen

enda kunde erinra sig ha sett förmannen Anders Magnus Olsson göra något annat än att ta förvaltaren i kragen.

Den 24 april förordade rätten om häktning för ytterligare en arbetare på grundval av vittnesframställningar. Dessutom skulle två försvunna arbetare uppspåras och häktas. Fyra arbetare släpptes fria men skulle inställa sig vid den fortsatta rannsakingen den 12 maj. De häktade skulle bli kvar i fängelset. Den 12 maj kunde inte länsman Ågren och förvaltare Hedlund närvara vid rättegången. Hedlunds skäl var att disponent Francke infunnit sig i Trollhättan. De bägge eftersökta arbetarna hade uppspårats och häktats och tre arbetare var nyinkallade för att höras. En av de tre gav en intressant uppgift. Vissa arbetare hade då Hedlund ej velat sända telegram till Francke omedelbart efter samtalet vid Önan den 14 mars själva beslutat sig för att sända telegrammet. Detta styrker ytterligare teorin om att upploppet inte var planerat till lördagen utan att man istället ville höra Franckes svar innan man företog sig något ytterligare. Vid denna rannsaking inkallades 7 nya vittnen. Flera av dessa vittnen uppgav sig ha sett Anders Magnus Olsson men ingen av dem hade sett honom begå några våldsamheter. Däremot hade han frågat dem vad de hade där att göra och uppmanat dem att hålla sig stilla. Åklagaren begärde ytterligare uppskov med målet och begärde att få tre arbetare häktade. Endast en av de tre häktades enligt rättens utslag. Målet uppskötts till den 29 maj.

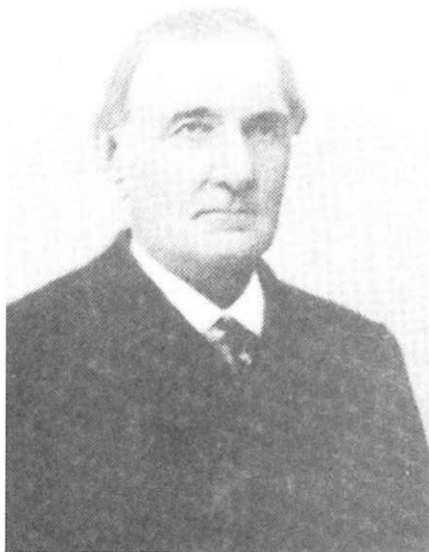
Detta datum inleddes ytterligare vittnesförhör. Sex nya vittnen hördes. Ett av dem uppgav att han endast sett förmannen Olsson ta Hedlund i kragen och inte begå ytterligare några våldsamheter. Målet uppskötts efter förhören till den 13 juni.

Nya arbetare inkallades som vittnen den 13 juni, däribland flera som hade varit tillsammans med de som ledare utpekade arbetarna under upploppskvällen. Ingen av dem hade emellertid sett dessa begå några våldsamheter. Några arbetare uppgav att de hört en skollärare Engblom yttra att arbetarna gjorde rätt som satte igång ett upplopp. På grundval av detta inkallades Engblom som svarande till nästa förhandling i målet som utsattes till den 30 juni.

Engblom framträdde då och menade att han med sitt yttrande gillat arbetarnas åtgärd att protestera men inte att de begick våldsamheter.

Kyrkoherde Åberg hade också inkallats som vittne. Här påpekade han att han den aktuella dagen (14 mars) sagt till förvaltare Hedlund att det inte var underligt att arbetarna var oroliga och att kommunalnämnden skall ingå med särskild framställning till Francke eftersom det var han som hade största skulden till att det blivit upplopp. Kyrkoherden vitsordade också att han på kvällen hört flera personer säga att det var fjärdingsman Olsson som hade stor del i att det blivit våldsamheter. Således styrker Åberg uppfattningen att inget allvarigare skulle hänt om inte fjärdingsmannen uppträtt som han gjorde. Vid denna förhandling meddelades också att NOHAB som ägde klubbhuset inte begärde någon ersättning för det som blivit skadat vid oroligheterna. På grundval av nya vittnesmål häktades ytterligare två personer och målet uppskötts till den 10 juli.

Förmanen Anders Magnus Olsson (Manne) dömdes till tre år på fästning, ett hårt straff.

Vid denna förhandling gjorde åklagaren sin slutplädering där han menade att upploppet inte inträffat av överilning utan av hämnd och skadebegär. Att inga människoliv spilldes tillskrev han länsman Ågrens och handlare Petterssons rådiga uppträdande. Varken Hedlund, fjärdingsmannen eller handlaren ville ha någon ersättning för skador.

Domen följde sedan och den blev mycket sträng: Förman Anders Magnus Olsson och Anders Magnus Andersson dömdes till 3 års straffarbete för delaktighet i upplopp och våld på person och egendom. Två arbetare fick 2 år och 8 mån. En dömdes till 2 år och 6 mån. samt två arbetare till 2 år och 4 mån. Fem arbetare dömdes till två års straffarbete, två av dessa på grundval av ett enda vittnesmål. Fyra arbetare slutligen fick böter uppgående till 50-125 rdlr. Skollärare Engblom frikändes däremot.

Samhällets dom blev mycket hård konstaterar Gustav Lunden i sin skildring av oroligheterna. Detta är utan tvekan riktigt. Tre och två år på fästning ansågs även på den tiden som ett mycket hårt straff och reaktionen i Trollhättan mot domarna blev också stark som vi strax skall se. Mycket märkliga är också de grunder på vilka flera av de åtalade dömdes. Jag har i det föregående med avsikt studerat noga allt vad som sades om den hårdast dömda förmanen Anders Magnus Olsson, under den utdragna rättegången. Hans fall är ett utmärkt exempel på att bevisföreningen inte fyllde de krav man kunde ställa ens i 1800-talets rättsväsen. Det är inte utan orsak som man gör reflexionen att det här inte var fråga om att sakligt och kritiskt utreda händelsen utan att man var ute efter att statuera exempel. Vid det första polisförhøret utpekades Anders Magnus Olsson som ledare och anstiftare av fjärdingsmannen, länsman Ågren och Hedlund. Han häktades

genast på dessa grunder. Förmannen medgav själv att han druckit sprit och att han befunnit sig på torget bland folket. Han förnekade emellertid ihärdigt från första förhöret tills dagen för domen att han begått något våld eller på något sätt varit anstiftare. Han hade endast tagit Hedlund i kragen. Trots att nära 50 vittnen hördes kunde inte ett enda av dem vitsorda att Anders Magnus Olsson begått något våld eller lett upploppet. Trots detta dömdes han just på dessa grunder till 3 års fästning. Endast länsmannens, och de bägge andras utpekande räckte således för att döma honom.

Sten Söderberg skriver om Anders Magnus Olsson: "Han måste väl trots allt betraktas som en av arbetarrörelsens första martyrer." Här har Söderberg pekat på en väsentlig punkt liksom när han i samma avsnitt av sin bok säger att Olsson tydligen var en naturlig ledare för arbetarna. Det är inte omöjligt att han fällades just på grund av detta faktum. Anders Olsson var förman och tydligen en ledargestalt som arbetarna gärna vände sig till och lyssnade på. Det finns f. ö. gott om exempel från andra delar av landet vid denna tid att rättvisan fungerade som ett instrument för de besuttna klasserna. Arbetareledare dömdes till långvariga fängelsestraff på lösa grunder utan någon klarare bevisföring behövdes, och man använde rättvisan för att stoppa arbetaresammanslutningar. Vid Önanrättegången fick även flera av de andra sina straff på lösa grunder även om Anders Magnus Olsson är det mest iögonfallande exemplet.

Rättegången innehåller emellertid fler dubiösa punkter, som ger anledning till reflexioner. Under förhören och även i åklagarens slutplädering påpekades gång efter annan att det var Franckes beslut att sänka lönerna som var orsaken till alltsammans. Trots detta inkallades aldrig denne riddare av Nordstjärneorden till rättegången. Han om någon borde väl varit den som kunnat ge klarhet på flera viktiga punkter. Var det helt enkelt så att man inte ville besvära denna mäktige potentat med vittnesförhör, detta trots att han vid ett tillfälle under rättegången bevisligen befann sig i Trollhättan. Frågan torde väl aldrig få något entydigt svar men frågeställningen belyser ytterligare tvivlet på rättegångens avsikter och dess objektivitet.

En annan fråga av vikt varför åklagaren gång efter annan uppsköt rättegången så att dom inte kom att meddelas förrän efter 7 sammanträden och fyra månader efter händelsen. Vissa viktiga vittnen framträdde inte heller förrän i ett mycket sent stadium av rättegången och dessa stöder i många fall åklagarens yrkanden bättre än de tidigare hörda. Reflexionen ger sig själv: Sköt åklagaren avsiktligt upp målet så många gånger för att få fram vittnen som passade bättre för de avsikter man kanske hade med rättegången?

Reaktionen i Trollhättan över upploppet

Upploppet och våldshandlingarna hade setts med ogillande av de flesta i Trollhättan men när de stränga domarna förkunnades blev reaktionen mycket stark bland både hög och låg i samhället. Man vände sig främst mot disponent Francke som genom sina åtgärder ansågs bära skulden till det hela. Än mer förbittrad hade befolkningen i Troll-

hättan varit på Francke när han efter Önanupploppet meddelade förvaltare Hedlund en order att lönerna som straff skulle sänkas för ytterligare 30 arbetare med 50 öre per dag.

De ledande i kommunalt hänseende i Trollhättan blev mycket upprörda över det sätt som Francke behandlade sina arbetare och kyrkoherde Åberg skrev bl. a.: ”I härvarande för kroppsarbetarna högst bekymmersamma tid ... företog sig hr D. O. Francke att utan någon känd anledning nedsätta dagspenningen för sina talrika arbetare vid Önans synnerligen vinstgivande fabrik ... Några av ytterarbetarna hade under hr Franckes härvaro ... besökt honom och klagat över sin nöd men blivit av honom med hårdhet avvisade ... Envar som närmare känner förhållandet vet att de vid Önans bruk anställda arbetarna ... på ett framstående sätt är redbara, nyktra och ordentliga ... man hoppas att herr Francke skall med hänsyn till den dyra tiden behandla sina arbetare som de förtjänar samt gå deras billiga önskningar tillmötes.” Vid rättegången den 30 juni berättade kyrkoherden om ett samtal med förvaltare Hedlund och han sade sig själv ha yttrat då: ”Det är förskräckligt och hjärtslitande att tänka att de många arbetare som redan nu lida nöd skola genom dagspenningens nedsättning blottställas för ännu större nöd. Kommunalnämndens ordförande tillika patronen vid NOHAB C. O. Holm var en annan av de styrande som upprördes över Francke och dennes åtgärder: Holm lät till protokollet vid kommunalnämndens sammanträde den 24 mars 1868 anteckna följande uttalande:

”Sedan vi vid sammanträde den 11 dennes fick höra att Önans personal skulle vara särdeles framstående såsom nykter och ordentlig har vi vid Gud nås fått erfara motsatsen och ändamålet med detta sammanträde är ej allenast att besluta om understöd till några av dessa framstående arresterade personers utfattiga familjer utan ock att söka åvägabringa en sanningsenlig statistik över det sätt varpå riddaren av K. N. O. herr D. O. Francke antager och avskedar sina arbetare vid Önans kommande från andra församlingar utan att fästa avseende därvid om de äro ogift eller försedda med utsultna familjer vilka när ett halvt år gått tillända kanske något förr eller senare begär fattigvård av kommunen ...”

Uttalandet kanske kan tyckas vara ett försök snåla med kommunens anslag till fattigvård men udden riktar sig dock mot Francke och dennes handlingssätt. Av Åbergs och Holms uttalande torde det dock stå klart att Francke inte var någon populär person i samhället. Populärare blev ha inte sedan hans imperium på 1870-talet störtade samman och Rosendals AB försattes i konkurs i februari 1879. Korndals AB övertog dock fabriker och drev massafabriken tills i början av 1890-talet då industrin försvann.

Följder i Trollhättan av upploppet

I kapitlet om bakgrunden till Önanupploppet redogjordes för en rad missförhållanden i Trollhättan, under 1860-talet, som upploppet härrörde sig ur. Man frågar sig då: Vad

kom upploppet att betyda för samhället? Vidtogs några betydelsefulla åtgärder strax efter som ledde till att befolkningen fick det bättre?

Utän tvekan blev upploppet en väckarklocka för de kommunala organen i många frågor. Man insåg nu bland de styrande att man måste skydda sig mot vidare oroligheter genom att rensa bort de värsta anledningarna till missnöje bland befolkningen. Den svåra krisen i landet upphörde också i början av 1870-talet och skapade bättre förutsättningar för positiva åtgärder av olika slag. Det skall påpekas i detta sammanhang att en del åtgärder säkerligen tillkommit ändå men det är ingen tvekan att upploppet skyndade på utvecklingen.

Vad först gäller fattigvården som tidigare varit mycket njuigg kom de kommunala myndigheterna att ompröva sin inställning. Efter 1868 menade man att det var bättre att skaffa arbete åt de behövande än att betala ut understöd som ändå inte räckte. Patron Holm yttrade i kommunalnämnden; i november 1868: "då en stor del av den arbetande befolkningen redan nu saknar arbetsförtjänst borde medel anskaffas antingen till sådana arbeten som kunde vara kommunen till nytta eller till extra underhåll av de arbetslösa". Kommunalnämnden ansåg den 4 december samma år att man borde upplåna 1500 rdlr för gaturbeten som skulle utföras av de arbetslösa. När kommunalstämman sedan sammanträdde beslöt om upplåning av hela 1500 rdlr utan att en enda röst höjdes till protest. Nu stöddes förslaget av både kanalbolagets kamrer Bagge och bruksförvaltare Sam. Andersson vilka var de bägge som 1867 hade fallit ett liknande förslag. Redan i början av 1869 var 80 arbetare sysselsatta med gaturbeten i Trollhättan.

Den utdelning av matportioner till de fattiga som igångsattes i januari 1868 utökades följande år och kommunalkassan bidrog liksom enskilda, med medel. Vid kommunalnämndens sammanträde den 11 februari 1870 gjordes följande uttalande som belyser "den nya synen på fattigvården: "Det hörer visserligen var och en till att själv skaffa sig arbete men då detta ej låter sig göras och arbete ej förefinnes så måste kommunen hållre uppbjuda allt för att anförskaffa arbete åt folket än att medelst fattigunderstöd förnedra dem som endast begära arbete." Själva fattigunderstödet i pengar ökade också men inte anmärkningsvärt. Däremot försvann de hatade fattigauktionerna redan 1869 då den sista synes ha hållits.

Brännvinet hade spelat en central roll både i orsakssammanhanget till upploppet och vid själva oroligheterna. Redan innan upploppet hade myndigheterna i Trollhättan som tidigare påpekats sökt stävja spritmissbruket men efter den 14 mars intensifierades detta arbete. Man ville såväl minska den genom superiet uppkomna fattigdomen som förebygga ytterligare oroligheter. Kommunen fick här starkt stöd av arbetareföreningen med den nykterhetsvänlige kyrkoherde Åberg i spetsen. Föreningen arbetade framför allt på att reglera handeln.

Ett vakthus uppfördes år 1870 strax nedanför klubbhuset, som syns i bakgrunden

Redan den 21 april 1868 klagar kommunalnämnden över den smyghandel med sprit som förekom vid de många ölstugorna i samhället. Senare samma år bestämdes att polisen skulle ha rätt att stoppa all utskänkning med kort varsel vid vissa tillfällen som vid marknader och vid oroligheter. Man hade upploppet i fårskt minne. 1869 uppkom förslag att kommunen borde inrätta utskänkning för att på så sätt få hela kontrollen över sprithandeln. I kommunalnämnden bestämdes så 1870 att all brännvinshandel med undantag av den servering till matgäster som förekom vid gästgiveriet skulle övertagas av kommunen och skötas av brännvinsbolaget. Därefter var sprithandeln reglerad helt med undantag av ölstugorna och gästgiveriet. Vad gäller de senare inskränktes deras öppethållande 1871 och de försvann snart helt. Gästgiveriets utskänkning inskränktes 1870 och redan året därpå åtalade kommunen gästgivaren för brott mot serveringsföreskrifterna. Vad gäller brännvinsfrågan blev det alltså uppenbart upploppet som satte fart på de styrande i Trollhättan. Upploppet på Önan hade gjort klart att poliskåren i Trollhättan var otillräcklig. Fjärdingsman Olsson och länsman Ågren hade inget kunnat göra ensamma för att stävja oroligheterna den 14 mars. Kommunalnämnden tog konsekvenserna av detta faktum. Vid sammanträdet den 15 maj 1868 konstaterar patron Holm bl. a.: "...är polisuppsikten bestående av en länsman utan lön på stat och en fjärdingsman allt för liten vid åtskilliga tillfällen hälst den ej kan påräkna något biträde av folket ... de våldsbragder som föreföllo här den 14 mars av vilka kommunen haft och troligen ännu i många år kommer att få vidkännas stora lidanden och stora kostnader för hade aldeles uteblivit som här funnits 1/2 tjog ordningsmän. Jag föreslår därför nämnden ...att en corpore ville åtaga sig ett sådant ordningsmannaskap...". Kommunalnämnden och kommunalstämman gillade förslaget och kommande år fanns en bevakningskår på 20 personer som skulle biträda de två polismännen. Detta räckte emellertid inte heller till och redan 1870 beslöt kommunalnämnden att anställa ytterligare polispersonal. Samma år beslöts i kommunalnämnden att ett vakthus skulle uppföras vid torget så att man hade utsikt över platsen. Nu var polisen bättre utrustade och bättre garderade mot både oroligheter och brott. Även vad gäller polisens organisation är det alltså uppenbart att det var Önanupploppet som blev väckarklockan.

Sammanfattning

Upploppet vid Önans trämassefabrik i Trollhättan den 14 mars 1868 är en tidig företeelse i den svenska arbetareklassens historia och nämns bland oroligheter detta år hos enstaka historiker. Ingen specialundersökning har emellertid tidigare gjorts om händelsen, vilket den emellertid väl visat sig vara värd.

Upploppet synes till det yttre ha berott på att disponenten vid trämassefabriken den göteborgske storkapitalisten D. O. Francke sänkte lönerna för en del arbetare men vid ett närmare studium finner man att detta endast är den direkta orsaken. Den verkliga bakgrunden till upploppet ligger i en rad för arbetarna ogynnsamma samhällsförhållanden i Trollhättan under 1860-talet. Dessa missförhållanden kombinerades sedan med

den svåra hungersnöden i Sverige under 60-talets sista år samt Franckes lönesänkningar och resulterade i denna spontana reaktion från arbetarna på Önan.

Upploppetets efterspel är minst lika intressant som bakgrunden. Disponent Francke kom trots eller kanske tack vare upploppet att ytterligare sänka lönerna för en rad arbetare vid Önan och detta framkallade en proteststorm från trollhättebor i alla samhällsklasser som var mindre vanlig på denna tid. Rättegången mot de som ledare för upploppet utpekade arbetarna är också intressant. Straffen blev mycket hårda och vid ett närmare studium av vittnesmål, åklagarens göranden och låtanden samt de anklagades egna berättelser har jag funnit starka skäl tala för att rättegången inte var objektiv. Man får istället ett intryck av att det istället gällde att statuera exempel.

Slutligen har jag undersökt kommunala och andra åtgärder åren närmast efter upploppet och här funnit att oroligheterna den 14 mars i många fall blev en väckare för myndigheterna. Man finner att en rad förbättringar till befolkningens bästa gjordes, och att händelsen blev ett inte oviktigt steg mot drägligare förhållanden för de lägre samhällsklasserna i Trollhättan.

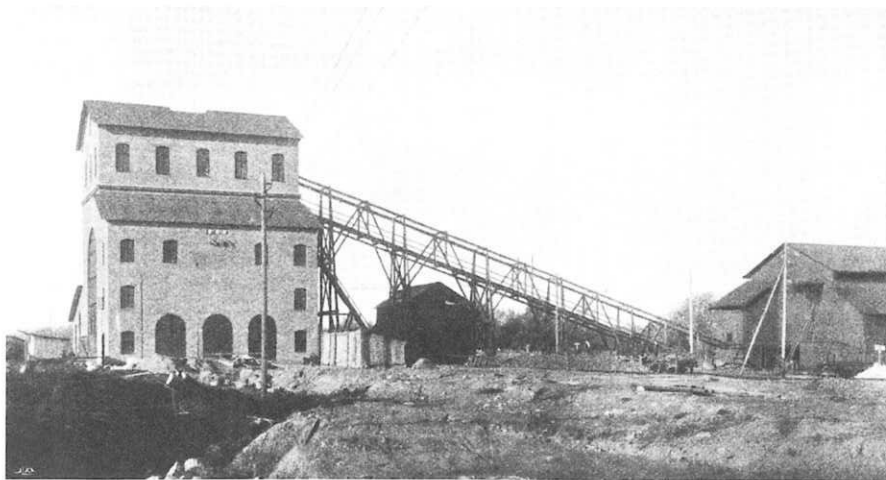
Jernkontorets försöksverk 1909-1913

av Lars Myrén

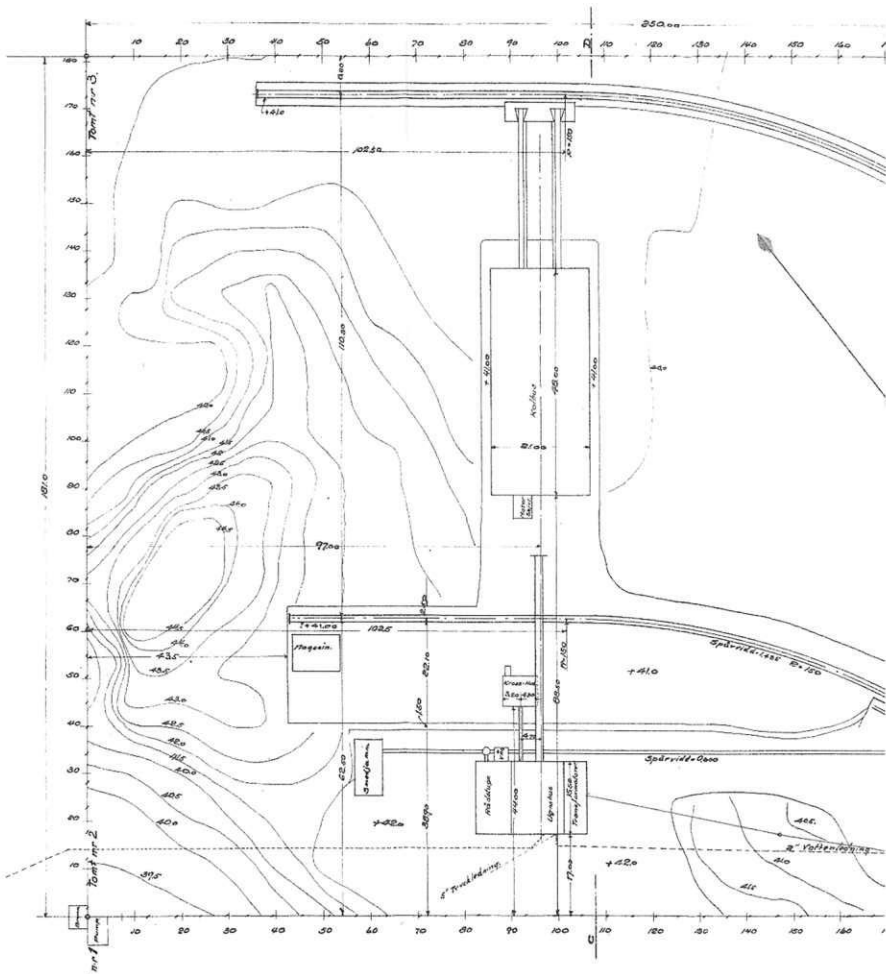
År 1909 påbörjades bygget av Jernkontorets försöksverk på Statens industriområde på Stallbacka i Trollhättan. Jernkontoret disponerade tomterna nr två och tre, till och med den 1 oktober 1912. Detta är idag norra delen av fastigheten Anoden, dvs strax söder om fjärrvärmeverket. Syftet med etableringen var att utveckla metoden att framställa tackjärn i elektrisk ugn och elektrisk energi fanns det ju gott om i Trollhättan.

Meningen med försöksverket var bland annat att lära sig mera om lämpliga dimensioner för ugnen, lämpligaste konstruktion, elektrodåtgång, kraftåtgång per tillverkat ton järn, gascirkulation, verkningsgrad och underhållskostnader. För att klara detta krävdes många dyrbara instrument som till exempel pyrometrar, termometrar, manometrar, flödesmätare och elektriska instrument förutom kunnig personal för mätningar och analyser.

Bygget startade med schaktning den 29 november 1909. Först byggdes kontorsbyggnaden som blev klar den 31 mars 1910. Kolhuset påbörjades i april samma år. Ugnshuset byggdes mellan maj och oktober 1910 och ugnen sattes igång den 15 november klockan 22.36.

Ugnshuset till vänster och kolhuset till höger och mellan dessa hängbanan där kolkorgarna med tråkolen fraktades upp. Bilden från den 17 oktober 1910.

Översikt över anläggningen. Två järnvägsspår löper in till anläggningen det övre för inleverans av kol och det undre för inleverans av malm och utleverans av tackjärn. I mitten av bilden syns kolhuset.

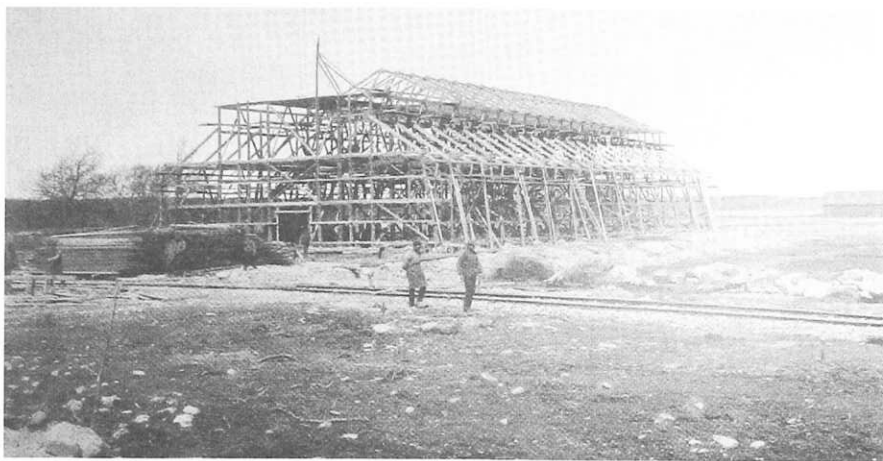

Kontorsbyggnaden blev först färdig. Den låg i södra hörnet av tomten och den innehöll vaktrum, laboratorielokaler och förråd.

Kolhuset

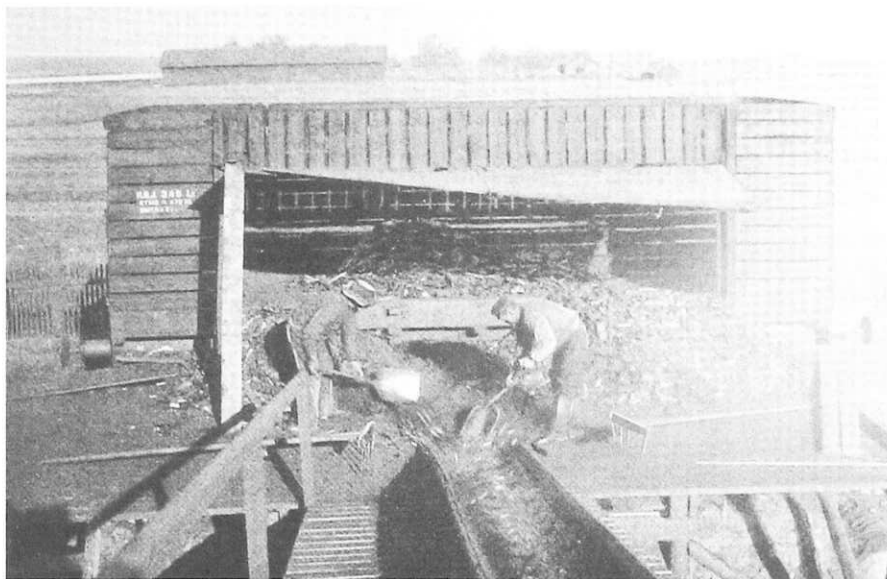
Detta var en stor byggnad (48 x 21 meter), som skulle rymma 7000 kubikmeter kol. Detta motsvarade ett halvt års behov. Kolet transporterades från järnvägsvagnar via två transportband in i kolhuset och sedan vidare i kolkorgar på en hängbana till ugnshuset.

Kolhuset under byggnad den 13 maj 1910.

Kolhuset med hängbanan mot ugnen till vänster och transportbanan till höger med järnvägsvagnar, som levererar kolet.

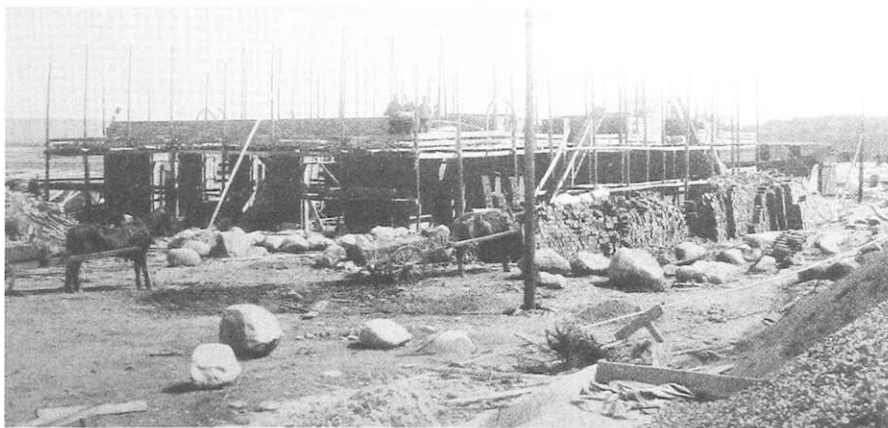
Lossning av kol från järnvägsvagn. Träkolen kom från Norrland och Småland. I bakgrunden syns Stallbacka gård.

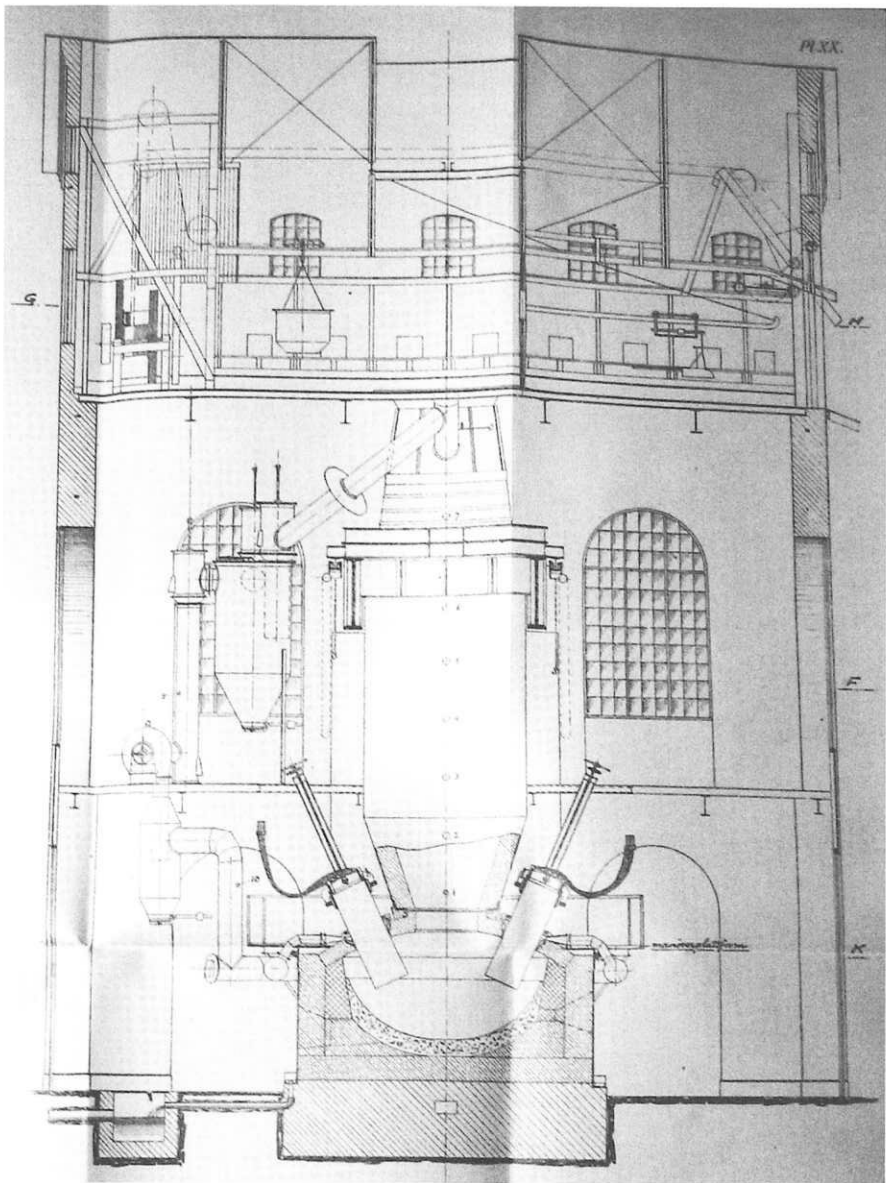
Kolet transporterades efter lossningen från järnvägsvagnen via två transportband i till kolhuset. Banden var 40 cm breda och hade en kapacitet av tillsammans 400 hektoliter per timma. I bakgrunden skymtar Elektrotermiskas anläggningar.

Ugnshuset

Detta började byggas i maj 1910 och hade storleken 24 x 16 meter. Höjd till taknocken var 21 meter. Huset hade en separat högspänningsavdelning. Ugnen hade två huvud-delar schaktet och smältrummet.

Ugnshuset under byggnad den 13 maj 1910. Lägg märke till hästarna, som ju var dåtidens transportmedel.

Ritning på ugnshusets centrala delar. Nedtill syns smältrummet med elektroderna.

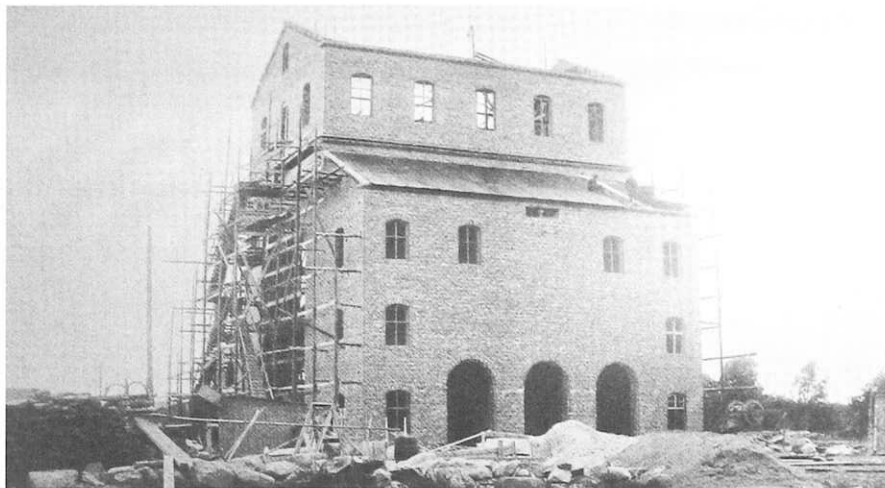
Ugnshuset under byggnad den 4 juni 1910, sett från öster.

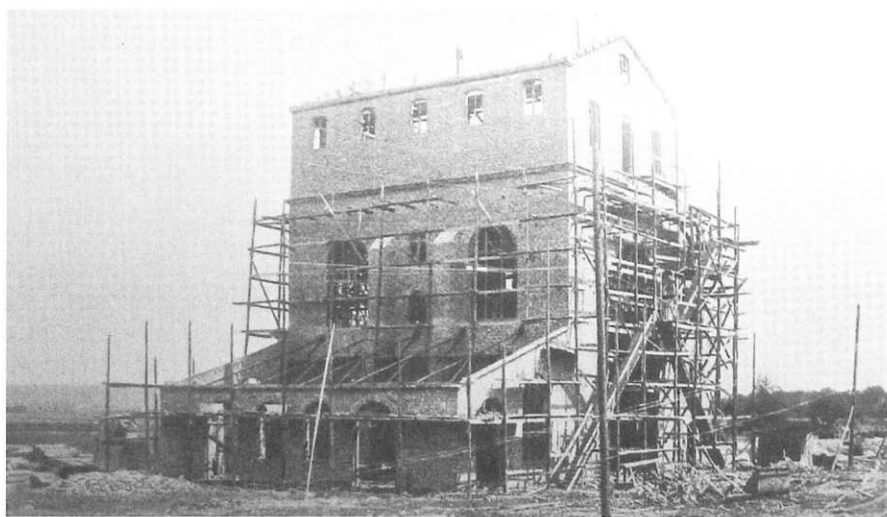
Ugnshuset under byggnad sett från väster.

Ugnshusets byggmästare var G. H. Larsson från Varola, Skövde och han ansvarade också för de andra byggnaderna. Nydqvist och Holm levererade koppargjutgods, järnkonstruktionerna i ugnshuset samt allt järn och plåtarbete för ugnen och gasledningarna. Bland de många leverantörerna fanns också Nässjö Torfströ AB som levererade staket för inhägnad. Schakningen utfördes av W. Hellqvist från Trollhättan.

Anläggningskostnaden var beräknad till 220 000 kr men blev till slut hela 320 500 kronor.

Ugnshuset den 30 juni 1910.

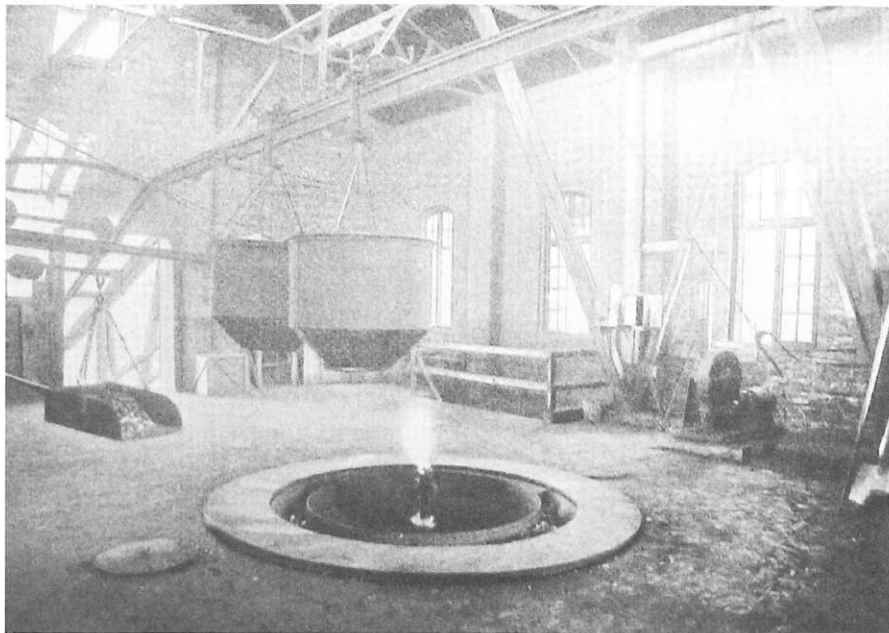
Ugnshuset den 30 juni 1910.

Försöksverkets skötsel

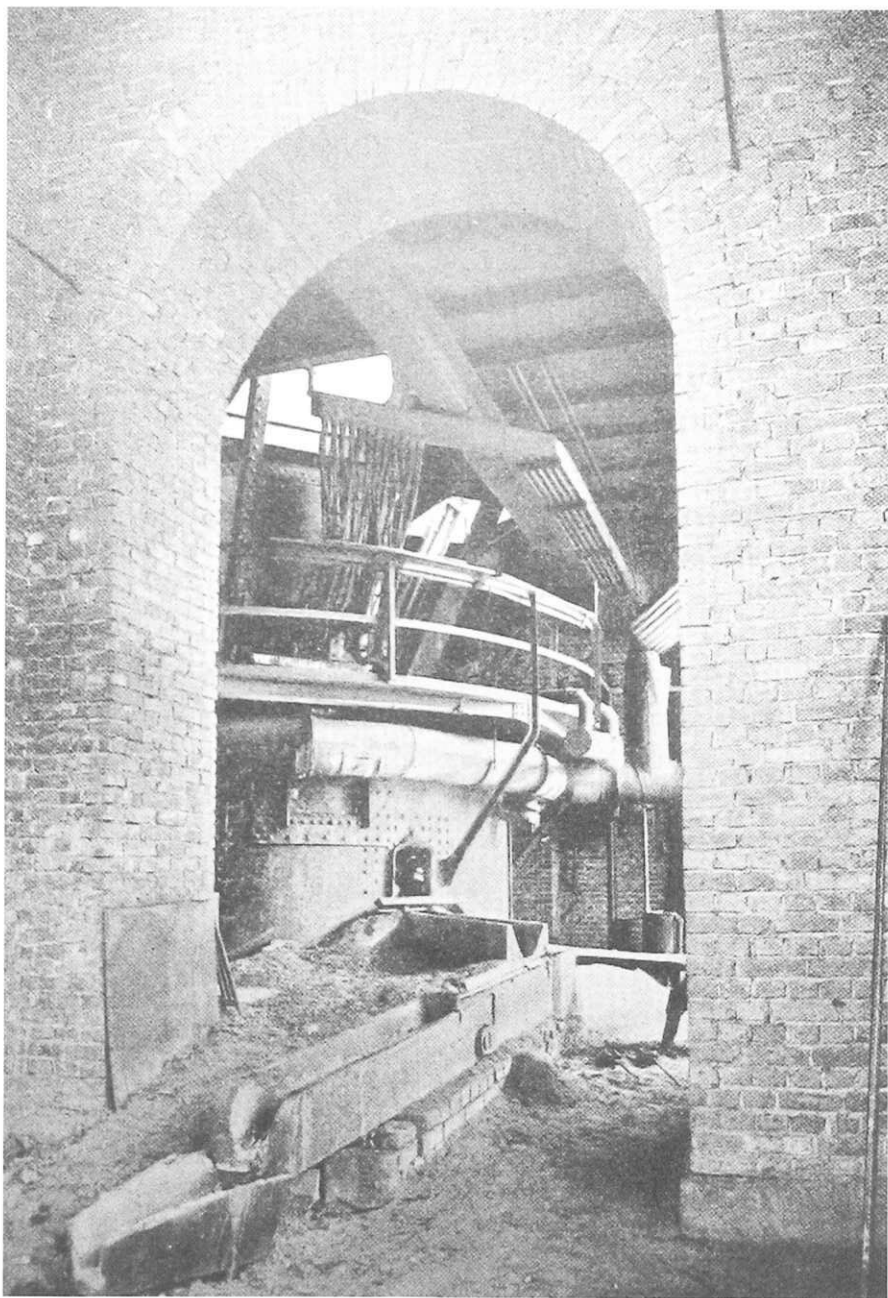
Chef var ingenjör J. A. Leffler och driftsingenjör var E. Nyström. Kemiska laboratoriet leddes av ingenjör E. Brand och för bokföringen ansvarade herr C. A. Hellström. Dessutom tjänstgjorde två ingenjörer skiftesvis vid ugnen som observatörer, en biträdande kemist och tre minderåriga på laboratoriet samt en bokhållare på kontoret.

Den ordinarie personalen bestod av:

- 3 uppsättare
- 2 kolfatare
- 4 krossare och malmdragare
- 5 hyttkarlar
- 3 elektrodmakare
- 2 järn- och slaggvägare
- 1 smed
- 1 slaggräng
- 1 elektrisk montör
- 5 lossare och lastare
- 1 snickare
- 1 portvakt och faktor

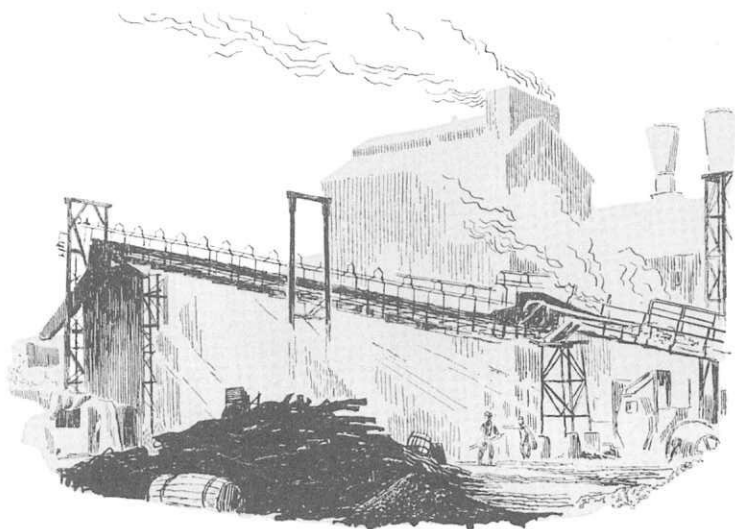
Masugnskransen med inkommande kolkorgar.

Utslagsbröset.

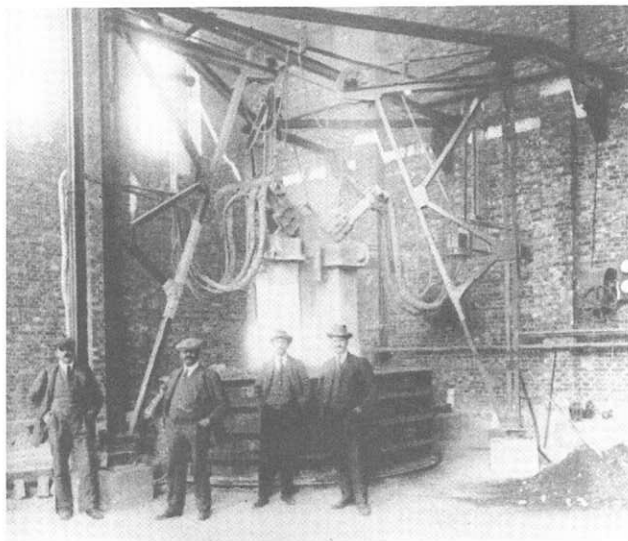

Ferrolegeringar 1952

AB Metallurgisk Industri (Ferro) grundades 1913. Initiativet togs av den framstående industrimannen, direktör Oscar Falkman, som redan sommaren 1912 satte igång schaktningsarbetena till den nya fabriken. Den 16 maj 1913 var den första ugnen i arbete och tre veckor senare ytterligare en. Utgångsmaterialet för tillverkningen var då som nu krommalm, som smältes till vanlig karburékrom.

Redan från början bekläddes platsen som kamrer i företaget av Ragnar Nilson. Han efterträdde Oscar Falkman som verkställande direktör 1916. Under tiden, eller närmare bestämt i februari 1915, hade bergsingenjör Sven Danieli anställts som platschef i Trollhättan. Med dessa män i ledningen gick företaget in i en stark och framgångsrik utvecklingsperiod såväl ekonomiskt som tekniskt, trots att man till en början hade att kämpa mot stora svårigheter härrörande ur avspärningen under första världskriget. Lagren av krommalm tog

*När den första
ugnen togs i bruk
tillkallades en
fotograf.*

snart slut, och det gällde att finna andra tillverkningsområden i avvaktn på att normala förhållanden skulle återkomma.

Det blev mangan och kiselaluminium, som fick inta kromens plats i fabrikationen. Men samtidigt pågick intensiva och banbrytande forskningsarbeten på kromtillverkningens område, och några år efter krigets slut kunde ingenjör Danieli som en av de första i världen taga affinémetoden i bruk. Denna gör det möjligt att få fram ferrokrom med de låga kolhalter, som är nödvändiga för framställning av vissa moderna stålqualiteter.

Nya ugnar byggdes och den utökade kapaciteten drev produktionen i höjden. Det blev därför nödvändigt att 1927 bilda ett särskilt bolag, som skulle handha försäljning och distribution av Trollhättefabrikens produkter under det ursprungliga firmanamnet AB Ferrolegeringar med säte i Stockholm. (Ferrum är som Ni kanske vet det latinska namnet för järn, vars föreningar med andra metaller som regel benämns ferrolegeringar.)

Rörelsen i Trollhättan fick sitt nuvarande namn, AB Metallurgisk Industri, men kallas fortfarande i dagligt tal endast för Ferro. Den 1 januari 1930 arrenderades Mangano-området. Där framställdes till

en början galvaniserad plåt, men åren 1933—34 börjades tillverkningen av ferrowolfram och ferromolybden och något år senare hade man hunnit fram till vanadin.

Behovet av nya fabriksbyggnader blev allt större, och 1935 inköptes hela Mangano-området. Där kördes det första malverket igång 1938 — den nya byggnaden är från 1949.

Den tomt, där kromalunfabriken ligger, var också till en början (1934) ett arrendeområde, som inköptes 1943. Där Europas f. n. största kromalunfabrik byggdes åren 1946—47, stod under arrendetiden ett litet tegelhus, som allmänt kallades för Olaussons smältverk.

När Ni någon gång besöker skiftbaskontoret, så kan det vara av intresse att veta, att det var vårt första huvudkontor.

Som synes av denna kortfattade historik har vårt företag haft en snabb och glädjande utveckling. Arbetarantalet har tiodubblats sedan 1913 och uppgår nu till ca 400.

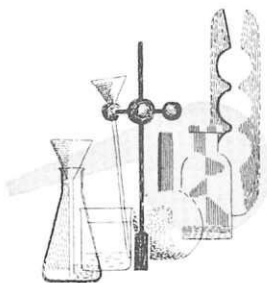
Ett ständigt forskningsarbete, rationellare tillverkningsmetoder och en skicklig arbetarstam gör att vi med tillförsikt kan möta en trots allt oviss framtid. Det beror på oss alla — inte minst på Er — om våra strävanden skall ge avsett resultat.

Malmupplagen, en vision av majestätiskt berglandskap.

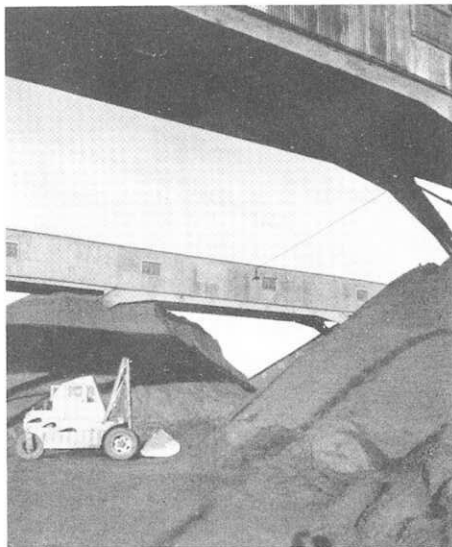
Vad vi sysslar med

Ni vet nu, att vi i första hand framställer tillsatslegeringar. Dessa levereras till järnbruken, som använder dem för tillverkning av specialstål. Ferrokrom, som är vår viktigaste legering, användes t. ex. för rostfritt stål och kullagerstål. På bakpärmens insida finner Ni ett principschema, som ger en liten föreställning om hur ferrokrom tillverkas.

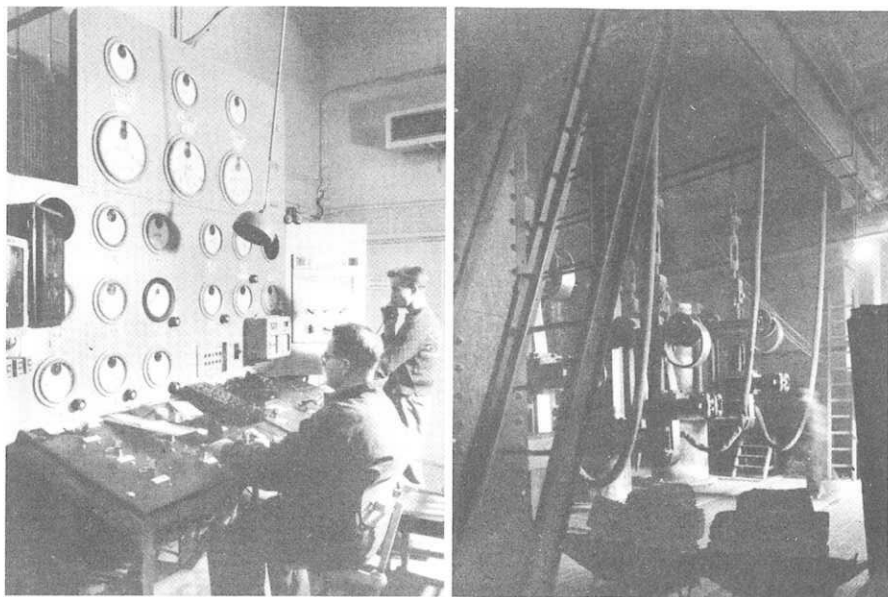
Processen börjar med att krommalm, koksstybb och affinéslaggs smältes ihop i en stor ugn. Här bildas en s. k. halvprodukt samt avfallsslagg. (Denna slaggs blir efter granulering ett utmärkt isoleringsmaterial inom byggnadsbranschen. Den ogranulerade slaggen användes efter krossning till vägbeläggningar o. dyl.)

Av halvprodukten omsmältes en del till ferrokrom karburé med kolhalt över 6 0/0. Resten av halvprodukten smältes tillsammans med kvarts och koksstybb till kiselkrom, som i sin tur är ett av utgångsmaterialen för affinéprodukterna. Ferrokrom affiné med mindre än 0,50 0/0 kol samt s. k. maxmetall, som har en kolhalt av 0,50—2 0/0, erhålles genom sammansmältning av kiselkrom, bränd kalk och krom-

Svart och vitt, malm och kalk, samsas i vardagens blåstätt.

Manövercentralens folk har elkraft och ugnar under ständig kontroll.

malm. Slaggen, som här bildas, är just den kromrika affinéslag, som användes för framställning av halvprodukt och karburé. Hela tillverkningen går alltså i en ständig kretsgång och allt av värde utvinnes ur de ursprungliga råprodukterna.

Framställningen av wolfram, tantal, vanadin och molybden tillgår på liknande sätt men är inte fullt så komplicerad. I de flesta fall fordras endast en reduktion med aluminium eller kol, för att man skall få fram en tillräckligt ren produkt.

I kromalunfabriken har vi ferrokrom karburé som utgångsmaterial. Denna behandlas med svavelsyra och kaliumsulfat. De färdiga produkterna — kromalun och basiskt kromsulfat (CoroTAN) — är två utmärkta garvmedel, som användes vid tillverkning av kromgarvat läder.

Galvanisering av plåt utföres som namnet anger i galvaniseringsverket. Vanlig svartplåt är ju synnerligen ömtålig för rost och när

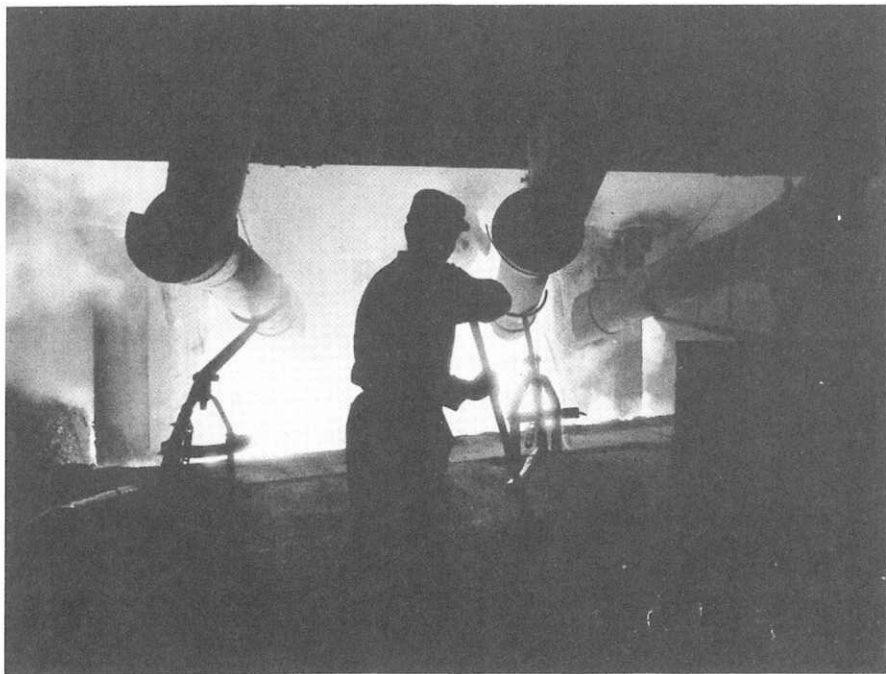
det gäller plåt, som är mycket utsatt för korrosion — stuprännor, vattenhinkar etc. — är galvanisering den vanligaste ytbehandlingen. Den tillgår i korthet på följande sätt:

Svartplåten betas i en syra för att bli fullständigt ren. Den förs där-
efter genom ett bad av zinksulfat, varvid zinken utfälles på plåten
på elektrolytisk väg. Hela processen är kontinuerlig, d. v. s. plåten
går genom galvaniseringsmaskinen utan avbrott.

I det nya malverket males olika metalloxider, som används för
framställning av svetselektroder. I gamla malverket males legeringar.

Det är intressant att se hur så gott som varje bit av vårt jordklot
bidrar med råvaror till vår produktion. Tag en titt på den karta,
som finns på frampärmens insida, så får Ni en uppfattning om de
vägar malmen har att passera, innan den kommer till Trollhättan.
Och härifrån går de färdiga produkterna åter ut till alla världs-
delar.

En ugn beskickas, d.v.s. de råvaror, som smältan skall innehålla, tillsättes.

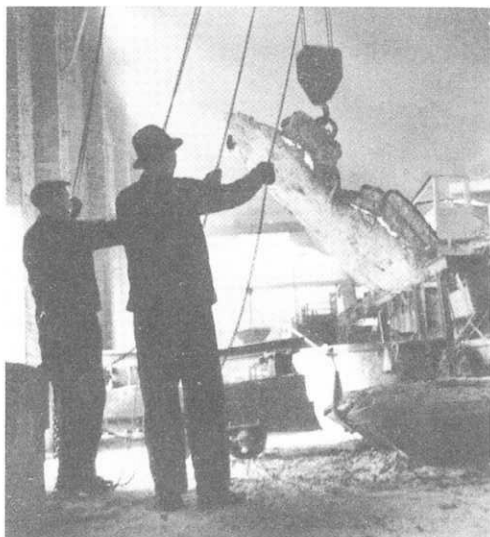

Transportband lastar den granulerade slaggen direkt på järnvägsvagn.

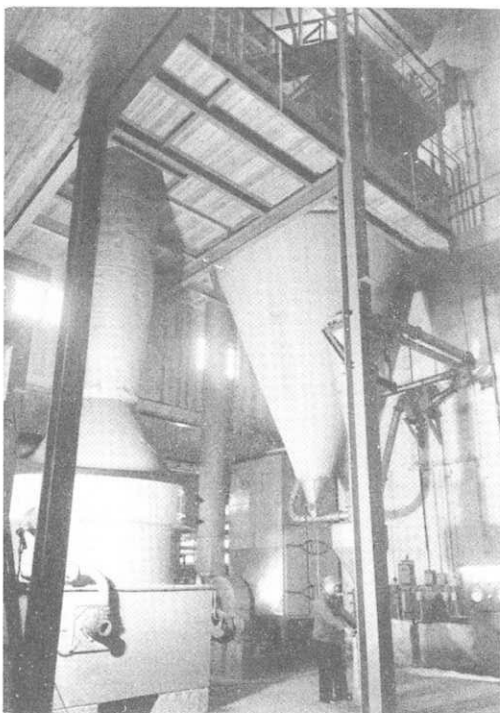
Vår organisation

Såsom framgår av namnet — AB Metallurgisk Industri — drivs vårt företag som ett aktiebolag. Bolagets verkställande direktör finns i Stockholm, men i sitt ställe har han här i Trollhättan en platschef — överingenjören — som leder den dagliga driften.

Försäljningen av bolagets produkter handhas av AB Ferrolegeringar i Stockholm. Kromalun, som ju inte är någon legering, säljes dock av ett speciellt försäljningsföretag för kemiska produkter, AB Supplator. Trollhätteverken är i huvudsak organiserade på följande sätt:

*En smälta lyftes ur tapplådan.
Som biprodukt utvinnes kromalun för
läderindustrin.*

Produktionsavdelningar

Nya och gamla kromverket
Packboden med krossavdelning
*Dessa båda avdelningar står un-
der ledning av en driftsingenjör
jämfte hans assistent, verk-
mästare och förmän.*

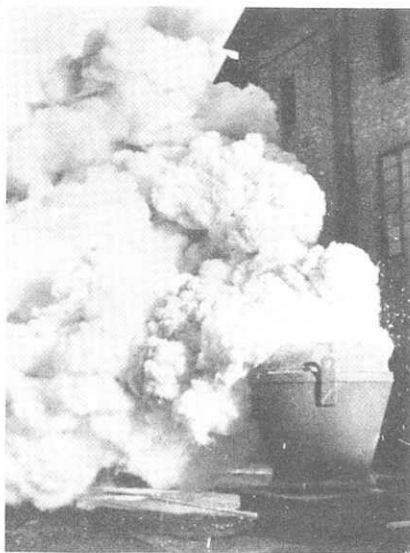
Kromalunfabriken med
Laboratorium

*Även dessa avdelningar ledes av
en driftsingenjör, laboratoriet
förestås av en särskild labora-
torieingenjör. En förmän leder
det praktiska arbetet i fabriken.*

Mangano-området:

- Wolftramverket
- Vanadinverket
- Molybdenverket

Enkel, men raffinerad raffinering.

Driftsingenjörernas tisdagskonferens, där veckans problem ventileras.

Galvaniseringsverket
Wolframsyraverket
Malverket

Packbod med krossavdelning
Samtliga dessa avdelningar ledes av en driftsingenjör jämte verk-mästare och förmän.

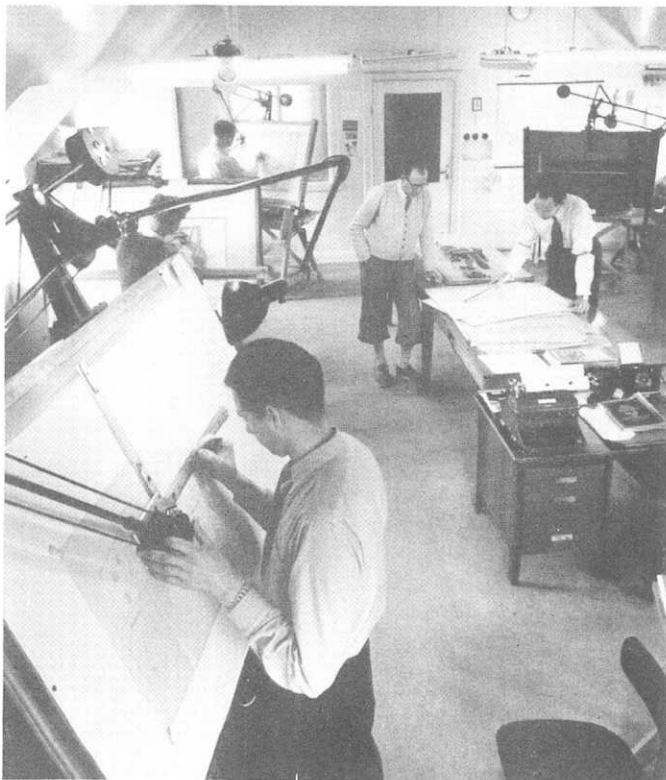
Serviceavdelningar

Mekanisk verkstad med snickar-
verkstad
Elektrisk avdelning

Byggnadsavdelning
Transportavdelning
Förråd och inköp

Den mekaniska verkstaden ledes av en verkstadsingenjör jämte förmän, medan de övriga avdelningarna handbas av ingenjör, verk-mästare och förmän.

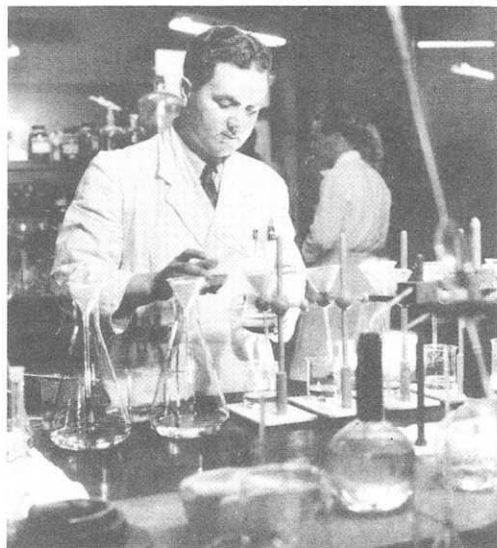
Ritkontor
Laboratorium
Arbetsstudieavdelning

På ritkontoret får anläggningarna sin form. Laboratoriet sköter driftskontrollen.

Kamerala avdelningar

Expedition, bokföring och kassa
Avlöningskontor
Anställningskontor

Kamratanda och solidaritet

En arbetsplats är ett samhälle i miniatyr, där var och en är beroende av sin omgivning. En god laganda är kanske den viktigaste förutsättningen för att man skall fullgöra och ibland överträffa de givna uppgifterna. Det finns skrivna och oskrivna lagar, som vi måste rätta oss efter, om vi vill stå i ett gott förhållande till våra arbetskamrater. Och solidaritet mot kamraterna innebär solidaritet mot företaget.

Ju större ett företag är, ju svårare är det att undvika speciella bestämmelser och regler. Dessa reglers enda uppgift är att skapa och vidmakthålla trygghet för anställda, anläggningar och produktion och är i vårt fall resultatet av en snart 40-årig erfarenhet.

En del tycker kanske till en början, att vissa föreskrifter är meningslösa. Men fakta kvarstår, att ett brott mot dem kan leda till skador, som inte blott drabbar den felande utan även hans kamrater och hela produktionen.

Slagkraftig laganda.

Stennäset – ett stycke industrihistoria

Av Thore Rosendahl (1957)

När den elektrokemiska industrin började byggas upp på Stallbacka i Trollhättan strax före och under första världskriget, var det inte vanligt att industrierna byggde bostäder åt vare sig chefer eller andra anställda. Detta förhållande bröts då Fosfatbolaget år 1916 inköpte ett område om 42 tunnland i Stavered och där byggde en del arbetarbostäder samt en disponent- och en kamrersbostad.

Ett äldre (på platsen) och större verk, Trollhättans Elektrotermiska AB, vars chef hette Edward S Berglund, ville inte vara sämre utan inköpte på västra sidan älven Stennäset och byggde där en chefsbostad.

Den arkitekt, som ritat Fosfatbolagets bostäder, hette Zachrisson. Han fick också i uppdrag att rita och bygga Elektrotermiskas disponentbostad Stennäset. Zachrisson gav alla tre husen ungefär samma planlösning. Det var bara storleken som skiljde. I det avseendet ledde Stennäset suveränt. Bygget blev dyrt. Det kostade enligt uppgifter, som jag fått, i runt tal en kvarts miljon kronor. Konjunkturerna hade då försämrats och byggnadskostnaderna blev en svår belastning för bolagets ekonomi. Bolagets ägare, häradshövding Tillberg, och dess chef Berglund hade olika uppfattning om många ting och när Stennäset stod färdigt hade Berglund lämnat bolaget. Han fick alltså aldrig flytta in i sin disponentbostad.

Berglunds efterträdare, disponent Yngve Söderqvist, var den förste som bodde i Stennäset. När jag kommit till Trollhättan på hösten 1920, blev jag en kväll bjuden hem till Söderqvist och kunde konstatera att där fanns gott utrymme för värden, hans ståtliga fru och hans stora s:t bernhardshund. Jag kunde också konstatera en sak, som inte fungerade. En stor öppen spis avlevererade det mesta av röken till rummet.

Söderqvist kom inte att bo kvar länge. Han flyttade inom ett år och fick till efterträdare den norske doktoringjören Fridtjof Andersen, som kom att bo i villan flera år.

Han lät stänga av övre våningen och hyrde ut den till den numera mycket kände metallurgen, greve Bo Kalling. Kalling flyttade emellertid snart till Avesta. Då blev övervåningen ledig och hyrdes av Fosfatbolaget, som behövde den för en ingenjör vid en ny planerad fabrik. Fabriksbygget blev emellertid inte utav och den nye hyresgästen kom sålunda inte. Övervåningen stod tom. Jag försökte få annan hyresgäst, men Andersen ville aldrig godkänna den ende spekulant jag hade. Jag var ofta hemma hos Andersen, som alltjämt led av att den stora spisen rök in. En dag kom han emellertid underfund med att spjället aldrig någonsin varit öppet. Då hade villan varit använd i sex år.

*Villa Stennäset byggdes ursprungligen som bostad åt Edward S Berglund,
som var chef på Trollhättans Elektrotermiska AB*

Vi är nu framme vid år 1924. Då gifte sig Andersen med en norsk skeppsredaredotter och Stennäset blev åter omgjort till enfamiljsvilla.

Andersens bodde där till slutet av 20-talet. Det hade kommit tre amerikanska ingenjörer till Elektrotermiska från American Cyanamid Co för att utarbeta en förbättrad termisk zinkframställningsmetod. Andersen var inte överens med dem som ville införa en sådan ny metod och flyttade åter till sitt hemland, där han sedan hade stor framgång inom industrin.

Elektrotermiska hade via Finspongs Metallverk, som ägde det efter häradshövding Tillberg, kommit att övergå till AB Zinkgruvor i Falun och från Bergslagen kom nästa chef, Axel G Andersson, till Elektrotermiska. Han flyttade in i Stennäset och bodde där i många år.

De tre amerikanerna arbetade ut en bra zinkframställningsmetod, men då krisen i USA bröt ut år 1929, blev det slut med deras arbete här och de planer man haft på en stor anläggning i Canada blev aldrig realiserade.

Axel G Andersson bodde kvar på Stennäset till slutet av 30-talet, varefter villan stod tom igen. Det blev dock inte så länge. De nya industrierna Saab och Flygmotor hade hastigt börjat växa upp.

Saab-chefen, greve Claes Sparre, blev den som först drog in i Stennäset, där han bodde tills han några år senare flyttade till Stockholm. Han disponerade emellertid inte hela villan. En mindre lägenhet i övervåningen var upplåten till överingenjör Erik Rydberg.

När Sparre flyttat blev dåvarande chefen för Flygmotor, direktör Nils Frenne, nästa hyresgäst. Överingenjör Rydberg bodde fortfarande kvar i sin lägenhet i övervåningen. Direktör Frenne bodde inte länge i villan. När han lämnade Flygmotor, drog hans efterträdare direktör Gunnar Engellau in i Stennäset och bodde där, tills han för några år sedan blev chef för Volvo i Göteborg.

Överingenjör Rydberg bodde kvar ännu en tid men köpte senare en egen villa på Egnahemsområdet i Trollhättan. Stennäset blev åter enfamiljsvilla.

Stennäset har mig veterligt aldrig genomgått någon mera genomgripande reparation förrän på senare år. När nuvarande flygmotorchefen, direktör Erland Forslund, övertog villan, blev den emellertid grundligt renoverad. När jag strax efter renoveringen besökte honom, var det utomordentligt glädjande att se hur smakfullt, vackert och hemtrevligt Stennäset nu tog sig ut - ett hus från vilket jag har så många glada och trevliga minnen.

Carl Rinmans provinsialläkarrapporter från 1850-talet (utdrag)

av Lars Myrén

Den befattning som läkare vid Trollhätte Kanalverk, som Carl Rinman har haft sedan början av maj månad 1849, kan egentligen inte hänföras till kategorin av distriktsläkare, eftersom Trollhättan med omliggande trakt innefattas i provinsialläkarens i Vänersborg distrikt. Provinsialläkaren i Vänersborg sänder in en generell årsberättelse, och eftersom Trollhättan för sig inte ens är en köping tvekar Rinman om han skall skicka in någon rapport i enlighet med Kungl. Sundhetskollegiets cirkulär av den 5 Juni 1851.

Eftersom snarlika ämbetsberättelser skrivits även från andra mindre distrikt väljer Rinman att skriva rapporter dels för att han är orolig för att det annars skulle betraktas som en försummelse och dels för att under det förflutna året några epidemier på Trollhättan varit på gång och folkmängden ökat.

Sjukdomsförhållanden under år 1854

Trollhättan, som hör till Gärdhems socken, Tunhems pastorat, Väne härad och Elfsborgs Län, är beläget vid Göta Elfs västra strand, ungefär en mil sjöväg från Vänersborg. De bergsträckningar, som ledsagar älven i dess lopp från Vänern, av vilka dock den på västra sidan går på något längre avstånd samt är låg och avbruten, sammantränger sig på denna punkt och bilda därigenom de fall, vilka givit Trollhättan dess namn.

Den låga bergås, på vilken övre delen av Trollhättan har sitt läge och där större delen av dess befolkning uppslagit sin bostad, är ojämn, med dällder och fördjupningar, i vilka vattensamlingar uppstå och utsända osunda ångor. På senare åren har dock flere av dessa pölar blivit fyllda, isynnerhet genom den ymniga tillgång på sågspån, som finnes vid härvarande sågverk. Bergarten utgörs huvudsakligen av gnejs och granit.

Det egentligen Trollhättan är en utåt älvstranden gående, 1/4 mil i längd och föga bred, land- eller rättare bergsträcka, genom vilken större delen av kanalen blivit sprängd, och som ägs av Trollhätte Kanalbolag, med undantag av några bergholmar, på vilka åtskilliga kvarnar och sågverk från äldre tider varit uppförde, tillhörande enskilda ägare eller i följd af de industriella anläggningar, till vilka mängden av vattenfall och det så gynnande läget vid kanalen givit upphov, har utrymmet på det egentliga Trollhättan för boningsplatsen åt arbetarna blivit alltmera inskränkt, och dessa måste uppslå sina bopålar på kringgränsande mark, vilken därför, så vitt den av dessa arbetare bebos, till Trollhättan bör räknas.

Således, då invånarnas antal på det egentliga Trollhättan vid 1854 års uppgift till 1080, tillkommer ett antal av bredvid boende, till Trollhätte arbetspersonal hörande, av omkring 420, eller tillsammans 1500 människor. Med undantag av Kanalbolagets tjänstemän samt ägare och förvaltare av verk och inrättningar på stället, utgörs denna personal av hantverkare och arbetarefamiljer. Här finnas 6 sågverk med tillsammans 15 ramar, 3 kvarnar, 1 bomullsspinneri, 1 oljeslageri, 1 pappersbruk, 1 skeppsdocka, 1 större mekanisk verkstad. Men flera vattenfall och således flera tillfällen till fabriksanläggningar finns ännu obegagnade.

Att brännvinsupandet är allmänt på en ort, der arbetsförtjänsten är god och ofta betydlig, och förråd finns på denna spirituösa vara, faller ej sig självt. Men då, i följd af det låga vattenståndet i älven under förlidne år, flere sågar och andra verk nästan legat nere under hösten och vintern för vattenbrist, och således arbetstillfällena minskats, samt brännvinet tillika varit högt i pris, har konsumtionen högst märkbart avtagit.

Folkets sedlighet är åtminstone ej sämre än på andra orter. Tjuvnad hör till sällsyntheter. Födan utgöres huvudsakligen af potäter, därnäst bröd, fisk, och för de bättre bärgade även kött och fläsk. Mjölken är en mera sällsynt matvara, i följd av stegrad pris och minskad tillgång därpå efter den klena foderskörden år 1853.

Vintern var i början av året blid och med ringa snöfall, våren tidig och mild, sommaren torr och varm. De höga spannmålspriserna har varit tryckande för arbetarna, men utan att egentligen tyckas ha inverkat på det allmänna hälsotillståndet.

Frossan

Den enda sjukdom, som för Trollhättan kan kallas egentligen inhemsk är frossan. Under de nära sex år jag har varit läkare här har frossorna varje år, särdeles om våren och försommaren, varit särdeles frekventa. Men under de första dagarna av året 1854 började frossan grassera, steg efterhand i båda ex- och intensitet, var svårast i april och maj samt företedde ända in på årets slut flere fall av riktigt envis karaktär. De som bodde utmed älvkanten och invid kanalen var mest utsatta därför, då däremot de längre bort från vatten och högre upp på bergen boende var mera friade därifrån.

Orsaken till denna ovanligt stegrade frekvens anser jag vara att finna i det utomordentligt låga vattenståndet, som under detta år var i Göta älv mellan 5 à 6 fot lägre än de föregående åren. Den torra och snöfattiga vintern uppe i Värmlands och Norges fjälltrakter gjorde att Vänerne inte fick något tillopp från Värmlands-älvarna, varför även Göta älv efterhand sjönk till ett så lågt vattenstånd, att segelfarten på flera sätt försvårades och flera under många år vattendränkta landsträckor ovanför Trollhättan kom i dagen.

Den osunda utdunstningen från sådana, för vårsolens strålar utsatta och nu intorkande sumpmarker, anser jag stå i tydlig förbindelse till sjukdomen och dess stegrade in- och extensitet. Bland en sådan mängd av arbetsfolk, vilka ofta, utan att rådfråga läkaren,

ta sin tillflykt till huskurer och kvacksalvare, särdeles i en sådan sjukdom som frossan, blir det omöjligt att få riktig reda på antalet av dom, som av sjukdomen varit angripna. Dock anser jag att 20 procent av befolkningen mer eller mindre lidit därav, och tror att denna beräkning ingalunda är för högt uppgjord. Återfall var mycket vanliga, och flere fall följdes av mjältlidande och vattsot. Skrofler, magsyra och bleksot förekom på Trollhättan mindre allmänt, än bland den kringboende allmogen, och har i få fall påkallat läkarätgård.

Koleran

Under och efter kolerafarsotens gång härstädes 1853 förekom några enstaka fall av Rödsot. Denna sjukdom fortfor på nyåret 1854, men endast sporadiskt. Först i juli och augusti månader visade sjukdomen sitt elakartade lynne, då t.ex. invid den lilla Åkerssjö, genom vilken kanalen går, i ett enda hus 6 personer insjuknade. Dessa tillfrisknade dock samtliga, men sedermera förekom flere och envisare fall af hvilka några med dödlig utgång. Inalles har på Trollhättan 28 personer under året varit av verklig rödsot angripne, och därav har fyra dött.

I kringliggande nejd har rödsot även gått och varit ganska elakartad. På Sjuntorps bomullsfabrik, i Fors socken av Flundre härad, der jag även är läkare, hade utav den personal av omkring 200, mest flickor, vilka der arbeta, närmare hälften varit mer eller mindre angripne, men genom tjänlig medicin, som administrerades vid symtomens första framträdande, hävdades det onda snarare än man kunnat vänta, och endast få dog, och det sådana, som lämnat fabriken till sina hem och inte begagnat föreskrivna medel. Före midsommar yppade sig härstädes Skarlakansfeber, vilken efter hand grep mera omkring sig och hade, även för de barn, med vilka iaktogs den största försiktighet, oftast hyps till följd. Att uppgiva exakta antalet av insjuknade är omöjligt, emedan den ringare klassen föga brydde sig om exantemet, febern och anginan, utan tillkallade mig först då när vattsoten nått en betydlig utveckling, vilket vanligen snart inträffade. Totalt har 30-40 personer angripits av sjukdomen samt 4 eller 5 avlidit.

Övriga sjukdomar

Såsom vanligt har under våren och vintern några fall av Lunginflammation förekommit, även av Nervfeber. Akut ledgångsreumatism har fyra personer varit angripne av; och i allmänhet tycks på senare åren reumatismen blivt allmännare även hos yngre. Angina var på hösten mycket vanlig. Flere hade plågats af ansiktsros. En enstaka händelse av verklig, elakartad kolera inträffade här den 7 september då en flottkarl som på aftonen, efter föregående kräkningar och diarré, intogs härstädes uti utbildat cyanosiskt stadium samt avled andra natten därpå. Märkligt nog förefunnes då på stället inga diarréer eller disposition därför.

Syfilis, Saltfluss, Elefantiasis och kroniska hudsjukdomar.

Under den tid jag varit läkare här vet jag blott en händelse av Radesyge, av den subkutana formen. Det var en fiskare, som aldrig, enl. utsago, varit behäftad med venerisk smitta. Han blev genom använd medicin därifrån befriad. Syfilis är på Trollhättan, besynnerligt nog med den livliga sjökommunikation här finns om sommaren, ganska sällsynt. Däremot har många skeppare och matrosar som färdats på kanalen, anlitat mig om hjälp för nämnde åkomma, vilken de nästan alltid skaffat sig i Göteborg. Skabb och andra hudsjukdomar har varit sällsynta. Samma förhållande är med orten omkring Trollhättan. Sinnessjukdomar och Epizootier har under året inte förekommit.

Sundhetspolis, Sockennämnders verksamhet för allmänna hälsovården m.m.

Under kolerafarsoterna här åren 1850 och 1853 var Sundhetsnämnden genom några delegerade i ivrig verksamhet för iakttagande af snygghet och renlighet inom kommunen. Sedan faran varit förbi, har var och en lämnats åt sig själv att efter egen smak och godtycke hålla snyggt inom och utom sin bostad. Hos en hop fattiga, för dagen levande arbetare, boende här och var på bergknallarna, der de alldeles regellöst, huru så passat sig, uppfört små, ofta ruskiga boningar, der så många som möjligt bo sammanpackade, kan sinnet för snygghet och putsning ej finna synnerlig näring.

Fattigvård

På en ort, der invånarna huvudsakligen utgörs av arbetare, och dit inflyttningar skett av många stackare med skaror av barn, måste även en mängd nödlidande finnas. En fader dör, och strax tar kommunen vård om barnen; en annan insjuknar eller blir skadad, och då måste sörjas för hans och familjens uppehälle; en tredje blir gammal och orkeslös, och då måste samhället taga honom under armarna. Och dock står fattigvården här jämförelsevis på en god fot.

Detta har man att tacka Kanalbolaget för, som överlätit tomtskatterna, alla viten för överträdelser av seglationsordningen i kanalen m.m. till Fattigvården. Tillika bör nämnas att de flesta så väl sågverks- som fabriksägare visa i behovets stund en berömvärd omsorg om sina arbetare. Under koleratider och även denna vinter, då arbetsförtjänsten varit av förr nämnda skäl knapp, har en soppkokningsanstalt, bekostad dels och mest av bolaget, dels av kommunens bättre lottade invånare, varit föranstaltad, der mellan 40-80 portioner dagligen utdelats.

Allmänna Vägörenhetsinrättningar, Folkskolor m.m.

Två inrättningar för barnundervisningen finnas på Trollhättan, vilkas underhåll även Kanalbolaget för det mesta bekostar, en Folkskola (Friskolan Prins Oscar) fonderad under gamla Kanalbolagets tid, och der en av bolagsdirektionen antagen prästman undervisar, vilken tillika sköter de förfallande prästerliga göromålen samt predikar nästan varje söndag i den vackra och rymliga skollokalen. Vidare en slöjdskola för flickor, vilka där kostnadsfritt undervisas i söm, spinning, vävnad m.m.

Hälsobrunnar

En liten mineralkälla finnes nere i den s.k. Åkersdal, invid kanalbrädden, men vilken föga varit begagnad. En springkälla finnes på samma ställe mellan nya och gamla slusslinien. På själva Trollhättan finns inte någon källa, utan hämtar var och en sitt dricksvatten ur älven, fastän om sommaren vattnets temperatur stundom uppgår till 16-18 grader. Något skadligt inflytande på hälsan av älvvattnet har ej försports, utan snarare tvärtom.

Vaccination verkställes här av folkskolläraren i Gärdhems socken. Apotek finnes ej på Trollhättan och till Vänersborg och Lilla Edet är lång väg att för varje fall hämta nödig medicin, varför jag måst ha hemma de nödigaste droger, för att därmed betjäna de lidande.

Barnmorskor

Under det att i hela omgivande trakten ingen barnmorska finnes, utom i Vänersborg och på Lilla Edet, är dock lyckligt nog, att på Trollhättan finnas två sådana bosatta, av hvilka den ena, hustrun Brita Stina Olander, examinerad i Stockholm, även äger skicklighet i förlossningsinstrumentens användande. De njuta dock ej av kommunen något årligt arvode. På Trollhättan anlitas de vid nästan alla förlossningar, under det den kringboende allmogen, även den närmare Trollhättan, nöjer sig med sina gamla "hjälperskor", och först då förlossningen ej vill gå fort och väl, efterskickar barnmorska. Kvacksalverskor finns några på Trollhättan, men utan att göra särdeles varken gagn eller skada. En är en f.d. gammal sjuksköterska vid det forna, under kanalbyggnadsåren inrättade sjukhuset för militärer härstädes, och som har handlag för förbindande af yttre skador o.d.

Några särdeles märkvärdiga sjukdomshändelser för året 1854 har jag ej att meddela.

Sjukdomsförhållandet på Trollhättans under år 1857

Januari och början af Februari månader utmärktes af ymnigt snöfall och jämn köld. Mars, April och Maj av omväxlande torka och nederbörd, med den under våren från övervägande nordostliga vind, som orsakade jämna nattfroster. Sommaren var varm och ganska torr. Hösten var vacker, men med betydlig nederbörd vid Säningstiden. De senare månaderna av året milda och utan något snöfall. Höstsådet, jämte ärter, slog allmänt fel i dessa trakter. Varigenom stegrade priser å dessa produkter nödgat arbetaren till mera anlåtande av potäter, vilka dock i allmänhet varit friska och goda.

Då vattenståndet i Göta älv detta år var något högre än det förlidne, så var även antalet af frosssjuka ganska ringa, ja högst påtåligt på själva Trollhättan; ett par fall förededde en högst envis karakter, och hos flera barn visade sig lönnfrossa.

Scharlakansfeber förekom på nyåret och merendels hos fullvuxna, samt var av mildare art och fordrade nästan ingen annan åtgärd än ett längre vistande inom rum. Under årets första månader observerades endast dylika spridda och lindriga fall, ehuru hos barn hydrops till eftersjukdom ej var ovanlig. I Mars månad var sjukdomen nästan försvunnen, men i medlet af April yppade sig den samma åter: flera, äfven äldre personer insjuknande i häftig hals- och huvudvärk, med högrött exantem; men intill Maj månads slut voro även dessa fall varken talrika eller lethala.

I början af Juni visade sig sjukdomen endast hos barn, men verkligt epidemiskt och av ett determinerat inflammatoriskt lynne, så att der ej bloduttömningar (iglar mest) användes eller en ymnig näsblod inträffade, utgången ofta, efter snart inträdande sopor och konvulsioner blev olycklig. Anginan var även svår, och i flera fall åtföljde diphtheritis. Konvalescensen var långsam. Först mot sommarens slut försvann denna epidemi.

Liktidigt med föregående fortgick flera farsoter, som, ehuru mindre vådliga, dock voro mera extensiva: Påssjukan, börjande med Februari, varade i 3 månader, och Kikhostan visad sig envis under Mars och April. Ett par fall, der den komplicerade sig med bronchitis, ändades dödligt.

Detta på epidemier så rika år skulle äfven tillsända Trollhättan den, åtminstånde för denna ort, farligaste af dem alla. Koleran, vilken nu i våldsamhet och utbredning ej gav efter för farsoten af 1850 och var svårare än den af 1853. Efter det en längre tid magplågor och diarréer här varit gängse utbröt sjukdomen i sitt fullt utvecklade och elakartade skick den 25 Sept., då två medelålders personer, 1/2 mil från varandra boende på samma gång om morgonen insjuknade och avled samma dag på aftonen. Intensivast var sjukdomen d. 21-25 dygnen, så att t. ex. den 17 Oct. 6 personer insjuknade. Det sista sjukdomsfallet egde rum d. 4 November, och det sista dödsfallet (i kolera tyfus) d. 8 Nov. Inalles voro från farsotens början å Trollhättan jemte den s k. Stafvereds mosse insjuknade 77, döda 32 och tillfrisknade 45.

Då folknummern å Trollhättan, inberäknadt Stafvered mosse, uppgår till omkring 1580 personer, så utgör de i verkligt utbildad kolera, insjuknandes antal ungefär 5 pc. af befolkningen. Men en flerfaldigt större procent utgöres af dem, som under samma tid i mer eller mindre grad voro besvärade af diarrheer, olustighet, krampkänningar, qual under bröstet, och dylika farsoter åtföljande opassligheter.

Äfven till landsbygden omkring spred sig sjukdomen ut härifrån, men antalet af dessa, insjuknande och döda, är mig ej till fullo bekant. Några få af dem hade jag under vård, och flera erhöilo från mig passande medicin och föreskifter, ehuru sådane af den okunnige och fattige sällan iakttagas eller ens kunna följas. Hvad behandlinen angår, får jag endast nämna, att D. Wetterbergs method med insvepning i varma våta filter eller täcken af mig denna gång mycket begagnades, och resultatet var ganska tillfredsställande, utom i de fall, diarrhiéer, kräkningar, kramper och cyanoser hastigt stormade på hvarandra, der vanligtvis föga utsigt om lycklig utgång är att vänta med hvilken behandlings method som helst. Något införande af sjukdomen hit till stället är omöjligt att utfinna, utan anser jag sjukdomen denna gång hafva uppträdt verkligt autochton; och i snygghet och renlighet utom hus, då pussar och gödselhögar och afskräden som oftast omgifva de fattigas stugor, står Trollhättan ännu beklagligen långt tillbaka.

Endast i sammanhang med föregående epidemi må här nämnas Rödsoten. då den aldrig på Trollhättan kunnat utveckla den härjande och svåra fasan, som på landsbygden, trots de nys berörda ogynsamma sanitärer lokalförhållandena härstädes. Den visade sig både före, efter och samtidigt med koleran, samt till och med hos ett par ifrån kolera ännu ej tillfrisknade individer. I nästgränsande trakten härjade denna farsot svårt både före och under kolerans gång härstädes, men på denna plats blef den ej rotad, och torde möjligen detta böra tillskrifvas elfvens grannskap och de friska dricksvatten, som derifrån står till buds.

Sista månaden af året utmärktes af en genomgripande Influensa, som dock ej var af så elak natur, att den efterlemnade några svårare bröstlidanden.

Sporadiska sjukdomar.

Typhus har ej på detta ställe haft någon fart, under det i trakten, särdeles på Nygårds gods, der i början af året smög sig från hus till hus och medtog några offer, den pe-techiala formen var den vanligaste. Under våren förekommo några fall af Strypsjuka. Dessutom företedde sig under årets början Bronchitis hos barn; Pneumonien voro då äfven mycket gängbar. Meningitis cerebro-spinalis har i min praktik särdeles i Flundre härad, förekommit men jag har ej hittills funnit den på Trollhättan. Något särdeles anmärkningsvärdt i öfrigt har ej under året förekommit.

INNEHÅLLSFÖRTECKNING

Historia och Historier om "STRANNA"

Häftena 11:1 – 11:6 åren 2011-2013

Sida

Lars Andréé

129 Arbetareupploppet vid Önans trämassefabrik

Werner Johnsson

57 Trollhättenotiser från 1925 till 1936

Kurt Lalander

97 Så startade Svenska Aeroplan Aktiebolaget

C J Ljungström

65 Folket i Väne Härad

Lars Myrén

3 Det äldre Trollhättan i konsten

33 Falskmyntaren Napoleon Svensson

40 Hembygdskurserna i Trollhättan 1909

83 Konfektionsaktiebolaget Viking

161 Jernkontorets försöksverk 1909 - 1913

185 Carl Rinnmans provinsialläkarrapporter från 1850-talet

Thore Rosendahl

182 Stennäset –ett stycke industrihistoria

Diverse

80 TMKs hastighetstävlan på Hullsjöns is

108 Malöghä

113 Flygmotortillverkningen under 25 år

119 Utvecklingsarbeten på flygmotorer

126 SAAB för 50 år sedan

171 Ferrolegeringar 1952